

התפוצצות

1 במאי ישראל 1985

ספרות
חברה
תיאטרון
הגות
ביקורת

מבצע מיוחד של ספרית פועלים

האנציקלופדיה העברית

מהדורת ספרית-פועלים מהודרת ומיוחדת.
כל 34 הכרכים ב-17 כרכים כפולים.

ספרית-פועלים, מחלקת אספקה,
מקבלת אחריות רק על חתימות
ומכירות שאושרו על-ידה.

תל-אביב, אלנבי 73
טלפון — 03-291431

חסכון עם יתרון

- "יתרון" - משפחת תוכניות החסכון של בנק דיסקונט - מיגוון רחב של אפשרויות חסכון:
- הצמדה למדד או לדולר או ברירה • טווחי חסכון מ'2 עד 8 שנים • אפשרויות מימוש מגוונות
 - חסכון בתשלומים חודשיים או בהפקדות חד-פעמיות • רווחים מצטברים או הכנסה חודשית
 - שוטפת

בנק דיסקונט

מדור מיוחד ל-1 במאי 1985.
סוציאליזם 1985; רב-שיח; 16
קארל מרכס – 100 שנים למותו; 22

קלאסיקה בתיאטרון הישראלי; 38

בנימין פונדאן – גורלו של משורר יהודי; 29

■ בגליון הבא יופיע מדור מורחב של ביקורת ספרים שיכלול גם את רשימות הביקורת שנועדו לגליון זה ונדחו מחמת מצוקת היריעה.
 ■ בגליון זה אנו מסיימים את הדפסת סיפורו של ולדימיר ווינוביץ "שני חברים".

שיחת החודש עם נתן שחם; 26

ביקורת ספרים

על "מסע הילדים אל הארץ המובטחת" לאהרון מגד; דבורה גבעון; 46
 על "ואולי שינה" להנרי רות; דן לוי; 46
 על "פגישות עם לאה גולדברג" לא.ב. יפה; יאירה גנוסר; 47
 על "ניצי מזווית העין" לנורית זרחי; אילן עמית; 47

שירה וסיפורת

רוני סומק; איך בודקים את גיל הסוס; שיר; 5
 יוסל בירשטיין; ארבעה סיפורים קצרים. איוורים; נורית ענבר-שני; 8
 משה בן-שאו; שירים; 9
 עודד סברדליק; שירים; 11
 נעים עריידי; שיר; 11
 יוסי יזרעאלי; שירים; 11
 איתמר לוי; העזתיים; פרק מרומאן; 12
 ט. כרמי; שירים; 14
 שלמה אביו; שירים; 14
 י.ט. בוציאן; אל עצמי; 35
 ולדימיר ווינוביץ; שני חברים; סיפור בהמשכים; 42

מדור מיוחד ל-1 במאי 1985.

רב-שיח: סוציאליזם 85, בהשתתפות: שמעון בלס, חנוך ברטוב, גדי יציב, ישראל קיסר. הנחה: יעקב בטר; 16

תנועת העבודה – חשבון נפש:

אבא אבן; 17
 נחום פסה; 18
 מוקי צור; 19
 אהרן הראל; 20
 רן כהן; 21
 יעקב זילבר; לשנות את שירת ההסתדרות; 22
 מרדכי (מוטקה) חדש; ברנר בגדוד העבודה. הביאה לרפוס: נורית גוברין; 23
 יפה ברלוביץ; שיר העבודה כשיר עם; 24

מסות ומאמרים

א.ב. יפה; בנימין פונדאן; גורלו של משורר יהודי; נורית גוברין; חייו הקצרים של "חיינו"; 32
 עודד פיינגרש; תמונות של מצבים אפורים; 37

מדורים קבועים

טור "עתון 77"; 5
 המלצת "עתון 77"; 5
פנקס אירועים: שיחה עם צ'סלב מילוש – מירי פז; על מפגש אמנים במסוף ניצנה 1985; ביקור משוררים ספרדים במערכת "עתון 77"; חתני פרס ביאליק 1985; 7
שיחת החודש עם נתן שחם; הגלימות בארונות של אחרים; שולמית יינגולד-גלבו; 26
תיאטרון: קלאסיקה בתיאטרון הישראלי; גליה שיפמן עם – גרי בילו, שמעון לוי, ניסן נתיב, אבי עוז, גזה פרטוש, עדנה שביט; 38

ITON 77

Literary Monthly

Editor: Jacob Besser

Editorial Members: Shlomo Avayu, Shimon Ballas, Shamai Gelander, Amnon Jackont, Sasson Somekh
 Assistant Editor: Amela Einat

עתון 77

مجلة أدبية شهرية

المحرر: يعقوب بيسر

هيئة التحرير: شامو آفيو - شامون בלאס
 شعאי גלנדר, אמנון ג'אקונט, סאסון סומיך *
 المحرر المساعد: أميلا عينات
 المحرر الفني: يغال زوريج *

המערכת והמנהלה: ת"ד 16452 ת"א, טל' 03-456671.
 המערכת אינה אחראית לתוכן המודעות; המערכת אינה עונה בכתב על פניות כותבים ואינה מחזירה כתבי יד אם לא צורפה אליהם מעטפה מבויללת.
 הפונים למערכת מתבקשים לטלפן אך ורק למס' 03-456671. חומר יש לשלוח רק בדאר רגיל, כשהוא מודפס ברווח כפול על צד אחד של הנייר. פגישות עם העורך רצוי לתאם מראש. סדר, צילום, לוחות והדפסה: דפוס בארי, קיבוץ בארי. הפצה: "אטלס" בע"מ

עתון 77

ירחון לספרות ולתרבות

שנה ט', מס' 63 אייר תשמ"ה, אפריל 1985

העורך: יעקב בטר

עוזרת עורך: עמלה עינת

חברי המערכת: שלמה אביו, שמעון בלס, שמאי גלנדר, אמנון ז'קונט, ששון סומך.

עריכת המדור לתיאטרון: נורית יערי, גליה שיפמן.

עריכת גרפית: יגאל זורע.

מועצת מערכת: יצחק אורבין, אורפז, גילה בלס, מיכל גוברין, יוסי הדר, א.ב. יהושע, דן פגיס, יורם קניוק, עוזר רבין, ש. גיורא שוהם, אנטון שמאס.

המו"ל: אגודת סופרים ואמנים לקידום הספרות והתרבות בישראל – עמותה. בהשתתפות ספרית פועלים.

מזכירת המערכת: איריס חן

בסיוע: משרד החינוך והתרבות, המועצה לתרבות ולאמנות הסתדרות העובדים הכללית, המרכז לתרבות ולחינוך. קרן התרבות אמריקה-ישראל.

חתום על "עתון 77" לשנת 1985

לכי ת"ד 16452, ת"א הנני מבקש להיות מנוי על "עתון 77" לשנת 1985

שם ומשפחה

כתובת

טל'

מצורף בזה צ'ק על סך 11,700 שקלים כולל משלוח

המשוך על בנק

חתימה תאריך

החותם עד ה-1.6.85 מבטיח את עצמו מהעלאת מחירים צפויה.

דרושים מורים לכתובת ספרי לימוד

1. דרושים מורים לכתובת ספרי לימוד, או ספרי עזר, דפי עבודה, עזרים, בכל המקצועות הנלמדים בבתי-ספר יסודיים או תיכוניים, (עיוניים ומקצועיים וחקלאיים) בכל הרמות.
2. ספרי הלימוד הנדרשים להוצאת הספרים הינם בכל המקצועות הנלמדים. מורים שבידם רק הרעיון, יוזמנו למערכת לפיתוח הרעיון והנחיות לכתובתו והפיכתו לספר.
3. כתב-יד מוכנים, רעיונות, הצעות וכו', לספרי לימוד, או עזר או כל הצעות אחרות יש להפנות עבור: הוצאת "תגא" מערכת הוצאת ספרי לימודי הנגב 8 ת"א. טל: 371610 או 380617. לפנות למזכירת פתוח בימים ב' – ה' בין השעות 14:00 – 10:00. לפנות למזכירת המערכת, הגב' צפורה אידלשטיין. כל השולח וכל הצעה יענו בתשובה

ספרים שיופיעו בקרוב בהוצאת תגא

1. מחשבי כיס – (מדעיים) הבנה והפעלה/משה קלטרזי
2. אני קורא – חוברת עזר לחיזוק ולימוד הקריאה, מאושר ע"י משרד החינוך/ נורית הדר
3. נתיבות – ערבית לכיתה ז' וחטיבת הביניים, מאושר ע"י משרד החינוך/ אליהו אליאס
4. חקרת ודרשת היטב – הגות ודרשות על פרשת השבוע/ ד"ר מנחם מירון
5. העצים עומדים שקטים – ספורים מהשואה/ שינה גרטנר
6. מצוי ורצוי בצרכנות/ עליזה דולגין
7. חשמל רכב – מערכת ההצתה/ אהרון יששכר
8. יחסי אנגליה – ארה"ב 1941 – 1938/ ד"ר לילי פוליאק
9. מילון חרוזים לשרי שלונסקי/ ישראל ליטמן
10. ציור הוא הרפתקה/ מיכל ברזילי-אורבך

הפצה: בית עלים טל' 03-293959, ספרי, ובחנויות הספרים

יואל דוידוב תגא. הוצאת ספרים

ספרים חדשים בהוצאת עם עובד:

נתן שחם; חוצות אשקלון;
ספריה לעם.
דלין מתיה; הקפות ביער;
ספריה לעם.
אידה צורית; עיר הנידחת.
שמעון זנדבנק; תרגיל במחיקה.
איניאציה סילונה; בית-ספר
לדיקטורים; ספרית אופקים.
אהוד לוז; מקבילים נפגשים;
ספרית אופקים.
מוקי צור; אביב מוקדם.

בית תיעוש

מברך את צבור הפועלים
בישראל
לקראת ה-10 במאי.

איך לדעת את גיל הסוס. שיר פוליטי

הדרך הרגילה לדעת את גיל הסוס היא להסתכל בשניו.
 בגיל ששה חדשים יש לו ארבע חותכות,
 בגיל שנתיים יש לו שש, ואלה ממשיכות לגדל עד אשר
 שני החלב מתחלפות בשנים קבועות.
 בגיל עשר מופיע חריץ בחותכות האחריות והוא מגיע
 למחצית השן כשהסוס בן חמש-עשרה.
 החל מגיל עשרים וחמש מתחיל החריץ להעלם לאט לאט.
 הדרך הרגילה לדעת את גיל המלחמה היא להסתכל בשנים הלכנוניות שלה.
 מי שמחפש סוסים שיחפש במקום אחר.

ששלת ביד רמה בישובים הערביים בארץ, בשנות ה-50. ועוד מזכיר מר שילוח – את בוכר וברנר. המעט קיתוני אשפה הומטרו על ראשי "ברית-שלום" שבוכר היה ממיסדיה. וכל זה, בגלל הרצון לגשש אחרי דרך הידברות כלשהי בינינו לבין הערבים החיים אתנו בארץ אחת. ובאשר לברנר, ההיה עוד אופוזיציונר טראגי כמוהו בספרותנו!! צריך להיות ברור לצבי שילוח, כמו לגבי תעסה-גלור, או לרב דרוקמן, שהספרות העברית לא תוותר על זכותה וחובתה שלא להשלים עם המציאות ששילוח רוצה להכתוב לנו. לכן אין לה מפלט אלא להיות נגדה. נגד, משום שאין, ולא תהיה בעתיד הנראה לעין, מציאות כזאת, שניתן יהיה להשלים עמה.

ההומניזם רואה את האדם כמרכז החברה, וכל הכלים הנבנים על-ידי החברה, אינם נבנים אלא כדי לאפשר לו להגיע למיצוי עצמי מירבי. לכן, יש להיאבק למען חברה שבה יוכל הפרט לבטא את מאווייו, שאיפותיו ותקוותיו לקראת עתיד טוב יותר.

נכון, הסופר אינו מומחה ל"אירגון" החיים, אבל הוא בונה ביצירתו מודלים קטנים של הוויות מורכבות, לכן הוא עשוי להבין ולהעריך טוב יותר מאחרים תהליכים חברתיים ותהליכי נפש של היחיד בתוכם. ובזכות יכולות אלה שלו, הוא רוכש לעצמו את אמון הציבור שהוא קהל קוראיו, ושבעקבותיו מאזינים לו לפרקים גם ראשי השלטון, אשר, לצערי, רק לעיתים רחוקות שועים לאזהרותיו. ועל-כך משלמת החברה לעתים קרובות מדי, דמים רבים – תרתי-משמע.

י.ב.

המלצת עתון 77

- ויליאם באטלר ייטס**: יופי נורא נולד; מאנגלית: אליעזרה איזקוב; מבוא: פרופ' אלכס אהרונוסן; מהדורה דו-לשונית; הוצאת כנה; ירושלים; 1985.
- אורי ברנשטיין**: מבחר שירים; ספרי סימן קריאה הקיבוץ המאוחד; 1985.
- נתן שחם**: חוצות אשקלון; ארבע נובלות; עם עובד; הספריה לעם; 1985.
- אבות ישורון**: הומוגרף; שירים; הקיבוץ המאוחד; 1985.
- דלין מתייה**: הקפות ביער; מאנגלית: אמציה פורת; עם עובד; הספריה לעם; 1985.
- לילי פוליאק**: יחסי בריטניה ארצות הברית 1941-1938; תגא; 1985.
- ישראל אלמן**: יהדות אמריקה בחברה פלורליסטית; ספרית פועלים; 1985.
- נסים קלדרון**: פרק קודם; הקיבוץ המאוחד; 1985.
- שמואל רשף**: חינוך חדש בארץ ישראל; תרע"ה תרפ"ט; ספרית פועלים; 1985.
- אריה יערי**: אתגר הלאומיות; מצרפתית: אליאס ברג; הקדמה: זאב שטרנהל; ספרית פועלים; זמן הווה; בשיתוף עם אוני ת"א; בית הספר להיסטוריה; 1985.
- אדם ברוך**: לוסטגי; ספרי מוניטין; 1985.
- ישראל כהן**: חילופי מכתבים; בין ישראל כהן ובין שיי עגנון ודוד בן-גוריון; לציון יובל השמונים של ישראל כהן; עקד; תשמ"ה.
- ישראל לרמן**: הדגל; הרפתקת הגדוד השני; הקיבוץ המאוחד; סידרת לחמים; תשמ"ה.
- הנס כריסטיאן אנדרסן**: מלכת השלג; נוסח עברי; דורית ויינר; ציורים: ארול ליקין; הקיבוץ המאוחד; 1985.

ערכ הפתיחה של הועידה של הסופרים העבריים בישראל, 8.4.85. הנשיאות וחלק מהקהל.

בשולי ועידת הסופרים ועל חובת ה"נגד" של הסופר

המשמיע דעה בשאלות גורליות בחברתנו. עמדות אלו, שבאו לידי ביטוי בפירסומי הוועד המרכזי של האגודה, היו לרוב אופוזיציוניות. אלא שכך נוהגת ונהגה הספרות בכלל, והסופר כפרט להאבק "בעד הנגד" (כדברי אלכסנדר פן). בשאלות של חופש ביטוי אמנותי, דמוקרטיה וגזענות, שלום ומלחמה, קיפוח ואפליה, אין הסופר יכול להישאר אדיש. שכן מעצם מהותו הוא בבחינת "כלב שמירה" של ערכים אלה.

אני יודע, שלא כולם היו שבעי רצון מעמדותיהם המובעות של סופרי ישראל בשנים האחרונות. למשל, מהדרישה להקמת ועדת חקירה בעקבות הרצח בסאברה ובשאתילה, עוד לפני הפגנת הארבע-מאות אלף). אחד המתנגדים להן הוא מיודענו צבי שילוח, שביטא את דעתו ב"ידיעות אחרונות" – 14.4.85. עמדתו הפוליטית של הכותב, מוכרת לנו לא מהיום. אבל גם מאדם כמוהו, ניתן היה לצפות ליותר יושר אינטלקטואלי, ולהימנעות מעיוותי עובדות ידועות. שכן אל מי כיוון ביאליק, הנזכר בדבריו, את חודו ב"ראיתכם שוב בקוצר ידכם"!! ובאשר לאלתרמן – לא רבים היו רודפי שלום ו"תבוסתנים" כמוהו. די להזכיר את "אל תתנו להם רובים", או את שירו המפורסם "השוץ-בונד" הווינאי, או את היותו בין הראשונים שיצאו נגד הממשל הצבאי

עידת הסופרים העבריים שהתקיימה בחוה"מ פסח השתה, היתה אחת הוועידות ה"פופר-לריות" – מבחינת ההד הציבורי הרחב שעוררה בכלי-התקשורת השונים, ומבחינת אחוזי ההצבעה הגבוה (למעלה מ-50%) שהוא ללא תקדים באגודת-הסופרים ובאגודות וולנטריות מקבילות. עוד לפני ארבע שנים, נראתה אגודת הסופרים העבריים, בעיני רבים, כאגודת שלומאלים שלא יודעים לכלכל ענייניהם, ושאינם אלא אומרי "הן" אחרי דבריהם של קברניטי השלטון. עתים, אמנם העזו מוסדות האגודה להביע את דעתם על "מצב השפה העברית", וכן הגירו כמה דמעות על גורל "יהדות המצוקה". אבל מחוץ לזה – שום מעורבות חברתית. רפיון, או ויתור מוחלט על מאבק מקצועי, והפקרת נכסים של ציבור הסופרים, כמו בית-הסופר בזכרון יעקב (שהוא רק דוגמא אחת מני רבות).

ארבע השנים האחרונות, ובעיקר השנים הראשונות שלאחר המהפך (81-83), היו שנות שיפור במצב האגודה. גם בתפקודה כמוסד "מנפיק" תרבות במסגרת בית-הספר המחודש, וגם כגורם ציבורי

גליון זה בא לציין תאריכים משמעותיים בחיינו הלאומיים והחברתיים: ה-1 במאי – חגה של תנועת-העבודה, ו-40 שנה לסיום מלחמת העולם השנייה. כשליש מבני עמנו היו לקורבן. שאין דומה לו בהיסטוריה האנושית. לאידאולוגיה הפשיסט-נאצית ולגישומה החייתי. עם זאת תרם עמנו גם תרומה משמעותית ביותר – לצבאות הברית, עם הפרטיזנים במרידות הגטאות השונים, ובגישו וארשה כפרט – לנצחון על הנאציזם הגרמני.

עזרה הדדית - מאמינים ועושים

החזון והגשמתו היו שלובים זה בזה כבר מראשית הדרך.

ממחנות החוצבים וסוללי הכבישים של העליה השניה, מאהלי מייבשי הביצות בימי העליה השלישית, ממטבחי הפועלים של בוני הערים והשכונות החדשות בתקופת העליה הרביעית, ממפעלי התעשייה והמלאכה של העליה החמישית, מהמעברות ומחנות העולים והישובים החקלאיים הצעירים של שנות ראשית המדינה - מאז ועד ימינו, לאורך כל הדרך, הגשימו אלפים את רעיון העזרה ההדדית; והאלפים היו לרבבות...

...וגם היום נמשך המעשה -

- ★ כשמפעל ריווחי של "כור" מסייע למפעל אחר הנתון בקשיים.
- ★ כשחבר בעל הכנסה גבוהה משלם מס-חבר גבוה יותר ומאפשר בכך לבעל הכנסה נמוכה לקבל את מלוא שרותי הבריאות ב"קופת חולים".
- ★ כשקיבוץ ותיק עוזר באמצעים, ידע והדרכה לקיבוץ צעיר.
- ★ כשעובד חדש בארץ נהנה מפנסיה בסיסית, עם ראשית עבודתו, הודות לתשלומיו של עובד ותיק.
- ★ כשלקוח הקונה בחנות של "המשביר לצרכן" במרכז הארץ מאפשר לתושב בקרית-שמונה ובאילת להנות משרותיה של חנות דומה.
- ★ כשחבר מושב ערב לחברו במושב הנתון במשבר.

עזרה הדדית היא כשעובד לעובד הוא - אדם.

**60 שנה לחברת העובדים -
60 שנה בדרך העולה להגשמת הציונות העובדת.**

צ'סלב מילוש: בגנות הצביעות הליברלית

בביקורו הקצר בישראל כאורח הכינוס "ספרות וגולה" הפליג צ'סלב מילוש – כמו שאר האורחים בכינוס (תומס ונצלובה ואל אלבארז) – בשבחי הגלות. בשיחה שמחוץ לאולם הדינונים השמיע לא מעט דברי ביקורת על מקום גלותו. האכזבה שלו מן המערב משתמטת לגולים רבים ממזרח אירופה – מן השטחיות, ממראית-העין, מן "הקלילות הבלתי-נסבלת של החיים", כשמו הלא מקרי של הרומן הראשון שכתב מילן קונדרה במערב.

"נסתי, איפוא, אל ארצות אשר בבירותיהן/היו שדרות מבהיקות מתחת למנורות לוחטות" – כתב מילוש באחד משירי המהזור "זורח השמש ובה השמש" – "ופה ושם דבר שדמה לעמודים יונים. את השבחים שחלקו שם לא למדתי להוקיר. מתחת לצורות כלן בצבץ מישור חולי."

האמנם "מישור חולי" – זה מה שמצאת במערב?
אני נוהר מהשוואות בין מזרח למערב. הרי מדובר בשיטות ממשל וכמכנים חברתיים שונים כל כך. אני מתפעל עדיין מן המורכבות והרכ-גונית שאני מוצא במערב. בפולין, למשל, המבנה החברתי הומוגני יותר. אין הבחנה חדה כל כך בין שכבות חברתיות ומגזרי אוכלוסייה שונים כמו באמריקה. פועלים ואינטלקטואלים בפולין מדברים באותה שפה. קוראים אותה שירה. כן, יש איזו "קלילות" בתרבות המערב הזרה לאנשי מזרח-אירופה.

זה מתבטא בספרות?

הספרות במערב ממוקדת בתוך ה"אני". היא איננה מרבה להתמודד עם המציאות האובייקטיבית שמחוץ ל"אני" הכותב. סופרים במזרח-אירופה כותבים – נדמה לי – מתוך מחויבות חברתית עמוקה יותר. אך אינני גורס שספרות המערב צריכה להיות פוליטית. עיסוק יתר בפוליטיקה מדלדל את החיים הפנימיים, מצר את האופקים.

אמרת פעם שהשוני בין מזרח ומערב הוא בעיקרו שאלה של ערכים. במזרח אירופה – טענת – מאמינים עדיין בערכים "פרימטיביים" של טוב ורע, אמונה המתפרשת במערב כריאקציה.
זהו ההבדל הבסיסי ביותר. חשבתי שאמצא בעלי-ברית לכמה מתפיסותי בחוגי הליברלים באמריקה, אך אין לנו הרבה מן המשותף. מפתיע אותי שלגבי עמיתי באוניברסיטאות ישנם מושגים ומלים שהם בבחינת טאבו. חופש, למשל. ידידי הליברלים יודעים כי במגזרי חיים רבים – אולי רבים מדי – הכסף הוא אויב החופש, אך הם מחשים. בעיני הכל מצטיירת הרודנות במזרח-אירופה כדבר נורא, באמריקה שלטת רודנות-הממון שהיכטיה פגומים וחמורים.

אתה מתכוון לתפקיד הכסף בחיים הפוליטיים בארה"ב?

לא אדבר על פוליטיקה. אתן דוגמה בנאלית יותר: תעשיית הקולנוע האמריקאית. מאיזה חופש נהנים עושי הסרטים באמריקה, הנכנעים לתכתיב הזה: הכללת אלימות ומין, כדי שיצירותיהם תהיינה סחירות יותר? אימה אוחות כי כשאני רואה כמה מסרטי הקולנוע האמריקאי. אינטלקטואלים ליברלים לא יהינו לגנות תופעה זו מחשש שתדבק בהם תיית של שמרנים. אני, שהשקפתי על חופש מיני רחוקה משמרנות, מוכן להיחשב בעינין זה לפונדמנטליסט ■

מירי פז

נועם רבינוביץ: פסל בנוף (ברזל ואדמה); ניצנה 1985.

האמנות ל"חימום" השלום מפגש אמנים – מסוף ניצנה 1985

בימים אלה התקיים במסוף ניצנה שעל גבול מצרים, מפגש אמנים מיוחד במינו. מטרתו המפגש הזה היו להעלות את הנגב על מפת האמנות בארץ, להדגיש את השילוב בין ההתייחסות לנוף הנגב המערבי ובין משמעות "הקו הירוק" החוצה אותו, ולתרום תרומה ל"חימום" השלום באזורנו. מספר האמנים באירועים הקודמים היה נבחר ומצומצם. (מפרשיות בחולות סיני, מרץ 82, ערב ימית; חולות ניצנה, מאי 83, "הר סדום", מרץ 84). בארוע זה, במסגרת מדיניות הידלת הפתוחה, השתתפו בנוסף ל-60 אמנים, בתיספר לאמנות מרחבי הארץ ולהקות זמר ומחול.

הארוע החל בשעות הבוקר המוקדמות, כשהאמנים וצוות העזר עובדים במשולב להכנת תערוכת המיצגים והציור בחלל הפנימי של המסוף, ובונים ברחבות החיצוניות, בין הגדרות, את העבודות הסביבתיות. בשעות אחר הצהריים המוקדמות החל המיצג הראשון של חיים מאירס וייס, "חוש התקווה" שבו לקחו חלק כל המשתתפים בארוע, כשהם הולכים ממוקד היצירה

לכוון גבול מצריים עם חוטים בצבעי שני הדגלים, ומעבירים אותם אל מעבר הגבול. בשעת השקיעה, בטקס חגיגי, ברכו נציגים רשמיים את המשתתפים, והצטרף אליהם מר מוחמד בסיוני, שקיווה עם כולם, שהפעם במפגש אמנותי זה הוקמה אנדרטה לשלום. בשעות הערב המאוחרות יותר, לאחר סימפוזיון, נהר קהל המשתתפים ממוקד אחד למשנהו במסגרת המיצגים, המופעים המשולבים של קול ותנועה, מחול, מוסיקה ושירה, ולסיום, הגיעה עדינה בר-און, מתוך החשיכה, אל שערי המסוף המוגנים ומכוסים בתיל, מיצג, של פתיחת שערים אל תוך השלום.

בניגוד למפגשי אמנות אחרים, בהם היה מספר האמנים מצומצם, והאווירה רשמית ותחרותית, הפך מסוף ניצנה, על מכלול יצירותיו, ליצירה אחת משולבת והומוגנית. אוצרים: עזרא אוריון, פנינה ברגל, גד הלר. מארגנים: יוכבד מרקס, יעקב כרמי, זעריה שדה, דרור סעד, עזרא אוריון. הארוע אורגן בתמיכת משרד החינוך, רשות שדות התעופה, התנועה הקיבוצית ו"אגודת ידידות ישראל-מצריים".

משוררים מספרד במערכת "עתון 77"

פליכס גראנדה ופרנסיסקה אגירה, הם מחשובי המשוררים הספרדים הפועלים כיום. במהלך ביקורם בישראל, התארחו במערכת העתון. אחרי דברי ברכתו של העורך, התפתחה שיחה בין האורחים לבין קבוצת סופרים ומשוררים ישראלים, בתרגומו הדרסטרני של עודד סברדליק שהיה גם מלווים הצמוד של זוג המשוררים. לאחר חילופי דברים על שירה וסיפורת בספרד ובארץ, סוכמה אפשרות עקרונית של חילופי אנתולוגיות בין כתבי-העת המרכזי בספרד – קואדרנוס היספאנו אמריקאנוס – הערוך על-ידי פליכס גראנדה, לבין "עתון 77".

מערכת "עתון 77" מברכת את חתני פרס ביאליק לשנת תשמ"ה – חנוך ברטוב, שלמה טנאי – ואת כלת פרס ברנר – עמליה כהנא-כרמון, ומאחלת להם המשך פורה ביצירתם.

ארבעה סיפורים קצרים

יוסל בירשטיין

רישומים: נורית ענבר-שני

שלל של תנועות שאחת לא היתה רומה לאחרת. עתה כבר הצטערתי שהאוטובוס נכנס לשכונת נוה-יעקב והתקרב לתחנתו האחרונה. נוף השכונה, הגבעות, הבתים שעל המדרונות שעלו וירדו לא עוד עניינו אותי. רציתי להתבונן בתנועותיו של האיש. עוד ועוד. שפע כזה. איזה מומחיות. התעוררה בי תקווה, שכאשר אחזור הביתה, אמצא קצת תוכן במלים שכתבתי.

כשקמתי ממושב לא התאפקתי ומלמלתי משהו בחצי-פה, שאני שמח על הפגישה. "תזמורת ממש", הוספתי.

הוא הרגיש שאני מדבר אליו, הרים עלי עין עצלה וחשדנית כאחד, כאילו התעורר זה עתה מנמנום, זרק גרעין לתוך פיו, וכעין הדרן, נתן יריקה והקליפה חלפה ליד האוזן שלי כמו טיל.

III

ס בא שלי, "חיים שחור", נדד בעולם ואהב לספר איך התחילו נודודיו. כיצד ערב אחד, שבוע אחרי הנישואין שלו, יצא מביתו לסגור את התריסים ונסע ללונדון. פעם אחרת — לניו-יורק.

מלונדון חזר במעיל של נסיך אנגלי, אותו הוא פגש באוטובוס קומותיים מסוג "דבל-דקר". החליפו ביניהם דברים בנסיעה הקצרה לאורך אוקספורד סטריט, וכשנתברר לנסיך שסבא חייט אמיתי, שכזה נולד, הזמין אצלו מעיל. סבא תפר שניים. אחד לעצמו.

סכתא מאסה בבגד הזה, שהיה רובו קישורים, כתפיות, כתפורים; ופעם, כאשר הלך זה, שחזרו על הפתחים, הקיש על הדלת וביקש נדבה, עשתה צרור מהמעיל ושיללה את ההלך שיטול אותו וייעלם מן המקום.

היא עצמה יצאה מן החדר, כשסבא החל לספר על היום הראשון שלו בניו-יורק, הוא ירד מן האנייה, שכר חדר עם מטבח כשר ויצא לו לסייר בעיר. באמצע הרחוב העמידו אותו שני שוודים, גברתנים חמושים באקדחים, וציוו עליו, כסף או חיים. הוא סובב את ידיהם והולכים כפותרים למשטרה. כשחזר לחדרו, ובעלת הבית התרגשה כי חששה שמא הלך לאיבוד בעיר זרה, התרגש אף הוא והתעלף.

סכתא אומנם סתמה את אוזניה לסיפורי בעלה, אבל בעיירה היו יהודים שדווקא זקפו את שלהם. היתה להם הזדמנות לדעת אחת ולתמיד האם השמש האוסטרלית אחרת היא או לא? ומה עם הר סיני? הוא מתרומם שם במדבר שבו התהלכו היהודים ארבעים שנה? ומה עושים כיום כשהאנייה טובעת?

לרונת וייס

ה שכנה שלי מקומת הקרקע, הלנה מלודז', הפסיקה להקשיב לבריות. היא נכשלה בפולין כשחקנית תיאטרון ומאז היתה לפרמדונה יום יום. לא יוצאת מן המיטה שלה. מן הבוקר עד הערב, משאירה את דלת ביתה פתוחה למחצה, שתוכל לראות אותי יוצא ונכנס לבניין ולא סר אליה לספר מה חדש אצלי.

כשנכנסתי הפעם, וחדשות כפי, הסירה שמיכות, הזיזה כריות וזיורנלים, והצביעה על קווים שציירה בגיר על הקיר. שאספור לבד כמה פעמים עברתי ליד פתח ביתה ולא מצאתי לנכון להציץ פנימה. היא לא היתה מעוניינת לעורר בי רגשות אשם. אלא שאקח לתשומת לבי שישנה יד רושמת. היא תנהג אחרת כלפי. כשהיא תזכה לפרסום ותעלה לגדולה. היא עוד תעלה על הבמה ותכבוש את הארץ. עוד לא אכד יופיה של השפה הפולנית.

הלנה התרוממה וביקשה שאגיש לה את מקל ההליכה. שאמצא לי מקום ישיבה ואקשיב חמש דקות לדקלום חדש מ"פאן טדאוש".

היא מצאה את נעלי הבית שלה והחלה להתהלך בחדר. לא מצאתי שרפרף והתיישבתי על המיטה שלה. נוכחתי לדעת שמוזות זו לא ניתן היה לראות את הנעשה בפרוזדור. הפרוזדור השתקף בקווים חיוורים בזוגיות של תמונה על הקיר. הלנה הצעירה. סרט כחול סביב המצח. טירוף בעיניים. כשהייתה מבחינה, בשוכבה במיטה, בצלילית שלי על פניה הצעירים, ידעה שאני עובר ליד פתח ביתה ואינני נכנס.

לא כך היא תנהג בי כשהיא תעלה לגדולה. היא לא תתרחק ממני. במחשבה שלה כבר הבטיחה לי כרטיס להצגה הראשונה שלה. שאתלכש יפה, כשאבוא לפרמיירה שלה. שאסלק מראשי את כובע הטמבל שאינו מתאים לסופר בישראל.

הלנה נעצרה לידי והחלה לדקלם כפולנית:

סמוטנה מוי בוז'ה

סמוטנה מוי בוז'ה

לא פעם ראשונה שמעתי אותה מספרת לאלוהים שעצוב לה מאוד לכן באתי אליה לשמח את לבה. לספר לה שחלום שלה כבר התגשם בחלום שלי. חלמתי שקיבלתי את ההזמנה לקונצרט שלה. התלכשתי יפה, בלבן ובשחור, והגעתי לפרמיירה. היה כבר חשוך באולם והסדרן ביקש שאמתין ליד הדלת, עד שימצא מקום עבורי.

כינתיים התרומם המסך ועיני הקהל הרב היו נתונות לבמה. הלנה עמדה שם כשמלה ארוכה, וידיה המורמות היו לכנפיים שחורות. היא צעדה עד קצה הבמה, ירדה חמש מדרגות, הלכה לאורך המעבר הצר שבין הכסאות ונעצרה לידי בקצה האולם. כחנה את בגדי החגיגיים, ועצרה את מבטה בנעליים שלי. היו אלה נעליים גבוהות מעור גס, ששמרתי מהשנים בהן הייתי רועה צאן. עוד נותרו בהן כתמים של זבל כבשים.

"איך העזת", שמעתי את קולה מהדהד באולם, "לבוא להיכל האמנות הקדוש לי, עם טינופת זו על נעליך?"

II

ב נצרת עלית, שם גרתי מספר שנים, יכולתי לראות מבעד לחלון ביתי את הר-תבור, המתרומם בעמק בכל תפארתו כמו כתור.

השבוע, כאן בירושלים, באוטובוס מספר עשרים וחמש, ישב מולי איש שמן שפיצח גרעינים, ובטנו — הר-תבור בשכיבה. למטה על הרצפה — עיגול של קליפות כמו זר סביב רגליו.

עצמתי עין. רק הוא היה חסר לי היום. כי יצאתי מביתי במצב רוח ירוד. המלים שכתבתי יום לפני-כן נראו לי ריקות ונכובות והחיים — משהו דומה.

תפסתי איפוא, כהרגלי, את האוטובוס הראשון שמסלולו ארוך, בציפיה שמשוהו ישתפר בדרך. ובאמת, אך יצאנו מתחום העיר, נראו, בין שכונה לשכונה, שטחים ריקים. ואדי שהשדות משני צדדיו נפרשו ככנפים של ציפור דואה. הצמדתי עיני לזכוכית כדי לא לראות את רגליו של האיש שישב מולי. הזר הלך והלכין.

לו היה לי קול נעים לא הייתי מהסס לומר לו את השיר ששמעתי ברדיו על "ארץ יפתי". אלא שמומן, עוד כהייתי נער, הזהיר אותי אבי שעם קול כמו שלי, לא אעז במקום ציבורי לפצוח פי בזמר.

שתקתי.

ידיעתי: המלים שכתבתי אתמול תישארנה נכובות. האיש שישב מולי המשיך לפצח גרעינים. עקבתי אחר אצבעותיו. אחר הדרך שעשו מפתח השקית הגדולה עד לפיו, וגם אחר תנועות שפתיו, כשהיה יורק את הקליפה.

משה בן-שואל

נפש נפש

נפש זולתי מתי את נפשי
שאליה מדברת. ומתי
נפשי זולת
וסימני השאלה של מכוות ואהבת
החפרון.
מבדדות מנוף המקום: עץ. מכונית
נגררת. שרש שאמרו לטעת. מקסס-נשרים
דואים בחורון ערפל.
נפשותינו מדברות לאט
את כבת העין
והכרות הקשי
נטחנות בהסח הדעה

אחר-כך שב המקום. הנוף צג למקומו
השרש הומה עץ
הדבר שאמה חפץ בו נמצא
בנשר דואה
וכל השאר. וכדומה

ומה מדברת נפש זולתי? היא מדברת
על החשכה והחשכה מתוכה
מהי אומרת? היא אומרת את יסוד
חשכתה ומה היסוד
גשר אחד
לעבר אותו כלעבר סוד ומה הנשר
דברים שאמי
ומה הם לעמת הדבר
שהוא הנשר הדואה
וכדומה

בואי נוחי

1
בואי נוחי בחלומי ואל תתפישני
עיניך עירמות עכשו
ואת פנים הסתכלותך אני רואה
יש לי פטה-מורגנה של האיש הלא-נראה
התועה בנב המדבר
חנם ילך. חנם עיפותו זהב מחפשת

את בואי ומצאי בי כל שתחפשי
את צבע העתה ואת אפלת העבר
חדר מבוא חדר מרפסת מצאת מרפסת

מצבי תלויים בה. פלפלים וקונוס ספר

2
נומי בחלום היא אפשרות קרבה
הרי נחוש בדעתי לבקש איזו מחלה
או שנעשו בלעדי
יותר ויותר אני בפנים
מחשבות המעלות שיכה

זו פרשת השבוע זו פרשת החדש והשנים
הרי נחוש בדעתי לבקש איזו מחלה
יותר ויותר אני מתמלא
נוף מעדכן של אבנים
משהו עכשו דבר-מה אשר קים מהתחלה

נוחי בחלום. אני יודע. לא תנוחי מדאגות
והלילה מלנה אותי כארוע מדיני
מה עשיתי לאנשים כי מתו או נחלו
וכל השגיאות שלי
וכל השגיאות

1984-5

ליד הר-סיני סבא עמד פעמיים. פעם ראשונה בדרך ליבשת הרחוקה ופעם בדרך חזרה משם. אבל לא התעכב לידו במיוחד. בא. הביט. נסע. אבל השמש באוסטרליה אינה אותה שמש שבכילה-פודלאסקה. והיו הוכחות. כדי לבשל ביצה בעיירה זקוקים לעצים. להבעיר אש. להרתיח מים. לא כך באוסטרליה. שם מניחים את הביצה על כף היד, מושיטים אותה מבעד לחלון, תחת השמש הבווערת מושכים אותה מיד בחזרה, והביצה קשה.

אפילו רכי אליה-דודל, ההוא שהרכיץ באכזריות וחתך את תנוך האוזן שלי, ציווה עלי להתלוות אליו בדרכו לסבא שלי, כי התחשק לו מאוד לשמוע משהו חדש. שמענו כיצד סבא חיתך את פתו הככירה. כתבו לו לאמריקה שנמצא חתן בשבילה, שלח נדוניה. אבל משפחת החתן אכלה את הנדוניה לפני החופה. שלח שנייה. גם אותה אכלו. ואכלו גם את השלישית. אז חזר סבא מאמריקה, והנדוניה הרביעית בידו המושטת. החזיק אותה מתחת אפו של החתן, וכך הובל דודי לייבל לחופה.

כשהגעתי גם אני לאוסטרליה, סבא כבר היה זקן מופלג. ושם, במלבורן, שמעתי את סיפורו על האונייה שנטרפה בים. כאשר הודיעו, שהאונייה שוקעת והים רוגש, קמה בהלה גדולה בין הנוסעים. ביקשו מכל אחד שיתפלל לאלוהים שלו. אחרי התפילה ציוו על כולם לקפוץ למים. רכי-החובל, כנהוג, קפץ האחרון, וסבא שלי קפץ שנייה לפניו.

גם במלבורן סבתא נכנסה למטבח כשסבא החל לספר, והוא קרא אחריה כרוגו וצעק, שכל החיים לא נותנים לו בבית הזה לפתוח את הפה.

IV

ע

ל יהודה ברומברג יכולתי לומר, שאת הקריירה שלו בסחר מניות החל מתחת לאדמה. עבד שם שנים כמנקה צינורות ביוב. יום אחד בא לבנק בלתי מגולח, כשביד גיליון מרופט כתוב בכתיב יפה. אמרתי לו: שווה כסף. מאה מניות למוכ"ז של חברת וולפסון. מניה רעשנית. עליות. ירידות. מתח. לברומברג כל עניין הבורסה גילוי. זרק עלי מבט עקום, שאחד משנינו קצת טרה-לה-לה, והלך הביתה. לא האמין לי.

הוא חזר לאחר חודש לבקש את הכסף. הפעם מגולח, והגיליון נקי יותר. שמע ששער המניות עלה והסכום הוכפל, העמיד אותי בניסיון: ימכור וייווכח. כשהכסף בידו, מישש. ספר, מישש, ונדלק בו אור חדש. החישוב המהיר כמעט ונעשה מעצמו. מה המשכורת השנתית שלו בניקוי צינורות ביוב בהשוואה לרווחים במשך חודש בבורסה? גם התשובה כמעט וכאה מעצמה. שינוי כיוון. הבחנתי בשן אחת בוודדת בצבע חול כפיו הפתוח, והצחוק התגלגל משם כמו ממערה אפלה.

מאז החל עיזן חודש בשביל ברומברג. לא בית. לא אשה. לא ילדים. לא פוליטיקה, לא ביוב — בורסה. נמשך לשיחות עם לקוחות אחרים בבנק. היה בא יום-יום להרית, להקשיב. בית-ספר שלו. סיים אותו מהר, והרגיש את עצמו כשל להשתתף באסיפות השנתיות של חברות שאת מניותיהן הוא רכש. כבעל מניות היתה לו הזכות להציץ בספרי החברה. השתתף בוויכוחים. נאם נאום קצר לעת הצורך. הנאומים שלו התרכזו בשן אחת. רופא שיניים? לא היה לו זמן אליו.

לרוב לא הבינו את דיבורו. התחילו גם להיזהר ממנו. שמו נודע כרכים, אבל כבעל מניות לא יכלו למנוע ממנו השתתפות באסיפה, לנהל וויכוח ולהשמיע עצות ניהול. ביטלו פעם אסיפה בגללו.

לאחר המפולת האחרונה בבורסה פגשתי את ברומברג בצפון תל-אביב. מרופט, בלתי מגולח, מיהר לכיוון בית ההלוויות העירוני באיכילוב. שנים לא התראינו, כי עזבתי את הבנק, והוא — את העיר.

"איך העניינים?" שאלנו שנינו והוא השיב לי ביידיש:

"מען גיט אן עצה. מסתדרים."

כל חסכוניותו ירדו לטמיון. הפסיד גם את הדירה שלו. המשפחה ויתרה עליו מזמן. ולכן שכר לעצמו דירה ליד בית-הקברות, וזאת, לדוגמא, אחת העצות שנתן לעצמו. בנסיעות הוא משלם לכיוון אחד בלבד. העירה. בגמר העבודה הוא מגיע לאיכילוב ותופס טרמפ באחד האוטובוסים מבית ההלוויות. הנוסע השמח היחידי בקו זה.

"אתה עובד?" שאלתי.

ברומברג כיוון את האגודל שלו לאדמה: חזר לנקות צינורות ביוב.

"ומה יהיה?" שאלתי.

הוא הפך את האגודל שלו למעלה:

"אני שובי-אעלה!" והשמיע את צחוקו האפל.

הקיבוץ הארצי

מברך את קוראי "עתון 77"
ואת סופרי ישראל
לקראת יום העצמאות ה-37 של
המדינה
ולרגל ה-10 במאי – חג הפועל
הבינלאומי.

המזכירות

"תנובה"

מברכת את קוראי "עתון 77"
ואת ציבור הסופרים בארץ
לרגל ה-10 במאי –
חגה של תנועת-העבודה.

ואם בכאב ואם בחווה

ואם בכאב מדבר
לא בכאב פרקים הפסוק
שאינו מרבה להפליג מעבר
לכל פרק
כי אם כאב אזי כאב הפוכים
שהיו מקדם ויתמידו לאחר החגיגה
בכאב הפוכים
אח ורע לכאב בול-העץ
זכר לאילן מאיב וגא

ואם בחדוה מדבר
לא חדות חיים על חוד הפנות
כי שמחת הדברים בראשיתם
אותו דג הצובע את המעין באפר
אותה גלישה של התפוז העירם
בין השפתים
אותה עקשות בכרבור המסרב
לשיר על-פי האימרה
המתבקשת

שמחת הפוכים בהתגלמותה
לאמר כאב קורע צוקים
קעקוע בודד על כל רגב בודד
מהאדמה הזאת
על גב העץ של הכרבור הזה

רישום: אילון

מכתם

לאמתו של דבר
הזן קיחוסה המחבונן למרחבים
מפרס קיר טרקליני
הוא לכל היותר השתקפות
הד לאיש אשר העגין
את ספינתו הזמנית
ברציף הרעוע
לאחר חלוף הסופה

סנצ'ו פנסה שאיננו — ישנו
מבעד לחלונות העגומים
של האביר
מחייך בחיך רויי חרש
עד שוף הכמיהה
כחובר-חבר המחבר
בין קצוות המטפחת
לאמתו של דבר.

בשקט מכורבל

בשקט מכורבל בתוף עצמו
כמו בעונה גדולה
התנחלו מי הפלג על אותו פרק
שהנחל ראה בו נחלתו

נחלת אבותינו? לאו דוקא
נחלת שרידינו!
זרעי הטבע זרועים פיד המלך
דוקא עכשו שהמלך
הלך לעולמו ועל הטבע לברו
סומכים אף במקצת

יוסי יזרעאלי

אשרת לילה

הפקיד בתחנת הגבול זוכר אותי מציור לא ידוע
של רמברנדט. אשרת לילה, אני מתבלבל בכתומה. תספיק. תהלי חרום
עם שער מתנבא. הטבת החלום של התן. העיר
ממנה עשויה היללה שלו אני שב ומכרר את מצבי
על פי תרגום השבעים.

חתוך

עץ בחתוך-עץ על הקיר בחדר המתנה
של רופא ולדים. הצעקות מהן עשויים הענפים שלו
מחפשות מוצא מתוף ימי הבינים
של העדרותי. העץ שחר. מה יכולה שענונית להציע
במונחים של לבן?

שמועה

מה מתחלחל בכנפים
שהשמועה עושה לה?

נעים עריידי

ארבע מקהלות
אומרות כרמל

א
מעבר להרים האלה הייתי
שר
והימים מגלגלים היו
את שירתי.
בפרמל הייתי רועה
אגלי הטל זה
והאפק שהלך ונדל.

קולי נעשה כמשק נשיקתך
והד העונה הבאה
עלינו לטובה.
עכשו הרוח הנומה על פני
הכרמל
וערפל.

ב

אני עוד שר כדי להשרד
כמו מיתר שאהב את קולו.
אני עוד קורא
ומצפה לדממה
כמו רוח מאזינה לקולה.

אוי לי מאהבתי ואוי לי מלילי
המהלך בלילותיו
ושומע אנחותיו בטרם יפנס
האור.

ג

את בשבילי אהבת היס
באלמגים,
אהבת הרוח באמירים,
אהבת הפחד בנשים. אהבה
בשבילי את
כמו בפרמל
כמו בענן.

ואני רק אמן
גולה בהרי הגליל.

ד

הזעזע ששל הכרמל היה
לגלגולי הקודם —
פרחים לו, וכל אחד נרקיס.
ואין הנרקיס חולם
על היותו אהבה ועשבי מרפא.
ואין אחד יודע
אם לא יראנו הנדר
וחי.

העזתיים*

איתמר לוי

ה אמר נתן.

כ אני נתן, בנו של מרדכי העזתי, נכדו של יהושע העזתי "גיבור ישראל". אני כותב על גבורתם ועל קורבנותם של אבותי, והדורות הבאים ישפטו מי טוב ומי רע. סבי יהושע העזתי, כסוס היה גובהו וידיו כגזעי עץ החורב. בילדותו היה עוזר לאביו לרסן את הבהמות המבוהלות, ומספרים כי היה עומד מולן וקורבנותו והמבט בעיניו כלבד, היו מכריעות אותן אפיים ארצה. גם יפה היה. ונשות השוטרים אהבו ללשף את תלחליו, ולחבק אותו בזרועותיהן העדינות. כשגדל היה מתחרה עם ילדי הערבים בריצה, והיה מתגאה בכפות רגליו שקשות היו כמו עורו של כלב מת ויכול לדרוך על קוצים ועל גחלי מדורה.

אביו של יהושע העזתי הוא מפקד פלוגת הפרשים במשטרה הטורקית המוצבת בערי הדרום, לכן רחשו לו המקומיים כבוד ויראה. בשבת היה השוק כולו מוריד את כובעיו, מברך את השוטר ואת רעייתו בדרכס אל בית-הכנסת, ומצייץ כמה גדול הילד יהושע וכמה חזק. אך מאחורי גבם היו הרוכלים והקונים מקללים ומאיימים, כי נוהג היה להשליך בהם אבנים, ולהטריף את דעתם של הבהמותיהם במבט החד שבעיניו. הנדודים הממושכים והאימונים הצבאיים מקשים על האמונה הדתית. במשך השנים הזניח אביו של סבי יהושע את הנחת התפילין ואת תפילת השחרית, ואף הפסיק לקחת את משפחתו לתפילות שבת. כשמלאו לנער שלושים שנה התייעצו הוריו אם לקיים את טקס הברית מצווה. שאל יהושע "גיבור ישראל" — "הגם חברי בני-הערבים מקיימים את מצוות העליה לתורה?"

— "לא ולא!" ענה לו אביו.

— "אם כך," אמר הנער, "איני רוצה להיות שונה מהם, איני רוצה להביך אותם בטקסים ובפולחנים משונים." כה רבה היתה נאמנותו לחבריו. כה פיקח היה להבין כי הבעיה הערבית-יהודית מקורה אך ורק בהבדלים חיצוניים, כמו תלבושות וחגים דתיים.

פיקחותו ונאמנותו לא עמדו לעזרתו של בן העזתי, כשגילו חבריו כי הוא נוהג כקביעות, לקחת את אחיותיהם לטיולים ממושכים בגבעות המדבר, נאספו בהמוניהם להתנפל עליו. סבי יהושע נאלץ לאמץ מעט את כוחותיו כדי להדוף אותם, וכדי להניף את ידי העבות כגזע עץ החורב. ולא נותר להם אלא להימלט על נפשם, ולהישבע כי יום הנקמה כאי בוא.

מה עשה עם אחיותיהם בגבעות המדבר איש לא העז לספר, אלא ששהה שם זמן רב מהרגיל והיה נוהג לחזור ולבקר בהן פעמים אחדות באותו היום. השמועות על כוחו האדיר ועל יופיו של הנער פשטו בכל ערי הדרום. נשים הציפו את המדבר. נשות השוטרים מיחדותיו של אביו. אמהותיהם של חבריו. נשים עשירות מהמעמד הממשלתי אשר הגיעו במיוחד מהערים הגדולות ואשר יופיו לא עניין אותן כלל. אפילו צעירות מהגליל. אפשר היה ממשך במעשיו לנצח אילו לא נתקל הכוח המשטרתי באותה יחידת מבריחים אורורה, ונאלצו השוטרים לחצות את גבעות המדבר כדי להזיק עזרה לחבריהם הפצועים. לנוכח אבריו הענקיים של הנער העירום, הבינו השוטרים את מה שנשותיהם הבינו מזמן. כדורי הרובה שפגעו בגופו ובגופה של אשת השוטר שמעליו לא עצרו את יהושע, וטירופו הבריח את הבהמות חזרה אל המדבר.

כדי להציל את אנשיו מנקמתו של הנער, קרא מפקד יחידת הפרשים לבנו הסורר, וניסה להסביר לו סדרי עולם. האשה שייכת לגבר. תמיד. כשהוא צעיר היא משמשת בתור אמו ועליה להזין רק אותו לדאוג למחסורו שלו בלבד. כשהוא מבוגר הריהו אשתו ואינה רשאית לראות כל גבר אחר אלא נשאת בבית ומכינה את כל צרכיו. כשהוא זקן היא בתו ומטפלת בו כדי להנעים עליו את ימי האחרונים. במצוות אביו נמנע יהושע מתעלוליו. אולם יצרו גדול מפחדיו והוא מכלה את כוחותיו העודפים בילדי השכנים ובפרדות המסכנות, שמבטו נעץ את רגליהן באדמה היבשה, ולא ברחו מפניו. מאחר ובתשישותן לא היו הבהמות מסוגלות לבצע את מיכסת הסיוורים המוטלת עליהן, פנו שוטרי היחידה אל מפקדם שיתערב להציל את החיות מגרונו של השוחט. משפחת העזתי נאספה לישיבת חירום, בסיומה הוחלט למצוא לו אשה שתדאג למחסורו ותשלוט ביצריו. ברור לכל כי רק אחת בכל רחבי המדבר מסוגלת לשלוט בו. "המלכה".

ה אמר נתן.

כ אני נתן בן-מרדכי, נכדו של יהושע העזתי "גיבור ישראל". אני כותב על סבתו, "המלכה היהודיה" כפי שקראו לה ערביי המדבר, והדורות הבאים ישפטו. מה שמה האמיתי אינו יודע. ביום נישואיה לסבא יהושע, רשם אותה פקיד השלטונות במיסמכים בתור מלכה העזתי. אולם איש לא העז מעולם לקרוא לה כך אלא רק בשמה המקורי, "המלכה".

אם אינך מספר את סיפורה במלואו, מזהירים זקני הערבים ואני ראיית זאת כמו עיני, לא מצליחה אש המדורה לאחוז בענפים היבשים ובקוצים, ונכתב. מדורה כבויה במדבר היא סימן לרעות. לא אוכל, לא קפה מעורר, לא ציון-דרך לשיירות תועות, לא מגן מפני נחשים וחיות טרף משוננות אחרות. כדי למנוע סבל מהדורות הבאים, אני מתחנן, ספרי להם סבתי איך נולדה ואיך קראו לך הוריך. אנחנו יודעים רק שבכרי המדבר חלמו עליך בלילות, ופחדו לצאת לכדס אל הגבעות לאחר שראו אותך דוהרת על סוסים-פרא כגבר, ותרמיליך מלאים חוגלות ושועלים אותם היית מוכרת בשווקים. אך ידעתי זו, סבתי, אין בה כדי להפיח רוח חיים בגחלים המתות.

יהושע לא פגש ב"מלכה" מימיו. הסיפורים אותם שמע כילדותו מהמכריחים י מתוך הרומאן: "זליג מיינץ ונענעויו אל המוות"; "שיופיע בהוצ' ספרית פועלים.

והסתתרו איתו בין גבעות המדבר, עוררו את יצריו. אולם מששמע כי עליו לשאת אותה לאישה החל הפחד מכרסם את ליבו. על-פי בקשתו ליוותה אותו משלחת מבני-העזתי אל המדבר לחפש את הנערה ולבקש את ידה. לאחר ימים ולילות של דהירה רצופה הגיעו אל המערה בה גרה. בעוד המלווים נשאו בחוץ לשמור על הבהמות, אזר סבי יהושע את כוחותיו האחרונים ואת מעט האומץ שנותר בו, ונכנס אל הסלע לפגוש בה יושבת ליד האש, וידה על הדק הרובה המכוון אל ליבו.

הוא לא ראה אלא את גופה הענקי והחזק, את שיניה החדות כשיני החפרפרת, את ראשה הקרח — הגנה מפני החום ומפני ציפורני הציפורים הזועמות על שחטפה את גוזליהן מהקן בדהירה מטורפת. הוא ראה רק את עורה המצולק והקשה ומיד התאהב בה. הוא ניסה להוציא בעדינות את הרובה מידיה ושאל האם תהיה לו לאשה. "המלכה" הביטה בו וחשפה את שיניה בצחוק מטורף.

בחוק, המלווים ירדו מעל סוסיהם והתכוננו לשינה. למחרת כיסה הבוקר המדברי את עקבות הלילה בחול, ועדיין לא יצא איש מהמערה. כיוון שפחדו מכך-משפחתם יותר מאשר פחדו מ"המלכה", לא העזו להכנס ולהפריע את מנוחתם. ימים עברו ולילות. שעה עקפה שעה. חושך עטף אור עטף חושך עטף אור. שליחים יצאו חזרה אל העיר למלא את נאדות העור הריקים ממים, ולשחוט כבשים חדשים למאכל. שבוע ויותר חיכו לו מחוץ למערה. יום אחד יצא העזתי מן הסלע, מתח את שריריו האדירים אל מול השמש, הביט בבני המשפחה בתמהון, ושאל מה לעזאזל הם מחפשים ליד פתח ביתו. משראו שכך, לא טרחו כלל להזכיר לו ששכח אותם, ויצאו בדהרה וביללות לבשר בעיר כי "המלכה" הסכימה.

חתונה כמו חתונתם של העזתיים לא ידע הדרום. שוטרים ובהמות וילדי השכנים ואחיותיהם ומבריחים ותיקים, כולם דילגו וקיפצו ברחובות אשקלון. יריות שמחה פילחו את הלילה השחור ואת ליבו של אבי החתן, מפקד יחידת הפרשים. אשר גם ביום חתונת בנו יצא רכוב לבדוק אם לא מתרשלים אנשיו בסיווריהם לאורך הגבול. החקירה המשטרית לא הצליחה לחשוף אם בטעות פגעה בו אחת מיריות השמחה שנוירו לכבוד בנו, או שכיוון מישהו את הרובה בזדון אל ליבו וירה בחסות רעש החוגגים. כיוון שמוצק היה לא הפילה אותו היריה מעל האוכף, אלא נשאר לשבת בו ופיו הבר-מינץ פתוח לרווחה. הסוס הנאמן מתחתיו שב אל בית-העזתי, ומשראה כי אדונו אינו יורד הבין כי עליו לצאת שוב לכיוון גדר-הגבול. צעד אחר צעד התקדמו הסוס והשוטר המת בשבילי המדבר. השוטרים החוזרים מסיווריהם הצדיעו להם, והמבריחים הסתתרו מפניהם בין הגבעות. הסוס חזר בנאמנות של כלב אל הבית, ובכל פעם שהרגיש כי אדונו עדיין על גבו, סוכב את אחוריו ויצא שוב ושוב לעבר הגדר. אילמלא התעוררו יצריהם של "המלכה" וחתנה כאמצע החתונה, אילמלא התחמקו מפני האורחים הרבים ומיהרו אל הבית הריק, היה הסוס ממשיך בסיוורו לעד. משראה את אביו בעליבותו פרץ בכבי והתכרבל כילד בזרועותיה השמנות של אהובתו.

כמעט כמעט אני מתפתה לומר כי לויה מפוארת כמו לווייתו של העזתי לא ידע הדרום. אולם מחמת כבודו של המת אני ממשך לתאר כיצד הרגיעו חיי הנישואין את סבי ואת רעייתו הסוערת, וכיצד שינו אורח חייהם. "המלכה" עזבה את המדבר ועברה לגור בבית העזתי. היא גידלה את שערותיה לתפארת ודאגה לבגדיה ולניקיונה. עתה יכלה להפסיק לדהור בשבילי המדבר ולצוד חוגלות ושועלים. הרי היא אשת איש, ואינה רשאית לראות כל גבר אחר אלא מוטל עליה לשבת בביתו ולהכין את כל צרכיו של בעלה. לאימתם של שוטרי הדרום התגייס יהושע ליחידת-הפרשים. אך הם גילו עד מהרה כי בהשפעת מותו של אביו האהוב ובהשפעתה של רעייתו, התנהגותו בוגרת ושלווה. רכוב על סוסו ברחובות אשקלון היה מחייך כאדיבות לעבר העוברים ושבבים ומדי פעם מכופף את גופו המפלצתי ומלטף בערגה את ראשיהם של ילדי השכנים.

בערגה. אכן, אושרם של בני-החוגג אינו מושלם בגלל בעיות רפואיות. פעם אחר פעם ניסו לזכות בילד משלהם, אך מימדיהם הענקיים עברו בתורשה גם לתינוקות. למרות מאמציהם של מיטב הרופאים מכל רחבי הממלכה העותומאנית, לא הצליחה "המלכה" לפלוט את תינוקיה בטבעיות והרופאים נאלצו להחדיר את ידיהם ואת מכשיריהם החדים אל תוך בטנה, כדי לעזור לה. רק את אבי, מרדכי, ידעה להוציא מרחמה כדרך נשים, כי קטן היה ושלוו. בגלל פחדם הרב של ערביי הדרום לא התפרסמה מעולם הסברה, כי לא מזרע העזתי היה הילד. אלא עכשיו, לאחר שהם קבורים כולם כבר שנים רבות באדמת הנגב אני מעז לכתוב. ואף-על-פי-כן, ראו, עדיין ועדות ידי.

כיוון שחיה כל שנותיה במדבר, ופתאום הפכה לעירונית ולבת-תרבות, אפילו לובשת נעלים ובגדים תחתונים, וקוראת בספר, ומגישה משקה ודבר-מאכל מעשה ידיה לאורחים, התגלו ב"מלכה" תכונות שלא היו בה קודם. למשל מצאה כי היא יודעת לקרוא בעור כף-ידי וגם לנחש את העתיד. פעם הלכה לשוק להכין את השבת, והיתה קונה ירקות ופירות ודגים וממתק למרדכי הקטן. לפתע עצרה לפני אחד הזורים ואמרה לו — "פגעה היריה כסוס ומת הילד...". ההוא צחק והסתלק לדרכו כי חשב שהיא מהמשוגעים. בביתו גילה כי מצא בנו את הרובה המוסתר בין הבגדים. נפלטה הירייה בחצר ופגעה בראשו של הסוס. צנח הסוס לרצפה ומחץ את הליל למות. מכאן יצא שמה של "המלכה" לערים רחוקות. ליפו, ירושלים, טבריה, עכו. ובאו כולם אל בית-העזתי כדי שתיעץ להם עם מי להתחתן ולהוליד ילדים, ומי יחיה ומי ימות. הזמנים קשים בארץ פלסטין. משכורתו החודשית של יהושע שהגיע כבר לדרגת סגן-מפקד יחידת הפרשים, לא הספיקה. המחירי עלו ועלו, והילד מרדכי הלך לבית-הספר כדרך בני-העירוניים, ויש לשלם עבור בגדיו החדשים ועבור מחברות וספרים. הממשלה הטורקית גם היא, לא הקלה על חייהם של החתנים בתי. היא אסרה עליהם לקבל תשלום ללא רשיון מיוחד, ואחר-כך הטילה מיסים כבדים על הכנסותיהם. "המלכה" המחכה לרשיון זמן רב למרות דרגתו הגבוהה של סבי יהושע, נאלצה לדרוש לפי שעה כחשאי, תשלום מעולי הרגל. עשר מטבעות עבור העתיד. שתי עשרות עבור כף-יד, שהיא יותר קשה ומפוחלת.

את עתידו של זוג צעיר קראה, כשנשמעו יום אחד דפיקות חזקות בדלת הכניסה. "המלכה" ביקשה את סליחת הלקוחות ופתחה את הדלת, לגלות את בעלה יהושע העזתי, סגן-מפקד יחידת הפרשים, מרשרש במסמכים מתחת לחוטמה.

— "שלום גבירתי!" אמר לה. "את הגברת מלכה העזתי?"

— "שלום אדוני השוטר!" ענתה "המלכה" משום שחשבה כי הוא מתבדה. "אני הגברת מלכה העזתי!"

— "אם כך," פשפש השוטר בניירותיו, "אני מבקש ללוות אותי אל תחנת המשטרה!"

— "השתגעתי יהושע?! לחשה לו. "מצאת לך זמן... שתי עשרות של מטבעות מחכות לנו שם, בחדר!". כיוון שכך אמרה, הצביעה באצבע על החדר בו ישב הזוג הצעיר וחיכה בסבלנות לעתידו. השוטר הביט בעיניה כאילו מעולם לא חיפש אחריה בכל רחבי המדבר. כאילו מעולם לא חיבק אותה כאשר ניסתה לדחוק בכוח את צאצאיו הענקיים מתוך רחמה, וגופה נקרע לפיסות עור.

— "אני דורש גבירתי, ללוות אותי אל תחנת המשטרה!" הרפלקסים החייתיים הטמונים בדמה של "המלכה" עוד מימי המדבר, החלו לתסוס מתחת לעורה. כיוון שהכיר את רעייתו ידע כי הצבע הכחול הזורם לפתע בשערות ראשה רומז על אסון. הוא סימן לאנשי הממתנים מעבר לשיחים ולקירות הבית, לנסות ולעצור את השתוללותה ולהוביל אותה אסורה בכבלים אל תחנת המשטרה.

סטיינברג

וניווט את הרכב לעבר הסלע. הוא הכניס את רעייתו המתה אל תוך המערה והשעין אותה בעדינות בגבה אל הקיר, ליד רובה הציד והסכינים והתרמילים המלאים בחוגלות ובשועלים, וליד המדורה אותה הכין לכבודה מראש.

— "את המלכה! את המלכה! את המלכה!" לחש לה. "אל תפחדי מהלילה "המלכה". הנה כאן המדורה, וכאן הרוקה, וכאן סכין הציידיים!". הוא ליטף את שערותיה הלבות, נשק את מצחה, ויצא אל הלילה המדברי הקר, גלגות כי גנבו המבריחים את הגייף וחמקו לעבר גדר-הגבול. בזעמו הרים יהושע את ראשו ונהם כארי פצוע. זעקתו הדהדה בין גבעות החול, הרעידה את המדבר, וכיסתה במפולת-סלע את פתח המערה לעולמים. באותו זמן רעדה האדמה גם בטבריה ובצפת, בירושלים ובעכו, מתחת בתיהם של אלו, שניכאה להם "המלכה" את עתידם. כה רב היה כוחו של שכי יהושע. לכן קראו לו תושבי הארץ וכובשיה — "גיבור ישראל". אף שמעולם לא השתמש בנשק. מעולם לא השתתף בקרב.

ה אמר נתן.

כ אני נתן בנו של מרדכי העזתי. אני כותב על בגרותו של אבי מרדכי, שקם וניתק את שלשלת המסורת העזתית, והדרות הבאים ישפטו מי טוב. אם לא היו הוריו, יהושע העזתי "גיבור ישראל" ו-"המלכה", מקדישים את כל חייהם לחינוכו ולעידו, ייתכן שהיו מתפנים מעט להביט בו לראות כמה שונה הוא מבני-העזתי.

כמה היה שונה? שהיה שקט ועדין וחלש כילדה? או שהעדיף את אקלימו הנוח של הצפון על פני המדבר? אולי משום שלא בחר לעצמו את מקצוע החיילות כשאר העזתיים? לא רק. אלא היה שונה גם בכך, שיכול היה להביט בפיקחות על המציאות הסובבת אותו בניגוד לבני העזתי, ולדעת לקרוא בקול רם את השינויים המהותיים המתחוללים בסוף המאה התשע-עשרה בקרב אחיו היהודיים, שמספרם הלך וגדל במרכז ארץ-פלסטיין. הוא ידע להסביר כי עתידו של העם תלוי ועומד באותה תנועה פוליטית הדוחפת את היהודים מאירופה לעבר ארץ-האבות. מרדכי העזתי היה שונה מאבותיו בכך שאת תרומתו לביטחון המדינה תרם לא בזרועותיו החזקות או באומץ ליבו, אלא בשירי לשונו האדירים.

כאמור העדיף את הצפון. בינואר 1895 שכר מרדכי משאית ענקית ששימשה פעם את המשטרה הטורקית. הוא ביקש מהנהג הערבי להחנות אותה בחית בית-העזתי והתחיל מעמית לבדו את הרכוש האדיר של המשפחה. רהיטים, כלי-בית, מדי משטרה, רצועות תפילין, רובים, אוכפים, קופסאות קלפים, סכיני-ציידיים, נאדות עור, תרמילים, מחברות וספרים, תרנגולות, עיזים, סוסים, ויוני דואר. אביו יהושע "גיבור ישראל", כבר היה בשנתו השבעים ושיריו מנוונים ויש לקחתו ממקום למקום בעגלת נכים, ולהאכילו בכף. כגמר ההעמסה ביקש אבי את עזרתם של שכנים ושוטרים וקרובי-משפחה, להרים את הישיש הענק ולהטילו כשק על המטען הרב באחוריה של המשאית. אז הביט בלי עצב בכית ששימש נאמנה את אבותיו. הוא התיישב עלייך הנהג, והורה לו לצאת את העיר אשקלון ולהרחיק צפונה.

תושבי העיר הוותיקים לא שכחו את מעלליו של העזתי הארור ויצאו אל המדרכות להביט בו בפעם האחרונה, ולזעוק אחריו "ברוך שפטרנו...". מכעד לשמשת תא-הנהג הבחינו בכיורו בלהט בעיניו של בן-העזתי הצעיר, המסביר לנהג הערבי בצורה הגיונית את ההשתלשלות ההיסטורית של הסיכסוך המוסלמי-יהודי. ולא נותר להם אלא לעמוד כך, שורה ארוכה של עיניים נפולות וצווארים כפולים ושפתים סדוקות וגילם מסתכם לאלפים שנות-גלות.

כיוון שהערבי לא הבין מלה מדבריו וחזר ומילמל שאינו מדבר את שפתו, ואחר-כך נכנע ונעץ את עיניו בכביש המשובש וידיו אוחוזות בהגה, דיבר אבי לבדו לאורך כל הדרך. ומה אמר? ראשית פתח והצהיר כי המלחמה היא פתרון עתיק ומיושן לבעיות בינלאומיות, וכבר אינה מתאימה לצורת החיים המודרנית והחופשית המתפתחת במערב.

— "ארץ-פלסטיין עדיין חיה כדפוסי חיים שנשארו בה מימי הביניים. בעוד שבארצות אירופה למשל, הבינו אנשים כי בעיות כלכליות או הבדלי אמונה אפשר לפתור ליד שולחן הדיונים. ואני אומר כי בא הקץ למלחמות, ומלבד כמה מקומות בלתי מפותחים כמו ארצות הים-התיכון או צפון-אפריקה, תיעלם התופעה לחלוטין מעל דפי ההיסטוריה!"

אחר-כך המשיך והסביר למוסלמי את המבנה הגיאוגרפי של הארץ, ואת חלוקת האוכלוסין. גם כשעצר הנהג בצומת דרכים במרכז הארץ, כדי לרענן את עיניו העייפות במעט משקה חריף, לא הפסיק אבי לדבר. הוא תיאר את ההיסטוריה של היהודים מאז ימי אברהם. הערבי גמע את הכוסיות שהניחה בעלת-הבית לפניו, והקשיב בשתיקה להסבריו הסתומים של היהודי על "הארץ המובטחת". בדרך חזרה אל המשאית כבר סיפר לו העזתי על ההיסטוריה של המוסלמים, ושוב יצאו צפונה. בתא המטען מאחור שכב כל אותו זמן יהושע העזתי "גיבור ישראל", וראה כיצד בורח המדבר מפניו, וכיצד מפנות גבעות החול מקום למישורים רחבים, לים כחול, ולשרשראות הרים ארוכות. אך אולי לא ראה את כל אלו. אולי ראה רק את המדבר בפעם האחרונה. כשעצרה המשאית במושב ראש-פינה, ליד כיתם החדש של העזתיים, התברר לאבי מרדכי כי הביא עימו מהדרום, רק את גוויתו המתה של אביו. מותו של הישיש לא השפיע על שטף דיבורו של מרדכי העזתי. הוא המשיך לתאר בפני הנהג את ילדותו במדבר תוך כדי פירוק המטען מהמשאית. לפועלים היהודיים שצבעו וסידרו את הבית החדש סיפר על אמו "המלכה". הוא המשיך לדבר ולדבר בהלווייתו של סכא יהושע הרצה לפני מנחמיו את תאוריית המלחמה והשלום אותה פיתח בעזרתו של נהג-משאית ערבי. היות והיה צעיר ובריא, עבד אבי לבדו במשק החי, מה שלא הפריע לו להמשיך ולמנות בקול רם את רעיונותיו המהפכניים לפני הפרות החולכות והעייזים והתרנגולות. לאחר החליכה היה יוצא אל בית-העם.

— "מוטל עלינו להקשיב וללמוד ממנהיגי התנועה הציונית. הרי נולדו והתחנכו בערי אירופה ויודעים טוב מאיתנו מה מותר ומה אסור. הלואי וגם אנתנו היינו יכולים לשאוף בילדותנו את ריח בתי-הקפה כפרזי, או לשמוע את ההמולה בפאבים של לונדון. כי אז גם אנו היינו יודעים: בא הקץ למלחמות..." הסביר אבי מרדכי ליושבי הכיכר. אנשים החלו להתחמק מפניו. נהגי המשאיות המביאים ולוקחים תוצרת חקלאית מהמשקים הפרטיים, סרבו להחנות מול ביתו של העזתי משום שעיכב אותם בעבודתם. אולם אבי לא נכנע. הוא היה מטעיץ את תוצרתו על עגלת-

שם קרא לפניו, כזרה, את זכויותיה ואת רשימת העבירות שביצעה במשך החודשים האחרונים. רשימה מפורטת, כי הלוא עקב אחריה מקרוב. כך ידע שעסקה בחיזוי העתידי ללא רשיון מיוחד. כך גילה כי העלימה את גובה הכנסותיה האמיתיות ושלמה רק חלק מהמס בו היא חייבת. כך יכול היה להטיל בה דופי לעיני פיקודיו, ולהאשים אותה בכנייה ובמעילה. טוב שהתערב מפקד היחידה לשחרר את "המלכה", אחת מי יודע מה היה עולה בגורלו של יהושע. בחדרו ניצל המפקד את ההזדמנות להרכיב בסגנו מעט פרוטקציוניזם ולהסביר לו כי הפקודה לכלוא את חווי העתידי הפועלים בצורה בלתי-חוקית, אינה כוללת את רעותיהם של אנשיו. "המלכה היהודייה" חזרה בינתיים אל הזוג המחכה מכלי לדעת לאן נעלמה. כמו רוח סערה התיישבה מולם, הביטה בנערה ברחמים ואמרה — "אחד משלנו ימות עד סוף השבוע, ואני יודעת מי מהם. אם אישי או אישך". והיא התעכבה על כל אות והדגישה את העיצורים ועשתה הפסקה בין מלה למלה.

יהושע העזתי לא מת בסוף אותו שבוע, לא בשבוע שאחריו, או זה שאחריו. למעשה כלל לא מת באותה שנה. הוא המשיך לעלות בסולם הדרגות עד שהפך להיות סגן מפקד מחוז-הדרום. הדרגה הגבוהה ביותר שיהודי יכול היה להגיע אליה במשטרה הטורקית באותם זמנים. מה עלה בגורלו של הזוג הצעיר איני יודע לספר. ברור רק כי לאחר אותו מקרה נחלש צלח המאגני של "המלכה", והיתה מחליפה את קו החיים בקו המוות, ומתבלבלת בין עתיד לעבר. היא — אשר הצליחה לעמוד בפני המדבר, בפני השינויים הקיצוניים מקור לחוס, מפני המבריחים שפקדו את ביתה לילה לילה, כזאבים מיוחמים. היא — לא עמדה בפני תלאות היום-יום בעיר המודרנית ומתה בשנתה. יפה היתה סכתי כמותה. ששה-עשר גברים חסונים נשאו אותה במאמץ כביר אל התהום הפתוחה באדמת אשקלון. שם התכרר כי התרשלו הקברנים בעבודתם, ומידותיו של הקבר אינן תואמות את אבריה הענקיים, ונאלצו לקפל את כרכיה ולהניח את ראשה על דפנות הבור. רק כך איפשרה להם להמשיך במלאכת הקבורה ולהטיל על בטנה את גבעות החול המעורמות לאורך בית-הקברות.

כדי לא לפגוע בעדה החרדית, שכוחה רב כבר באותם הימים, התחמק יהושע העזתי חזרה אל בית-הקברות רק בחסות הלילה. הוא חפר בידיו באדמת הנגב, ונשא את גוויתתה של "המלכה" לעבר הגייף המשטרתי. בקלות מצא את דרכו בשבילי המדבר,

העץ וצוועק סיסמאות מהפכניות לעבר העובדים ושבים בדרך אל המחסן המרכזי. גם נישואיו לאמי, עליה אינו כותב דבר משום שלא היתה מכני העזתי ואינה חשובה. לא האטו את קצב דיבורו של "הנסיק", כפי שנהגה לקרוא לו בליגלוג מאחורי גבו. כך אני זוכר אותו מימי ילדותי, מדבר ללא הפסקה. מעולם לא טרח להפסיק את נאומיו ולספר לי על אבותי. מעולם לא סיפר לי על מפקד פלוגת הפרשים, על בנו יהושע "גיבור ישראל" או על "המלכה". אולי נבהל כשראה את אברי הענקיים. אולי פחד מהיצר העזתי ההרפתקני החבוי בו, לאחר שסיפרו לו איך אני מטפס כקוף על עצי ראש-פינה ומתחבר עם השומרים הערביים.

צביטה אני חש היום כליבי שאיני יכול לצייר את אבותי כאותם הסופרים העירוניים ברנר וגנסין, היודעים לשלב תיאור הבגדים והצורה החיצונית יחד עם רגשות ומאבקים. הנה אבי מרכזי העזתי, מדוע איני יודע לתאר את בגדי השבת החגיגיים אותם לבש בצורה מכובדת ביותר לאחר חליבת הערב, ויצא להרצות בפני היושבים בכיכר מול בית-העם? מדוע איני מוצא את המילים המתאימות לספר על תווי פניו העדינים הנשקפים מעל דפי עתון "החבצלת".

כשבת אחרי-הצהורים היה אבי אוסף את העזתיים ומקריא באוזניהם את סיכום רעיונותיו השבועיים, אותם היה שולח שבוע אחר שבוע. במשך שנים, למערכות העיתונים. עד שפעם פירסמו את מכתבו ואפילו צרפו תמונה. דבר המסמן יותר מכל את החשיבות הרבה שייחסו לדבריו. ומה כתב? "איני יודע אם טוב עושים מנהיגי היישוב ועורכי העיתונים המתעלמים מההתפתחויות החשובות ביבשת אירופה. גישה מוטעית היא לחשוב כי כדי לשכון בשלום עם תושבי הארץ המוסלמים, יש להתרגל לצורת החיים המזרחית וללמוד את שפתם המשונה. עלינו, להבדיל אלפי, להביא איננו מהמערב את הרוח המודרנית, ואת רעיונותיו של המפלגות החדשות הקמות בארצות נאורות, הקוראות לשלום, לאחווה ולקידום. עלינו לעזור לאחינו הערבים לעקור את הרפלקסים החייתיים הקוראים להם לפתור את הפרכולמות המתעוררות בעזרת קני הרובים. המלחמה הבאה אם תפרוץ, תבוא רק מתוכנו ורק בגללנו. נאום מרכזי העזתי. ראש-פינה. 1911."

חזונו של אבי ברבר מיקומה גיאוגרפי של המלחמה הקרובה, התנפץ מול הירייה שנורתה בראשו של יורש העצר האוסטרי-הונגרי, ואל מול ריכוזי הכוחות הגדולים בגבולות גרמניה ורוסיה.

— "מלחמה! מלחמה!" צווחתי יחד עם ילדי השכנים ופרצתי את דלת הבית לספר לאבי ברישעות של ילד מתבגר, איך לועגים לו ברחובות ראש-פינה. הוא כבר ישב ליד מכשיר הרדיו ולשונו לחוצה לעד בין שיניו. לא לשון אדם השתרבבה מפיו, אלא מין גוש בשר סגלגל מאלו התלויים מעל דלפקו של שוחט המושבה.

רופא המושבה ניסה לשחרר את הלשון האדירה בעזרת זריקות ועיסוי שרירי הלסת התפוחים. אחר-כך ניקה את טיפות הדם וחבש את האבר הכואב בעדינות. הוא ציווה עלי לצאת אל העיר הגדולה צפת, לשאול בעצתו של רופא המחוז. אבל גם ההוא, גם חבריו בטבריה וביפו, לא ידעו איך לגרום לשרירים להפתח, ולשתי שורות השיניים להתרחק האחת מהשנייה, כדי שתוכל הלשון לחזור למקומה הטבעי בחלל הפה. המאמץ הבלתי פוסק בסנטר החליש במשך הזמן את גופו של אבי ואת רוחו. כדי שלא ייהרסו הגידולים ויפגעו הבהמות, וכדי שלא תיאלץ להמשיך לבצע את עבודות המשק לבדה, פירסמה אמי מודעה גדולה בעיתוני ארץ-ישראל, בה הבטיחה פרס כספי גבוה לזה שישחרר את שיניו הקמוצות של בעלה. כיוון שהלשון הענקית החבושה בתחבושות לבנות לספוג את הדם והרוק, היתה המאורע המסעיר ביותר בעת מלחמת-העולם הראשונה. עלו אל המושבה רופאים וברואים היודעים את תורת הריפוי, וסתם הרפתקנים. אחד אחד נכנסו לחדרו של אבי והמושבה כולה עומדת ורואה. הם שרפו את אצבעותיו שיצווח ומשכו בשערות ראשו. הם דיגדגו בכפות רגליו או שהסתתרו מתחת למיטה להפתיע אותו בשנתו. כמו בסיפורי אנדה ישב "הנסיק" בנה של "המלכה היהודייה", הביט בהם בשלווה, ולשונו מטפטפת כאילו הכתה בו הבלכת.

מה שלא הרוח בשתי ידיו הרוח אבי בעזרת לשונו. קרובים וידידים ותיקים ומשפחותיהם הגיעו לראש-פינה כשבתות ובתגים, להשתתף בצערה של אמי, וכדי שישתעשעו ילדיהם למראה הלשון המפורסמת. נבחרה המושבה הביטו בדאגה בגלי העולים לרגל הפוגעים בצמחייה וברכוש, והמפריעים למהלך התקין של העבודה החקלאית. בעצתם גידרה אמי את חצר הבית, והושיבה אותי בשער לדרוש תשלום מהנכנסים. עכשיו כבר לא ניסתה לרפא אותו ממחלתו. עכשיו היתה מביטה ערב ערב בדאגה בלשונו המשורבבת, לראות שלא נסוגה חס וחלילה מעט לאחור.

לאחר שהפקידו את כספם בידי היו המבקרים נכנסים אל החצר הקידמית. שם חיכתה להם אמי והסבירה על החיים במושבה ועל העבודות השונות המיועדות לגברים, ועל אלה המיועדות לנשים. היא הראתה להם את עגלת-העץ בה הוביל אבי תוצרת חקלאית למרכז, היא הראתה להם את חדר החליבה ואת הלול. אני הייתי נועל את השער הקידמי ומודיע למתאספים מעבר לגדר את שעות הכניסה הבאות. אחר-כך הייתי ממחר אל הבית ומוציא את אבי אל המרפסת האחורית לא לפני שבדקתי במצוות אמי את מצבה של הלשון היקרה. דרך חדרי הבית היתה אמי מעבירה את המבקרים אל החצר האחורית. היא היתה מראה להם את חדר השינה, ואת חדר הילדים ואת פינת האוכל. רק אל מול כיסא-הקש היו מפטיקים כולם את שיחותיהם ואת צחוקם. הם היו מכיטים בלשון הפלאית בתדהמה ובפחד. האמיצים ביניהם היו ניגשים בעדידות של אמי, ונוגעים בפניו ובשיניו. הנשים היו מביטות בה בריגשה. כשהיו נעמדים כולם מאחורי גבו שיוכל צלם-המושבה להנציח את ביקורם עבור תשלום, היה זה סימן שבבילי לרוץ אל השולחן בכניסה ולפתוח את השער ליוציאים. בגלל שנאתי לאמי שלא היתה מכני העזתי, בגלל שנאתי לאבי על שניסה לנתק את שלשלת העזתיים והרחיק אותי מהמדבר, לא הצטערתי כלל שנפטר. כדי לא להפסיד את התעניינות המבקרים ואת כספם, נקבר אבי בחצר הבית כשהוא שוכב על גבו, ולשונו האדירה מודקרת כמצבה אל השמיים. אילו יכלה היתה משאירה אותו לשבת בכיסא המתנדנד ולהציג את לשונו המתה בפני אורחיה. בזמן שהיא השתעשעה לה בהזיות על מפעל חינוכי-תרבותי, ואירגנה סיורים מאוויגנים לבתי-ספר, ליחידות משטרה ולקבוצות פועלים, התגייסתי כסתר לשורות הצבא הבריטי. אני, נתן בן-מרדכי העזתי, נכדו של "גיבור ישראל".

ט. כרמי

בקר

ים משמאלי. ראשית השפל.
אני נזכר בקך.
נושמת בין השמשות.

שמים מעלי.
אני צף, עצום-עינים,
על גלי חמך.

בתא-הזכרון שלי
את אסירת-עולם.

על שפת הים, והגאות
כורה בור אטי לרגלינו.

החול אוזל, נוזל
מתחת למשא גופנו

השוקע
עד קסול

ועוד מעט עד בךך
ועד נפש.

האם רק השפל
יחזיר לנו את צורתנו?

גזר-דין

צפור מעלי. מטות כנפים.
אני נזכר בקך.

ידך נפרשות על מטתך.

שמים מתחתי
אני נופל, וגלוי-עינים,
אל תרדמה חמה.

מתוך המחזור "אחת היא לי" שיופיע בהוצאת
ספרית פועלים.

חזות

הו, איזו שלהבת קורנת!
רשפייה בידיהם הלוהכות,
גחלי-זיו בעיניהם הקודחות!

לאחר-מכן, במשך שנים,
יבקעו מתוכם פצפוצים משנים
כמו של מתכת מצטננת.

שלמה אבי

ספור מרי הדברים

שער

שעת זאב נכלב
תכלת חוט ולבן
שער לזמן אחר
קרוב דבר גם-כא

טרוף יטרף אב
ועור פניו לבן
כמו לא-יוכל הבן
חתום הצורר וכבר

נכון פנכון הלב
דואב כיום עבר
ישן לבו-נער
ואור עליו יגהר

אין לך דבר פוצע את נפש הדומם
יותר מארח חיינו, כלים חד-פעמיים,
השתמש ומהר השלך, זו דרכנו בכל
(אבות האטיים אלופי מחזור היו,
לא כך סלקו, בקלות ראש כמונו.)

גואים גלי אשפה עדינו ומעצבות
תפזרת זהמה, מגרשי תשלכת בית,
עתר צבירי טנפת מכל סוג ומין -
מצור שמים עלינו בדרך גם בעיר.
אפלו הים, אחרון ענקי בראשית,
שנה את טעמו ותריהו מקיא ויורק
לחוף לכלוף הרבה ומיני הזפת.

ששים החפצים להיות לנו למועיל,
לחברה טובה, עד היותם בני בית
בכל אתר מתלבטים בינות לרגלינו.
לעת זקנה אל תשליכנו, עותרים
כמו נשמות כואבות צובאים עכשו
הפיתה רוצים לשוב, גרושים מעדן,
אומרים במקלה אש עלבון אהבתם.
על מוקד שנאתם חיים אולי נעלה.

סולל דרך בונה ארץ

סולל בונה - חברה של אנשים בונים.
 60 שנה ויותר הם בונים בכל מקום.
 הם בונים מרכזים מסחריים, הם בונים שכונות
 מגורים, הם בונים מבני תעשייה, הם בונים מלונות
 וכפרי נופש, הם בונים תחנות כח וממגורות,
 הם בונים בתי חולים ובתי אולפנא,
 הם בונים גם בחו"ל - באפריקה, באמריקה המרכזית
 ובארצות הברית.
 הם בונים מספנות ועוסקים בנגרות הבנין,
 הם בונים ומתקינים מערכות אלקטרומכניות,
 הם מייצרים חומרי מחצבות, הם בונים פרויקטים
 תחבורתיים ובטחוניים.
 60 שנה ויותר הם בונים ארץ.

מנוף הבניה הלאומי

3/6

סולל
 בונה
 בע"מ

קונצרן הבניה הגדול במדינה

חברת העובדים
 והסתדרות הכללית

סוציאליזם 1985

השתתפו: ישראל קיסר, גדי יציב, חנוך ברטוב, שמעון בלס; הנחה — יעקב בסר

ובראיון הזה אתו, הוא סיפר שהרגע המאושר כחייו היה אותו רגע בו עזב את מעמד הפועלים. לפני כמה שבועות היתה לי שיחה עם אלן סיליטו, סופר ששייך לשמאל, שסיפר לי על ספרו האחרון — "במורד הגבעה". ענייניו של הספר הוא בשני טיולי אופניים — האחד שעורך פועל בן 16 בקיץ 1945, בימים שבו הגיע הלייבור לשלטון. ומדובר בכחור פשוט. לא אידאולוג.

ואחרי 40 שנה בקרוב, בשנת 1984, רוכב אותו איש עצמו שהוא עכשיו עובד טלוויזיה, באותו מסלול מאז. באותה אנגליה. והנה — איזו אנגליה הוא רואה ב-1984? מה נשאר בה מהחלום ההוא של 1945? אצלנו שוני זה קיצוני כמובן הרבה יותר. משום שהציונות האנגלית בעיקרה, לא השתנתה, ואילו בתוכנו, השתנה הכל. למעלה מ-95% של אוכלוסיית ישראל היום, לא היו שותפים לחוויות הקמת המדינה, קל וחומר לחוויות האחד במאי.

איך קרה בכל-זאת שהרוב הגדול של השכירים ומיעוטי היכולת במדינה, שהם חברי הסתדרות, פנה בשנים האחרונות ימינה?

מדוע נכשלה ההסתדרות בניסוס עמדתה בתוך מעמד הפועלים החדש הזה של עולי ארצות-המזרח? ישראל קיסר: בית-האולפן, בית-היוצר של המחשבה החברתית האידאולוגית, שלאורה צריכה ההסתדרות לפעול, היא תנועת-העבודה. כלומר על ההסתדרות לתת תשובות לעובדים מכל הסוגים, על-פי תפיסות חברתיות עצמיות במפלגות.

מבחינת המסגרת ההסתדרותית גירדא, אפשר לומר שההסתדרות הצליחה. כלומר, אחוז החברות בה לא ירד. אבל מבחינה אידאולוגית, יש לתנועת-העבודה בעיה. יש תפיסה חברתית, יש הלכה, אלא שאין מורים, כן, ומה שנאמר על-ידי חנוך ברטוב לגבי ג'ון אוסבורן, נכון לגבי רבים מחברינו, שפעם ראו בעבודה ערך, ולא מצב של כליית-כריה. כיום יש, לצערי, קבוצות גדולות והולכות של אנשים שעדיין חברים בתנועת-העבודה, אבל האוריינטציה שלהם בורגנית בהחלט.

דבר זה אפשר לראות באופן בולט בסולם הערכים של המקצועות, העיסוקים, וההתייחסות להון. אפשר לפתוח ארס במצב של חולשה כלכלית להיכנס לתנועה השואפת לשוויון, אבל להכניס עשיר לתנועה כזאת, זו בעיה.

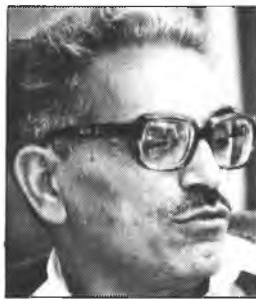
למה פנו רבים מאתנו לצד השני? — כי היה להם הרושם שלנו יש ערכים שיוצרים ציפיות גבוהות, ואילו אנו עצמנו איננו נוהגים לפיהם. לכן פנו למקום בו אין אידאולוגיה, חוץ מאשר מתן הרגשה טובה. דווקא בעניין זה, היתה חולשה גדולה בתנועת-העבודה.

גדי יציב: מקור כוחה של ההסתדרות היה כאמת כמתן כיוון ומטרה לגבי מה שרצינו שיקרה בחברה בה אנו חיים. באופן כללי, ובמבט משווה בין תנועת-העבודה בעולם, נראית לי ההסתדרות כסיפור הצלחה גדול ביותר. משום שמבחינה ארגונית, מבחינת הרכבה, ומבחינת הצירוף שבין איגודים מקצועיים לבין חברת העובדים, יש בה הפוטנציאל הטוב ביותר לעתיד. למה כוונתי?

משנות ה-60, הגיעו מרבית הוגי הדעות והפוליטיקאים של תנועת-העבודה בעולם הדמוקרטי, למסקנה שהסוציאליזם במתכונתו הדמוקרטית, מיצה את עצמו מבחינות רבות, דווקא משום שהגיע להישגים כה גדולים. שכן התנועה הסוציאליסטית היא סיפור הצלחה הגדול ביותר של ההיסטוריה האנושית — אם מודדים הצלחה זו לפי מספר האנשים שזכו בגללה בקורת-גג, במזון, בלבוש, בטיפול רפואי, בעבודה, ועוד ועוד. אין עוד תנועה, שנתנה לכל-כך הרבה אנשים סיכוי כה גדול לחיים טובים יותר. מבחינה זאת מיצה הנושא את עצמו. גם המאבק על קבלת חלק גדול יותר בהכנסה הלאומית תם, משום שאינו יעיל יותר, אלא רק מהווה גורם לסערות כלכליות בחברה, שבעקבותיהן — אינפלציה או אבטלה.

פחות ניתן לתצפית ופחות מנקר עיניים מכפי שהיה בתקופה של שני המחנות ה"קלאסיים" — של מזרעב מזה ושל ערשי-חיים ורבי-הון מזה. אבל טשטוש החזות החיצונית לא עמם ולא פגע בתוקף ההבחנה החשובה הזאת. וישראל קיסר מייצג היום קבוצת אנשים בעלת מכנה-משותף גורלי ביותר — עצם היותם שכירים.

ישראל קיסר: אני מסכים עם מה שאמר גדי. אבל זה לא רק זה. יש גם מכנה משותף מבחינה מהותית, המתייחס לשאיפותיהם של החברים. למה שהם רוצים להיות.

ישראל קיסר:

אני נגד הפיכתנו לחברה נורמלית. לנו אסור להיות נורמליים כמוכן של דמיון

בינינו לבין אומות העולם.

אני רוצה חברה צודקת יותר מאשר כשאר אומות העולם. חברה המבוססת על עבודה, עזרה הדדית ושאיפה לשוויון.

נכון שאפשר לראות את ההסתדרות ובכלל כל ארגון עובדים רק מהאספקט הארגוני שלו. אבל אז, מדובר באיגודים מקצועיים בלבד המתאפיינים בסימני היכר ספציפיים של המקצועות השונים.

לעומת-זאת, אם מדובר במכנה-משותף רחב, המייצג את האוכלוסייה ההסתדרותית כולה, מוכרחים להתייחס לערכים בסיסיים המשותפים גם לקבוצות חברים נוספות חוץ מהשכירים, כמו חברי קיבוצים ומושבים, עצמאיים, סטודנטים ועוד.

חנוך ברטוב: אני חושב שהשאלה צריכה להיות, לא מהו הסטריאוטיפ של חבר ההסתדרות כיום, אלא — האם בכלל אנתנו יודעים מהו הדבר שאנחנו רוצים מעצמנו ומאחרים כחברים בהסתדרות. האם בכלל יש לכולנו איזו התכונות משותפת?

ושאלה הקשורה לזה — האם בכלל יש מעמד פועלים היום?

אני זוכר דבר שעשה עלי רושם גדול לפני הרבה שנים. זה היה ראיון עם ג'ון אוסבורן, מי שכתב את "הבט אחורה בזעם", ושהיה כבר אז מחזאי ידוע ומצליל.

הנושא שלנו הוא — תנועת-העבודה המאורגנת, קטליזטור לשינויים חברתיים או איגוד מקצועי הדואג להטבת מצבו הכלכלי של העובד?

אני מציב שלפני שנדון בעייה עצמה, נברר לעצמנו מיהו זה הנקרא ציבור עובדים. מיהו חבר ההסתדרות הטיפוסי?

ישראל קיסר: אין סטריאוטיפ של חבר ההסתדרות. להיפך, הרב-גוניות של הציבור ההסתדרותי היא חלק מהבעיה שלנו.

אמקד את השאלה. במשך עשרות השנים שעברו מאז קמה ההסתדרות, חלו שינויים בהרכב חבריה, כפי שחלו שינויים בתנועת-העבודה בכלל, וכפי שתנועת-העבודה אינה זו המוכרת לנו מאז, כך גם חברי ההסתדרות.

ישראל קיסר: כמוכן שחל שינוי דמוגרפי במבנה האוכלוסייה בישראל. רוב חברי ההסתדרות היום, לא חיו פה לפני קום המדינה. רובם הגיעו הנה לאחר-מכן, כאשר היתה כבר ממשלה ומערכת שלטונית, עובדה שהשפיעה על אופן ראייתם את ההסתדרות ואת תפקידיה, ועל מידת ההזדהות שלהם אתה.

גדי יציב: השוני בהרכב מעמד הפועלים, איננו תופעה ישראלית בלבד, אלא תופעה כלל-עולמית. מעמד הפועלים היום, בשנות ה-80, אינו מיוצג על-ידי טיפוס תרבותי אחד. דמותו של הפרולטר המסורתי, כלתה מן העולם. מעמד הפועלים בעולם כולו עבר תהליך של דיפרנציאציה, בהכנסה ובהשכלה. ויש לזה הרבה השלכות והרבה גורמים. אחד מהאחרונים, הוא הגורם הפוליטי.

בשעתו, צמחו המפלגות הסוציאליסטיות בעולם כולו, מן הברית שנכרתה בין סקטור תרבותי מסוים, לבין קבוצה משכילה כלשהי שיוזמה את הכוח הפוליטי ואת התנופה הפוליטית של המפלגות הסוציאליסטיות. ברית זו שהיתה רבת-עוצמה, נסתיימה. היום מפלגות סוציאליסטיות שרוצות להמשיך להתקיים, חייבות למצוא מכנה משותף אטרקטיבי מספיק כדי לגייס כוח פוליטי. הן לא יכולות יותר להיות מייצגות תרבותיות של סקטור מסוים באוכלוסייה, אלא הן חייבות להגיע לשורשי המכנה המשותף של כל השכירים, ו"כל השכירים" זה מושג מאוד דיפרנציאלי. לא מדובר יותר באובייקט שאפשר להילחם רק למענו, אלא בקבוצות בעלות רמות הכנסה והשכלה שונות ומגוונות שונים ולבוש אחר ודרכי דיבור אחרות והרגלי אכילה ועוד ועוד.

מהו, אם-כן, האינטרס המשותף המאחד מחנה גדול זה? ואם אין דבר שמאחד, מדוע צריך לדאוג לאחדות כזאת?

גדי יציב: חברי ההסתדרות הם שכירים, וההבדל בין שכיר לבין בעל-הון הוא עדיין הבדל משמעותי ביותר. הבעיה היא שהדיפרנציאציה העצומה בתוך מעמד השכירים, מטשטשת נקודה זו. כלומר: ההבדל המעמדי

משתתפי הרב-שיח מימין לשמאל: גדי יציב, ישראל קיסר, יעקב בסר, שמעון בלס וחנוך ברטוב

זה שאיגודים אלו שמו להם למטרה לעסוק בשאלת החלוקה — ארגון בעבודה, שכר ורווח וכדו'. הנחה היא שהעובד איננו מקבל את החלק המגיע לו, לכן צריך לאזן אותו, ואת האזיון יש לקבל מאייל-ההון. בנקודה זו הגיע המשק המערבי, ובעיקר האמריקאי, לאופטימוס. ובאותו רגע שאין יותר הון להעביר, או שהעברתו הופכת לקשה, נמצא האיגוד המקצועי כבעיה או כמשבר. זה מה שקורה עכשיו בארצות אירופה. ומכאן, ירידת חינוס של האיגודים המקצועיים בעולם המערבי ככלל.

לתנועת-העבודה שלנו היתה קונספציה שונה. יכול להיות שהיתה זו אידאולוגיה, יכול להיות שמדובר במציאות חברתית שצירה אידאולוגיה, או שתייהן תהווו ביחד, כאשר מציאות כלכלית הכתיבה התנהגות מסוימת שצירה אידאולוגיה. על-כף-פנים מלכתחילה לא עסקו בנושא החלוקה, כי לא היה מה לחלק, אלא דיברו על חברה שוויונית אותה צריך לבנות, גם מבחינת המשק וגם מבחינת המנגנון אשר יגן על העובד; כי ממשלה, במובן של מספקת שירותים, לא היתה. כעת, כפי שאמר גר, המצב אחר לחלוטין, ואם תנועות-העבודה בעולם רוצות כעת להעצים את עצמן, עליהן להשקיע את כוחן בתהליכים חברתיים. מה-עוד שההון

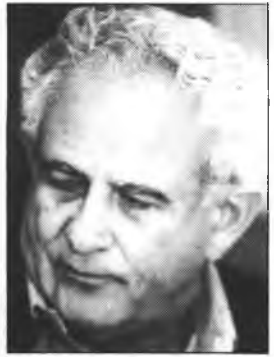
זה מסביר את העובדה, שאצלנו, בניגוד ל"ליכוד", לא צמחה מנהיגות חדשה וצעירה (חוץ מישאל קיסר, שהוא בהחלט בכחית יוצא-מן-הכלל). ולהיפך — שורה שלמה של אנשים, שלגבי חלק מהם הלב מש — נשבר, עברה להנהגת ה"ליכוד", מפני שבתנועת-העבודה היה הכל "תפוס".

בנוסף, התרחשה אצלנו צמיחה כלכלית אדירה של טכנולוגיות חדשות. מערכות אלקטרוניות לסוגיהן. וכל זה — כיוזמות פרטיות של אנשים צעירים ומוכשרים. היה פה בהחלט כישלון חינוכי כוללני. ועם-זאת, אני לא גורס החזרת זרם-העובדים לחינוך, משום שהוא היה בזמנו, ביטוי לקונספט חברתי-כלכלי-תרבותי של חברה אגרארית שאיננה קיימת עוד.

מה שצריך היום, הוא, מנגנון חינוכי מודרני שיפעל ברוח הדברים אותם אמר לא יציב. שיכשיר את תלמידיו לקראת העתיד. מנגנון חינוכי זה צריך לקום בעזרת חברת-העובדים וההסתדרות.

ישראל קיסר: אני מסכים עם כיוון הדברים של גדי יציב, אבל בווריאציה שונה:

השוני הבסיסי בין תנועת-העבודה וההסתדרות כארץ, לבין האיגודים המקצועיים באירופה — כולל אנגליה,

חנוך ברטוב:
השאלה צריכה להיות, לא מהו הסטריאוטיפ של חבר ההסתדרות כיום, אלא —

האם בכלל אנחנו יודעים מהו הדבר שאנחנו רוצים מעצמנו ומאחרים כחברים בהסתדרות. האם בכלל יש לכולנו איזו התכוונות משותפת?

המסקנה הנובעת מכך — בעולם, ועל-אחת-כמה וכמה בארץ, היא, שאם מפלגות העבודה (וזה כולל את כל המפלגות הסוציאלי-דמוקרטיות, מהוורודות ביותר ועד לשמאליות ביותר), לא יצליח עכשיו להעביר חלקים גדולים יותר של ההון ושל תחומי-חיים אחרים, כמו בתי-ספר, קהילות וכו', לניהולם הישיר של האזרחים; כלומר, אם לא תהייה חלוצות במסע נמרץ לקראת דמוקרטיזציה טוטאלית בכל תחומי חיינו; הרי שמיצו את עצמן, ועליהן לפרוש לפנתאון המפואר של התנועות שעשו גדולות אבל עתידן מאחוריהן. אבל אם כן תעשינה זאת, אם תהפוכנה עניין זה ליעדן העיקרי, יש להן סיכוי להצליח ועתידן לפניהן. לשם-כך יש להחזיר לכל אחד מהחברים, ואצלנו מדובר בחברי ההסתדרות ותנועת-העבודה, את התחושה שזה הסעיף שעל סדר היום כעת — השלטת האזרח על גורלו ע"י העברת תהליך קביעת ההחלטות אליו, בנוגע לניהול ההון, ניהול החיים בכיתת-הספר, באוניברסיטה, בשכונה.

לא כולם, כמובן, יהיו פעילים, כי בדרך הטבע, רוב האנשים סבילים. אבל עקרונית, הם יהיו בעלי זכות בחירה והכרעה.

כתהליך כזה, יכולה ההסתדרות, בסטרוקטורה שלה ובתשתית האידאולוגית והאמוצינאלית הקיימת בה, לפעול רבות. ואני מקווה שבתקופת כהונתו של המזכ"ל הנוכחי, תתחיל התפנית.

חנוך ברטוב: מה שקרה בהסתדרות בעבר היה תהליך של פירמידה הפוכה, שהרי בתחילתה לא היתה זו הסדרות של פרוליטריון קיים. בין מקימיה לא היה אף פרוליטר אחד. כולם היו חלוצים בעלי רעיון, שקצתם עבדו וקצתם לא עבדו. הרעיונות ההסתדרותיים, קדמו לאקט הקמת ההסתדרות. ואחרי הקמתה, הגיע עם והגיע הון, אותם צריך היה לממש לפי העקרונות האידאיים המוצהרים. והנה, דווקא במדינת-ישראל קרה שהון ציבורי, הון-עתק, הפך להון פרטי. ומדובר במיליארדים שזרמו מכל מיני מקורות — יהודיים ובינלאומיים — גרמנים ואמריקאים, בסדר-גודל שאין לו אח ורע. בעולם כולו. ואם מארקס טעה, הרי שבנקודה זו היתה טעותו, בה דיבר על סוציאליזציה של ההון. כאן היה תהליך אינדיבידואליזציה של ההון. ובעניין זה, היה להסתדרות חלק לא מבוטל.

דבר נוסף ממנו אי-אפשר לברוח הוא שכאשר קם המשק האדמיניסטרטיבי הגדול של ההסתדרות, בלב לְבָה של התעשייה הישראלית, לא נעשה דבר במישור שעליו דיבר גדי. במישור של הפיכת חבר ההסתדרות לשותף בן-חורין אמיתי, לא שכי; כיצירת יסודות של שוויון אמת, שיוויון נפשי שהוא חשוב יותר משוויון ב"לוקש", משום שמדובר בתחושה של שייכות ומעורבות. כזה לא טיפלו, וזאת הסיבה לנתק של היום. וזאת הסיבה שגם היום לא חלה עדיין תזוזה משמעותית לעבר המערך, ובוודאי שלא שמאלה ממנו.

אני הגעתי להסתדרות כתוצאה מכאב, מפאתוס, לא כתוצאה מאידאולוגיה. אבל היום, אנחנו במצב אחר לגמרי, ובמצב זה אין במפעלים ההסתדרותיים המעסיקים מאות ואלפי עובדים, שום רשת של בתי-ספר, הקיימת גם במדינות קפיטאליסטיות, והמכשירה את דור הבנים ללקיחת אחריות וליתר מעורבות במתרחש.

אבא אבן: קיומה של בעיה, אינו מבטיח את מציאות פתרונה.

תנועת העבודה נמצאת במשבר רעיוני חמור ביותר. משבר קיומי ממש. עד שאני שואל את עצמי, האם יש לה עוד חיים בכלל אחרי הרוטאציה. לפי מה שנקבע אחרי התוצאות האומללות של מערכת הבחירות, יש לנו אמנם הנהגה בממשלה, אלא שהנהגה זו מתבססת על תבוסה ולא על הישג, וזה במצב שבו היו בידי התנועה

כל הנתונים להצלחה: מלחמה כושלת, אינפלציה, מריבות ופירוד ב"ליכוד", לעומת הרמוניה מסוימת בתוך שורותיה שלה. היתה זו הזדמנות פו לבסס לא רק שלטון על תנאי, אלא גם את האידאולוגיה התנועתית. שכן אחת מהסיבות לכישלון התנועה, היא, לדעתי, תולדה של העובדה שהמחשבות תונות היו לעניין השלטון בלבד, ולא לחינוך הבסיס הרעיוני. לא נערכה בתנועה ביקורת נוקבת על האידאולוגיה הימנית של ה"ליכוד" ו"התחיה". במקום זה היה מאמץ, קצת מבוזבז, להוכיח שגם תנועת-העבודה היא תנועה ציונית. והרי היא שהקימה בסופו של דבר את המדינה. היא שעצבה אותה. והנה, עקב כשלונה האלקטוראלי, אמצה מעמד של מתנצלת ומתביישת. בנוסף ל"בריחה" מאידאולוגיה ולהתרחקות בשלטונית, פתחה תנועת העבודה את שורותיה לכל מיני "לגינות זריס". ואלה, שהיו קודם ב"ליכוד" או במפלגות-מרכז אחרות, כמו — עיזר וייצמן — הפכו עכשיו לנציגיה בכנסת. אנשים שלא ראו את תנועת-העבודה כבית חיים.

למראית-עין אס-כן — הצלחה: ראשות הממשלה, תיק הביטחון, יו"ר ועדת חוץ וביטחון, ועוד. אס-כי גם בעניין זה, כאשר מדובר בתקופת שלטון מוגבלת — מה יתרון לאדם בכל ועמו? הרי לאחר ימים לא רבים, יימסר ההגה שוב להנהגה "ליכודית" שבוודאי תפעיל אותו ביתר ביטחון עצמי מאיתנו. שכן שם הדברים הרבה יותר ברורים וחד-משמעיים: סגירת האופציות לשלום; התנחלויות דווקא באזורים שצריכים מעמד לרשות של פשרה; אולי עוד הרפתקה כמו זו בלבנון. לכן, גם בגלל קוצר הזמן השלטוני שהופקד בידינו, אנו חייבים להתלכד עכשיו סביב מצע התנועה. בזמנו, אמנם, לא-כל-כך התלהבתי ממנו, אבל כעת, ביחשיותו, הוא מצויין בעיני. למשל, הדעה המבוטאת בו שלא לחזור אף פעל, זו סיסמת סרק, או שמדיניות ה"ליכוד" לגבי השטחים, מרחיקה את השלום ומשחיתה פני המדינה. או זה ששליטת קבע על הפלסטינים, איננה מתיישבת עם הייעוד הדמוקרטי העיקרי של מדינת-ישראל, ועוד ועוד.

כלומר, יש לנו בסיס רעיוני טוב שעל תנועת-העבודה מוטל להרחיב ולבנות פעילות סביבו, כדי שיותר אנשים יקבלו את מרכיביו ויסימנו עליהם. וזה אמור גם לגבי המרכיב הסוציאליסטי. אס-כי ביחס אליו, האבסורד הנראה לעין והמצביע על-כך שבחורים רבים

המתייחסים לשכבת השכירים ולשכבות המצוקה, ושומרים היו באופן טבעי להימנות על תנועת-העבודה, פנו ימינה; אינו אלא אילוזה של אבסורד. ההזיה כאילו סוציאליזם הוא תורת פועלים, לא התממשה באף מקום בעולם המערבי. הסוציאליזם הוא תורתם של אנשי המעמד הבינוני שאיכפת להם — וזהו האימרה הרווחת בליבור הבריטי. ההמונים בכל העולם נוהרים לשמרנות, ולמסורת. אצלנו אמנם היה קצת אחרת, בתחילת ההסטוריה היישובית, אלא שבינתיים השתנה המבנה החברתי בארץ. מושגים כמו "הזדהות" וכמו "עבודה" שייכים לציונות של טרום-העלייה. שכבות העם שעלו ארצה מארצות מסוימות לאחר קום המדינה, לא הכירו את תורת תרבות ולא את תורת ברל כצנלסון או כיוצא-ב. ואם אחזור לתחילת דברי, אולי הגיע כעת הזמן לחולל מפנה מחשבתי גם בתוך קהל זה. הצרה היא שגם עכשיו אנחנו, כביכול, מנועים מפעילות חריפה, בגלל ממשלת האחדות הלאומית, שהרי לפי הגיונה של ממשלה זו, אני אישית שותף של אריאל שרון, ואילו שם-טוב וצבן הם אויבי. לולא נפרדו אנשי מפ"ם מאתנו, יכולנו בוודאי להוות יחד משקל ערכי וגם משקל אלקטוראלי.

באשר למישור התיאורטי הטהור, צריך לדעתי לנסח מחדש את האידאולוגיה של תנועת-העבודה במושגים ובסגנון מתאימים לישראל של עכשיו. הניסוח חשוב, משום שבמצב בו נמצאים שני מחנות פוליטיים שהניגוד ביניהם גדול, נוהג ההמון באופן טבעי אחרי אותו מחנה שמנסח את דבריו באופן יותר בהיר ונמרץ, וב"ליכוד" הכל ברור ונרחץ. אפילו התיאוריה הכלכלית של לקה פר, לפיה מי יכול לשחות — שישה, ומי שלא — שיטבע. ועד-כדי-כך מושכת גישה חד-משמעית עקרונית כזו, עד שאפילו אנחנו נדבקנו בה. הישיבה ביחד לא הביאה להפריה חדנית משותפת, אלא הפלג השמאלי התחיל באופן בולט לנטות ימינה.

לכן יש להשקיע, לדעתי, כאמור, מאמץ בניסוח. בכל התנועות המהפכניות בעולם היה ערך רב לניסוחים. האפקט של המאניפסט הקומוניסטי או של הניסוחים של ג'פרסון היה עצום. בעצם מאז ג'פרסון לא התחדש דבר בסוציאליזם הדמוקרטי, ותנועת-העבודה הישראלית היתה תמיד קצת חלשה בתחום זה. צריך משיס-כך להוסיב טרסס של מוחות, המנותקים לגמרי מהמנגנון השלטוני, שתפקידם יהיה לערוך בדיק בית. הקושי באידאולוגיה של תנועת-העבודה הוא שיש בה תמיד — מצד אחד ומצד שני. סוציאלי-דמוקרטיה עם מקף באמצע. פשרה טריטוריאליה שהיא גם זה וגם זה. עצם המלה "פשרה" — אנחנו מוכרחים למצוא דרך שתבטא אותנו ביתר בהירות. כי המטרה העיקרית צריכה להיות עכשיו — כיבוש לב הבחורים. מניעת סכנת הרביזיוניזם. לשם-כך אנו זקוקים לפחות לעוד ששה אחוזים של מובילנים.

דבר נוסף שיש לעשות לצורך זה, הוא בדיקת הסיבות לכישלון בבחירות האחרונות. משום שהמערך הגיע לשלטון אחרי בחירות אלה, לא נערך כל תחקיר בנושא. וזה דבר שאסור להזניחו. זו גישה אנטי-יהודית. אצלנו מתמיד בדיק אדם את עצמו. אצלנו, מי שאינו זוכר את העבר, נגזר עליו שמד. והנה עכשיו, בגלל השלטונית אנו חיים חיי שעה ומאבדים את הגומה של חיי עולם. אולי, אם יתעורר בנו העוז להיפרד מהשחיתות השלטונית ונכל לבסס ולחדד שוב את דרכנו. נראה לי שזאת צריכה להיות התכלית העששוית של תנועת-העבודה: לחדש את עצמיותה ועצמאותה. שכן, אם לא עכשיו — מתי תהיה עוד הזדמנות כזאת? ולסיכום — עמידה על קיומה של בעיה, אמנם אינה מבטיחה עדיין מציאות של פתרונה, ובכל-זאת ניסוח הבעיה עצמה, הוא כבר מחצית הדרך.

גדי יוני:

השוני בהרכב מעמד הפועלים, איננו תופעה ישראלית בלבד, אלא תופעה

כלל-עולמית. מעמד הפועלים היום, בשנות ה-80, איננו מיוצג על-ידי טיפוס תרבותי אחד. דמותו של הפרוליטר המסורתי, כלתה מן העולם.

ניסתה להגשים. אלה היו פרולטרים בהתנדבות. וזה היה עיקרו של הענין. זה היה יתרון עצום, ממנו אנחנו חיים עד עצם היום הזה. היו אלה אנשים שעשו את ציוניותם בגולה הסוציאליסטית, ובכוח הצירוף הזה עלו ארצה וביקשו להקים פה משהו חדש.

גדילת המעשה היתה שהיה בו, מצד אחד, מענה לצרכים המדיניים, הקונקרטיים של הווי חיהם. ועם זאת היתה בו אידאולוגיה. משום שתשובה כמו ההסתדרות או הקיבוץ, לא היתה התשובה היחידה שניתן היה להשיב על הבעיות האובייקטיביות הקונקרטיות. אלא שזו היתה תשובתם של אנשים המודעים למצבם והיוודעים להשתלט על גורלם.

לכן, גם הגישה שהוצגה ביחס למנהיגות חדשה בתנועת-העבודה, איננה גישה רלוונטית. זה לא ענין של "עמדות תפוסות", אלא, בתנועה בה קיים מתח אידיאטי ומטרה קונקרטית לטווח קצר ולטווח ארוך; צומחים האנשים הטובים לדרגות של ניהול והנהגה. כתנועה עייפה, העוסקת בהטלאת טלאים חסרי משמעות חיונית, יצמחו, בדרך-כלל, אנשים, שכעבור מספר שנים איש אינו יודע מה לעשות בהם.

הסיכוי שלנו היום תלוי בישראל קיסר ובאנשים כמוהו שנמצאים כבר עכשיו בהנהגה, וכמידה בה יצליחו להחזיר שוב לתנועה מתח אידיאטי. ולא מדובר בסמינר מקרי כבית-כרל או באפעל, אלא בקביעת יעדים, בהתוויית כיוון. אז תוכל להיות לאנשים צעירים המצטרפים אלינו, תחושת חזון כלשהי.

ולסיכום: לא תהיה לסוציאליזם, בשום מקום בעולם, ונביחוד אצלנו, תקומה, אלא אם נצליח להתוות באמצעותו דרך, לא רק בקשר לחלוקת ה'ש בצורה צודקת, אלא גם בייצורו בצורה צודקת.

הסוציאליזם עד עכשיו, היה סוציאליזם של חלוקה. כיום, עליו להיות סוציאליזם של תרומה. ובארץ יש עכשיו, לפי דעתי, לפחות ארבע מאות עד חמש מאות איש ברחבי התעשייה ההסתדרותית, שהוגים בלי הפסקה בנושא זה ושמנסים להכניס שינויים במפעליהם בהתאם. לאנשים אלה צריך להעניק תמיכה ועידוד, וגם לתדע את הציבור לעשייתם. חשוב כמובן גם לשוות לזה אופי פוליטי, כלומר שמפלגות יתחילו להשתמש במנחים אלה כסיסמאות.

אני רוצה להסיג את הדיון קצת אחורנית. אסור לנו להתעלם מהעובדה שהיא ליווי ביטויי בחירות האחרונות (לכנסת וגם להסתדרות) שרוב רובו של נועמד הפועלים הצביע למפלגה המהווה אנטיתזה להסתדרות, שהיא למעשה האויב האידאולוגי בה' הידיעה של ההסתדרות.

גדי יוני: הגדרת המצביעים כמעמד-פועלים איננה מדויקת. מדובר ברוב האנשים המשתייכים לקבוצות הכנסה והשכלה נמוכות. אלה נוטים יותר להצביע בעד ה"ליכוד".

גם עלי-פי התיקון שלך, מדובר ברוב האנשים העוסקים במלאכת-כפיים. ובענין זה, הציע לא מכבר נסים קלדרון, בספרו, תיזה הקובעת שאנשים אלה, שעיקרם בא מעדות המזרח, הגיעו בעזרת ה"ליכוד" למודעות לאומית, לתחושת כוח לאומי, לגאווה לאומית. בשעה שקודם היו מדוכאים והרגישו מופלים בכל התחומים. ה"ליכוד" החזיר להם את גאונותם האנושית, ולכן נתנו לו את קולותיהם.

הספר מצביע גם על פרספקטיבה לעתיד, וטוען שבשלב הבא בתהליך, יגיעו אנשים אלה גם למודעות חברתית, כלומר ימצאו את מקומם הטבעי בחברה, ואם תנועת-העבודה וההסתדרות תדענה להכין קרקע נכונה, כלומר, לעזור להם למצוא אפשרות לסוציאליזציה בתוך החברה; יכול להיות בהחלט שגם הם יהיו את תנועת-העבודה שתתחדש.

באיזו מידה נראה לכם טיעון זה נכון? גדי יוני: יש כתיזה משהו, בעיקר בתיאור תחושתם הסובייקטיבית של מצביעי ה"ליכוד". אם-כי אני לא הייתי מנסח זאת בדיוק כך.

אבל השאלה החשובה, לדעתי, אינה נוגעת רק בניתוח התחושות הסובייקטיביות, או כמה שאפשר היה לעשות כדי למנוע. אין ספק שתנועת-העבודה עשתה משיגים חמורים מאד בשנות החמישים והשישים. אבל אני משוכנע, שגם אם בשנים אלה, כאשר באו גלי העלייה הגדולים של עדות-המזרח, לא היתה נעשית שום שגיאה, וכל מי שהיה אז בארץ היה מתנהג כמלאך-שרת; גם אז עלול היה לקרות אותו משבר. משום שכל התופעה הזאת של העתקת חמש מאות-שש

ובעיקר בעלי-ההון הפכו לנושא בעיית חברה המודרנית, משום היותם אנונימיים. הם מושקעים במניות, בכורסה, כך שהעמדה האישית הנצלנית של בעל-ההון מיטשטשת והופכת ללא מוחשית.

בענין זה אנחנו דומים לאירופאים ולאמריקאים. וגם אנו נוכל להציל את תנועת-העבודה רק אם נשקיע את עצמנו בבעיה הכלכלית-חברתית של יצירת העבודה. בעיה הכוללת בתוכה את היסודות אותם הזכיר גדי בדבריו, כלומר את שיתוף העובדים בתהליך קבלת ההחלטות בכל התחומים — במפעל, בשכונה, בבית-הספר. רק בדרך זו תוכל תנועת-העבודה להציל את עצמה.

גדי יוני: חנך אמר שההסתדרות נוצרה על-ידי אנשים שלא היו פועלים. מה פירוש — לא היו פועלים? זו לא היתה חבורת אסטרונוטים בעלת רעיון מסויים אותו

נחום פסה: מעם למעמדות

הבעיה של תנועת-העבודה היא שהצליחה. זאת עובדה שאנחנו מרבים לשכוח. תנועות-העבודה בעולם המערבי, נאבקות עדיין על רמת חייו של העובד, על מספר שעות העבודה שלו, על זכותו להתארגן. ואצלנו, הרי יעדים אלה כבר הושגו מזמן. ציבור הפועלים בארץ מאורגן, ואולי אפילו ממוסד יותר מדי, לכן, על תנועת-העבודה בארץ

להגדיר בהגדרה חדשה את יעדיה. ישנם מושגים מקובלים החייבים רביזיה. למשל — "מעמד הפועלים". לקראת ועם קום המדינה, הלכנו בכיוון של "מעמד לעם", והנה תוצאות התהליך כיום — מעם למעמדות מוגדים.

בשנות החמישים, היינו החברה השיוויונית ביותר בעולם, והיום אין אנו שונים לטובה בנושא זה מכל אומה אחרת. ובאשר לנושא העבודה כערך — מדינת ישראל נבנתה על אתיקה של עבודה. וגם זה, כמובן, השתנה לגמרי.

מאידך, בחברה מודרנית אי-אפשר לדבר עוד על חלוקה פשטנית בין פרולטריון לבעלי-הון, משום שבציבור העובדים יש מספר לא מבוטל של אנשים בעלי הכנסה גבוהה. כלומר, יש פערים כלכליים רציניים בתוך ציבור העובדים עצמו, ובעתיד נראה שהשינויים הטכנולוגיים העוברים על החברה, ישפיעו עוד יותר על מבנה ציבור העובדים.

כאשר מרקס ואנגלס דיברו על המהפכה התעשייתית כקטליזטור לסוציאליזם, הנחתם היתה שמהפכה כזאת תביא להתארגנות העובדים, תרכז אותם במקומות עבודה גדולים, וכתוצאה מכך יוצר כוח חברתי ופוליטי שישנה את החברה. היום, עם השינויים הטכנולוגיים, אין הכרח דווקא שמקום העבודה הגדול יהיה הדומיננטי. המהפכה ברובוטיקה, במחשבים, ועוד, הביאה להקמת מסגרות עבודה קטנות המייצרות כמויות מוצרים גדולות. נוצרת לאט חברה, בה אנשים עובדים פחות, ובה משטטשת והבחתה בין עבודה פשוטה למתוחכמת. רישומם של שינויים עולמיים אלה יביא כמובן להשלכות רבות גם על ציבור העובדים בישראל.

במצב זה, צריכה תנועת-העבודה להיות ביטוי למגמת הקידמה בחברה, מגמה שתשמור על הציבור מפני שעבוד לטכנולוגיה ומפני ניוון שיבוא בעקבותיו, בעולם בו יבצעו רובוטים את רוב העבודה, ומיעוט קטן של טכנאים יפעל אותם. ועלם בו יהיו רוב האנשים מדמי אבטלה. על תנועת-העבודה יהיה לדאוג אז:

- א. ליצירת תנאים בהם יוכל הפועל הבוגר ללמוד משך כל חייו, בכיוון יצירתי כלשהו.
- ב. להקטנת הפערים הכלכליים והחברתיים, למען חברה בעלת חוסן פנימי וייחודיות.
- ג. ליצירת חברה ביורית. משום שריכוזיות בחברה הטכנולוגית, עשויה להביא אותנו ישירות ל — "1984".

נכון שגם בבזויות קיימת סכנה מסוימת, משום שבמבנים קטנים, ביתיים, של יהדות יישוב, יש אפשרות לנסות לשבור את את כוחה של תנועת-העבודה. לאחרונה היינו עדים לניסיונותיהם של מנהלים בכל מיני מקומות עבודה להתנגד לארגון עובדיהם באיגוד מקצועי.

והנה, דווקא בחברה מתפתחת, מתחזק תפקידם של ארגוני-העובדים. משום שבחברה מסוג זה, גדלות האפשרויות של מיעוט קטן להשתלט. לכן דווקא בשכזו חשוב מאד לטפח ארגונים וולנטריים כמו ההסתדרות, השומרת על ארגון העובדים ומשפיעה בדרך זו על התפתחות כלל החברה בישראל.

מאות אלף איש ממקום חיותם הטבעי. למקום הזה, כרוכה במשברים אישיים ומשפחתיים חמורים ביותר, ובשינויי אוריינטציה. כל זה מוכרח היה לבוא לידי גילוי כלשהו אצל דור הבנים. יחד-עם-זה, נעשו כאמור שגיאות חמורות. כבודם של האנשים נרמס גם על-ידי קולטיהם וגם על-ידי הנתונים האובייקטיביים. אבל ענין זה אינו עומד בשום פנים בתקולת הפוכה ל"החזרת הגאווה" של ה"ליכוד". כל תנועה פופוליסטית בעולם, ללא יוצא-מן-הכלל, נותנת למעמד הפועלים, באופן כלשהו, את התחושה קצרת הטווח שיש משהו הדואג להחזיר להם את כבודם. גם איטשה פרון שעמדה ברחוב וחילקה פזטות לאנשים, החזירה "כבוד", וגם פרון עצמו שאמר להם — אתם מלח הארץ, אתם העם.

האינטרנאציונאל

קום התנועה עם חלכה עם עבדים ומזי-רעב. אש הנקמות הלב ליחכה. לקראת אויב נצא לקרב.

עולם ישן עד היסוד נחריבה מגו כפוף נפרוק העול את עולמנו אז נקימה לא כלום אתמול. מחר הכל.

זה יהיה קרב אחרון במלחמת עולם. עם האינטרנאציונאל יעור ישגב אדם.

אבל להחזיר לאדם את כבודו, זה לא רק לטפח אותו ולהחניף לו, לחלק לו פזטות או ורדיאו; אלא לנסות באמת לשנות את פני החברה. להפוך אותה לחברה צודקת יותר, בה יוכל אדם להתפרנס בכבוד. ובהתייחסות לגישה מעין זו, עשה ה"ליכוד" מעשה מרמה וכחש. זה כמובן לא סותר את התיזה שעליה דיברת. יכול להיות שזו היתה ההסתכלות הסובייקטיבית קצרת-הטווח. אבל לגבי מה שצריך לעשות עכשיו, אין לי ספק שיש לשנות את כל גישתנו, ובאופן רחב ביותר. אני חושב, למשל, שנעשתה אצלנו שגיאה חמורה מאוד, מאז מלחמת ששת-הימים, בתחום הקונפליקט היהודי-ערבי. שגיאה של אנשים כמוני, שריכזו את המאבק הפוליטי, במאבק למען השלום. הציבור שנקרא "מחנה השלום" יצר קואליציה למען הישרדות בחיים. אנחנו טענו שמלחמה היא דבר רע, בגלל מוראותיה. בגלל החורבן והדם צריך להגיע לשלום. ואת השלום תיארו כצד החיובי של המלחמה. כלומר, דיברנו בקטגוריות שלדעתנו הן הקטיגוריות החשובות ביותר לבני-אדם — קטיגוריות של חיים ומוות. אמרנו — לא למוות, למלחמה ולחורבן, וכן לשלום.

מה עשה לעומתנו המחנה הימני? — הוא לא יצר קואליציה בעד מלחמה, אלא נתן לעם חזון. הם אמרו: אנחנו יכולים לברוא אימפריה. אנחנו נצר למכבים. באפשרותנו לשלוט על מיליון ערבים, ועדיין לספק

הכלכלית-טכנולוגית העצומה בה אנו נתונים, שחיתן פתחים לדור הצעיר לכל החידושים הקיימים, שתדאג להקמת מנגנונים חינוכיים שיענו לצרכים של שנות האלפיים.

ישראל קיסר: כשלושה של תנועת-העבודה היה בכך.

שהיא מיקדה את ההבדל בינה לבין הימין כשאלה הפוליטית-לאומית, והזניחה את הנושא הבסיסי, הכלכלי-חברתי.

שלושת ה"עיקרים" של ה"ליכוד", קשורים כולם בתחום האמפוזיונאלי: דתיות, לאומיות ועדתיות. ואילו

טען את ההיפך הגמור. כאחד מספריו - "רשימות מהמחותרת" אמר כך: אתם חושבים שהמדע והראציונאליות יקבעו הכל. לא כך הדבר. יום אחד יקום אדם ויאמר - אני לא רוצה ש-2+2 יהיו 4. אני רוצה שזה יהיה 5. זה בדיוק מה שאני רוצה. וזה בדיוק מה שקרה לנו. קרה שאותו יסוד, שאנחנו בחינוך שקיבלנו, בהשקפותינו, דחינו אותו מכל וכל, סרבנו לקבל - השתנה בכל העולם וגם כאן.

ועם זאת, נדמה לי, שסך-הכל הנסיון של שבע שנות ה"ליכוד", כלומר הפאזה הזאת שבה קמו אנשים ואמרו: אנחנו רוצים להצביע דווקא בעד 2+2=2 היו 5; היה נסיון מצויין. משום שהוא נתן שחרור לציבור גדול שראה את עצמו דחוי והרגיש את עצמו חסר קול וחסר אצבע. והנה הוא הרים סוף-סוף את אצבעו ושינה את פני המציאות.

אלא שאחרי שבע שנים אלה, אנו עומדים היום שוב בנקודת מצב וזמן בה יש אפשרות לשנות. והבעיה היא - מי יניף היום את הדגל הזה שאחרי ירוץ עם ישראל. וכאן, לדעתי, מקומה ותפקידה של ההסתדרות, שיכולה - בכלים שנתונים בידה, לנסות ולעשות דברים.

יש בעיות קונקרטיות ו"פשוטות" שצריך לפתור. למשל, הבעיה של מסיימי השירות הצבאי, שאינם יודעים מה לעשות מחר. והם מחוסרי עבודה, מחוסרי פרספקטיבה ומחוסרי עתיד. בעניינים כמו אלה צריכה להיות מחשבה מכוונת שתיתן ביטוי גם למהפכה

שירותים וסחורות במידה מספקת. הם אמרו: אנחנו מצפצפים על הגויים. והעם קיבל אימרות אלה כנסך משכר חושים, משום שהן העניקו לו תמונת עולם. ואנחנו לא דיברנו על שום תמונת עולם. לא דיברנו על הפירות הטובים שהשלום יכול להניב. השגיאה הקריטית שלנו היתה שחשבנו שצריך לדבר אל בני-האדם רק בקטיגוריות של חיים ומוות, ומסתבר שהקטיגוריות שצריך לדבר מתוכן הן לא של עצם החיים אלא של החיים הטובים. יצא שהפכנו למחנה של מתנצלים. "הם" אמרו - ארץ-ישראל השלמה, ונתנו תמונה של עליונות שקטית של עם-ישראל, ואנחנו אמרנו: זה מחיר דמים כבד מדי. והטיעון החוזר כלפינו היה: פחדנים. כי מה זה מחיר כבד? השאלה היא עבור מה. אם מדובר בדבר ראוי וחשוב, יש טעם לשלם את המחיר.

עמדת ארץ-ישראל השפויה, בה נקטנו, היתה עמדה גרועה. אף מפלגה סוציאליסטית בעולם לא ניצחה משום שהיתה כמעט בלתי-שפויה וניגנו על נימי הלב של האנשים כשירים, בדגלים, בחזונות ארוכי-טווח שיתגשמו אולי בעוד מאות שנים, אבל שראויים שיילחמו עליהם כבר מחר בבוקר.

אנחנו לא עשינו זאת. בגין, לעומת-זאת היה תופס בנאומיו את השומעים בציציות ראשם ומניף אותם מעל להיסטוריה היהודית כולה ואומר להם - גם אתם שותפים. הם היו רוטטים מהתרגשות אחרי נאומיו. והגיון מקשה - מדוע אדם שגר כחדר קטן במוסררה, שילדיו צריכים להכין שיעורים כפינה מוארת בנר, כדי שאחיהם האחרים יוכלו לישון; מניין לו פתאום חלומות אימפריאליסטיים כאלה, מדוע נוגע לו כיבוש ארץ-ישראל המערבית, הגולן וסיני?

מידת ההיסחפות לחלומות אימפריאליסטיים עומדת ביחס הפוך לאמונת האדם בחיקון החברה שמעבר לסף דלתו. הוא לא מאמין שהחברה עשויה להיות צודקת יותר, שהוא יזכה בה למקום טוב יותר, שכבודו יוחזר לו בבית-החרושת בו הוא עובד.

אם נוכל להלוס ביאוש זה, נהפוך אנשים אלה אפילו ל"יונים". משום שאני רואה בחלומות הגדולה המדיניים שלהם מה שראה מארקס בדת. זה האופיום להמונים. ונגד אופיום אפשר להילחם רק על-ידי תחינה של משהו ממשי. אמת. כל התעמולה, הפופוליסטית והאימפריאליסטית גם יחד, היא בלון מנופח, שהסיכה שיכולים לחקוץ בה, אינה עשויה מפטיציות שיוויוניות אלא מחזון סוציאליסטי שניתן לתרגום מעשי שאתו אפשר לחיות.

כך גם ביחס לשאיפה לשלום. צריך לדבר בנושא זה גם על פירותיו הטובים ולא רק על הצורך להביאו. על הסיכוי שיש בו לבנות חברה צודקת, לחיות חיים טובים יותר עם הכנסה גבוהה יותר.

החזונות של אנשי הימין, שהצליחו לגרום לתנועות המוניות של תומכים, התמקדו ביחסים שבין המדינה, או הלאום, או הגזע, לבין גופים אחרים.

תנועות סוציאליסטיות וכולות לנצח רק בשעה שהן תופרות דגלים מחזון העוסק ביחסים שבינינו לבין עצמנו. כתוך חברתנו שלנו.

בגין, שמיר ושרון ניסחו וינסחו את היחסים בינינו לבין הערבים כמונחים של חזון, ואילו אנחנו, על יחסים אלה נדבר רק באופן רציונאלי. לעומת-זאת את העשייה בבית, בחברה הישראלית, עלינו להציג כמונחים מלהיבים, חזוניים.

חנוך ברטוב: אני רוצה להביא שתי דוגמאות מהספרות. להתייחס לשני סופרים: אורוול ודוסטויבסקי.

אורוול צייר ציור אימים של חברת 1984, בה "יעבדו" "האח הגדול" שולחיו על תודעת האדם ויאלצו אותה להסכים לאבסורדים כמו זה ש-2+2=5.

דוסטויבסקי שהיה חכם יותר ועמוק יותר מאורוול,

מוקי צור: מנגנונים מתקיימים הרבה מעבר לפונקציה שלהם

תנועת-העבודה היתה מתמיד תנועה פוליטית שחשדה בפוליטיקה. כלומר תנועה שהבינה את המגבלות של אי-העיסוק בפוליטיקה. את האחריות שצריך אדם לקבל על עצמו לגבי ההיסטוריה והפוליטיקה. אבל היו בתוכה שני זרמים שהיו בקונפליקט תמידי - זרם פוליטי שהאמין בכוחה של הפוליטיקה לנאול; ושפעל בכל המחנות של תנועת-העבודה; וזרם שראה את העיקר בבנייה החברתית. בנייה המחייבת זיקה מסויימת לעניין הפוליטי, אבל בשום פנים לא מקבלת את מה שהסוציולוגים מכנים בשם "האוטולוגיה של הפוליטיקה". מבחינה זאת, היתה תנועת-העבודה שעד קום המדינה, מעבדה חברתית שפעלה בתוך קווי-הפוליטיקה. ולא פעם עמדו הצרכים הפוליטיים והצרכים החברתיים שלה בהתנגשות, ועם-זאת, צריך היה לפתור את שני הדברים, וביחד.

מנקודת זמן מסויימת, "איש" משך מהה"ע השנייה, הגיעו למסקנה שהפוליטיקה היא שמכריעה. מבחינה זו, אם ברל כנצלסון היה האיש שסימן את הקונפליקט, גורדון שסימל את הצד החברתי, וברגוריון קָזָה שראה את החברה כמכשיר פוליטי; הרי שגם פזיות וגם מטאפורית - גורדון מת וברל מת וברגוריון הוא זה שנסאר במרכז. ובשנים ההן אולי היתה לכך אפילו הצדקה. הפוליטיקה הפכה להיות מכשיר חברתי ממדרגה ראשונה עד קום המדינה, ומכאן - התחילה השקיעה.

התברר יותר ויותר, שהכלים הפוליטיים לא מסוגלים לענות על קצב המציחה החברתית. הפוליטיקאים הם אנשי כירוגיה. הם יכולים לחתוך, אבל לא לעודד צמיחה.

והנה, אחרי קום המדינה, השתלטה הפוליטיקה על המגמות החברתיות. ואני טוען, שאם תהליך זה אינו רברסבילי, כפי שטוענים רבים, שתתלט הפוליטיקה על הכל. ופוליטיקה כזו, שאינה מגבילה את עצמה בכוחות חברתיים-תרבותיים, מוכרחה להגיע, בסופו של דבר, לדיקטטורה.

נדמה לי, שכיום רואים באופן ברור שגישה כזו, שיש בה כניעה מוחלטת להגיון הרביוניסטי, אינה פותרת בעיות, אלא, שדווקא בשעה שהפוליטיקה מגלה את מגבלותיה, היא הופכת למסוכנת יותר, לקיצונית יותר, מתוך הנחה שקיצוניותה פותרת מגבלות אלה. היפוכו של הגיון אנטידומקרטני זה, מדבר על נטרולו של כוח פוליטי כול יכול זה. על נטרול יצר השליטה. על עידוד איהעשייה בכיוון זה.

אבל גם גישה זו אינה מספיקה, היות וללא צמיחה מחודשת של היסודות האנוכיים - לא במובן של האמונה בקעקוע השלטון - אלא במובן של צמיחה אמיתית של תרבות איתת; בלי זה לא יפתר דבר בתחום החברתי.

לפי הערכתי יש בתרבות תנועת-העבודה רקע מספיק

עליו אפשר להסתמך כמקורות לצמיחה מחודשת כזו, כמובן בקונטקסט רחב יותר.

התפיסה הנאיבית של "השומר" ושל אנשי השמאל בזמנו, היתה, שאפשר להשתמש במלקחיים של ההיסטוריה כדי להוליד אנשים איתיים. אלא שהמציאות דברה אחרת. כבר אז ידעו זאת, אולם נאבקו נגד ידיעה זו בכוח. ופילוגים רבים בתנועת-העבודה נבעו מהרצון לשמור על רעיון זה של כושר המילדות כביכול של ההיסטוריה.

כיום אנו יודעים שאין באפשרותנו לברוח מאחריות היסטורית, אבל ברור לנו גם שאין כל אפשרות בידינו להשתמש בהסטוריה כסדרנית. עלינו לנסות להביא גישות חדשות, אפקטים טכנולוגיים ותרבותיים חדשים, אוטופיות חדשות.

לגבי התנודות הממשיות בחברה הישראלית בשנים האחרונות קרי - התנועה - ימינה - גרמו לכך בעיקרו של דבר שני תהליכים:

א. התברר שהמפעל הציוני אינו יכול להיות סלקטיבי, כי אז נפגם בו לב הרעיון. כתוצאה מכך צריכים היו אנשים רבים לעבור תהליכים של אינקובציה בתוך תנבית סוציאליסטית. ותוצאותיה של אינקובציה כזו אינן מובטחות מראש, כמובן.

ב. הפועל, באופן טבעי, איננו רוצה להיות סוציאליסטי, אלא בורגני. כל זמן שאין לו ברירה, הוא פועל, אולם כשהוא מגיע לשלב הברירה, הוא בוחר בבורגנות.

הסתירה, לכן, בין האידאה והמציאות התחילה עם העלייה העצומה ברמת-החיים של הפועל. למעשה קרה פה תהליך מרכזי פשוט - ההוויה התחילה לקבוע את ההכרה.

מה הייתי רוצה בעתיד?

התקווה הבסיסית עבורי, נעוצה בשינויים המחשבתיים החלים היום בתוך קבוצות צעירים, אשר התחילו לראות שהחברה הבורגנית איננה פותרת בעיות. הרעיון שרווח בתוכנו עד לפני כעשר שנים, שבעזרת הכסף בלבד, ניתן להשיג חרות, אחריות, ואינדיבידואליות; ברור כיום שאין לו אחיזה בריאליה של מדינת-ישראל. לכן, מובן היום לצעירים אלה שעליהם לחשב את דרכם הרעיונית מחדש.

גם בארגונים הקיימים של תנועת-העבודה - חברת-העובדים, הקיבוצים וכדו', אשר התאימו את עצמם למה שקרוי - חברה צרכנית - ועברו משום-כך משבר זהות חריף, חייבת להתעורר מחשבה מחודשת; כזאת שאיננה נכנעת למציאות של משק אדמינסטרטיבי סגור. אם מדובר בקיבוץ או במפעל של חברת-העובדים. באחרונה, למשל, מבינים כעת שאם לא יתהווה בתוכה תהליך של צמיחה "מלמטה", של המארגנות קהילתית, ולקיימת אחריות רחבה הרבה יותר מהאחריות לרווחים בלבד; הם אבודים לחלוטין.

בקיבוץ, לעומת זאת, הבינו שאי-אפשר לבסס הכל רק על עניין הקהילה, העוורה ההדדית והתרבות. אלא אם לא יגיעו למצב של רלוונטיות גם לגבי שכבות אוכלוסיה נוספות - תיכשל המסגרת הקיבוצית כולה.

המגרש בין שני תהליכים חשיבתיים אלה יכול לשנות את פני החברה במדינה. ומדובר בשינוי קשה מאוד. כי יש בחברה, כפי שהיא, כוחות אינטרטיים, שעשויים לשמר אותה במצב הקיים לאורך זמן נוסף לא מועט. מן המפורסמות היא שמנגנונים מתקיימים הרבה מעבר לפונקציה שלהם, ובישראל - נמצא מוזיאון גדול מאד מאלה.

גלגלי העולם

גלגלי העולם חורקים שן במפעל, ברנה יתמתח כל שריר; כבר מזהב האסיף - ועליו העמל השדה, בפרדס ובניר.

כבר כבדו הגרנות ומצפות ליבול, צוחצחו מכונות הקציר; מתברכת תבל בברכת השיכול, בשיפעה ובשובעה למכביר.

המוטורים שורקים, ותרועת קטרים מתלכדות להמנון היצירה; דינמיט מיישר גבנוני ההרים - והתמול נהרס תוך שירה.

ושירת העתיד משתלטת בכל - והולך ונשכח הישן; וצועד דור צעיר וסולל במשעול לעולם של בטון משורין.

חוקאל סר

תנועת-העבודה בנויה על יסודות ראציונאליים. אבל גם בצד הראציונאלי לא נתנו תשובות נכונות, משום שבתוך תנועת-העבודה עצמה נוצרו קונפליקטים קשים מאוד בתחום הכלכלי-חברתי. נוצר פער עצום בין האידאה והמעשה. הלכה ואין מורים בה, כפי שכבר הזכרתי. לכן אני בעד החזרת האמיתות הישנות - ערך העבודה, שיוויון, עזרה הדדית - ערכים שליחם לא נס גם היום.

ובהתייחס לדבריו של גד יציב - מוות במלחמה, הוא כאמת האיום הקרוב ביותר לאדם, ועם-זאת, הוא גם הרחוק ביותר. היום מיוס בניו על שאלות "פשוטות" הרבה יותר - שיכון, חינוך, השוואת רמת החיים וכד'. לכן יש, כפי שאמרתי, לחזור לאמיתות הבסיסיות, וראשית, יש לבחון מחדש האם אנחנו עדיין מאמינים בערכים בסיסיים אלו. אני בטוח שחלק מהאליטה השלטונית בתנועת-העבודה, לא מסכים היום לפחות עם כמה מהם.

השאלה האחרונה מתייחסת לחזונו של כל אחד מכם לגבי הסוציאליזם הישראלי.

באיזה סוציאליזם הייתם רוצים עבורנו כיום?

חנוך ברטוב: לדידי צריך לזכור דבר פשוט מאוד, והוא, שמדינה יהודית לא תתקיים אם היא תהיה מדינת ניצול וזוועות אנושיות, וקודם-כל - של איתחשות שייכות.

אני רוצה בסך-הכך שישראלי שיוולד כאן יידע שמדינת ישראל היא מדינה שונה מכל המדינות האחרות. פשוט מאוד.

ישראל קיסר: אני נגד הפיכתנו לחברה נורמלית. לנו אסור להיות נורמליים במובן של דמיון בינינו לבין אומות העולם.

אני רוצה חברה צודקת יותר מאשר בשאר אומות העולם. חברה המבוססת על עבודה, עזרה הדדית ושאיפה לשיוויון. ואם מדובר בצדק ובשיוויון, הרי שזה אמור לגבי כל מי שיושב בארץ הזאת - יהודים וערבים. אנחנו חייבים ללמוד להיות ביחד לאור הערכים הנזכרים, כי רק הם עשויים לתת סיכוי לעמים שונים ולעדות שונות לחיות זה ליד זה עם זה. **גדי יציב:** אני רוצה חברה כזאת שתוכל לעקור את העוולות שיתרחשו בעתיד, שאני לא יכול לשער אותן היום.

ומהו התהליך בו הייתי רוצה שיתחיל כבר היום, ושיהיה טוב עבור כל העתידים שיהיו?

הייתי רוצה להגיע למצב שבו מדינת-ישראל תהיה נתונה בתהליך מתמיד של דמוקרטיזציה. תהליך כזה יכול להפתח בהקמת סקטור דמוקרטי בתעשייה ובשירותים. כלומר, בהליכים דמוקרטיים במפעלים שבעלות ציבורית.

וברגע שמתחילים במשהו, ברגע שקובעים יעד, הופכת כל עבודה למשמעותית.

מהרגע בו יודע אדם מהו כיוון צעדיו, נראים לו כל חייו אחרת.

ולפי דעתי אלה הדברים שבעשייתם אפשר וצריך להתחיל כבר מחר בבוקר.

אהרון הראל: תנועה במשבר

תנועת העבודה נמצאת במשבר. אין זה סוד הידוע רק לבודדים. הכל חשים ומרגישים בו, רק שאין יודעים על מה להצביע כמקור וכגורם. ומדובר במשבר שאינו בר-חלוף ושלא פרץ דווקא כאשר קמה ממשלת האחדות הלאומית. מקורו אינו גם בהלם שירד על התנועה כאשר התרחש המהפך הפוליטי ב-1977, שלא

היא אלא צילום בשחור-לבן של מה שהתרחש בחברה הישראלית. מדובר במשבר ארוך ומתמשך כשנות דור, הנופץ בחלקו במשבר הפוקד את התנועה הסוציאליסטית כולה, בחלקו הוא פרי המיוחדות הישראלית.

הסוציאליזם של ימינו שונה ממקורו. אפור יותר, לא מושך, קצת משעמם אפילו. אין בו עוד את הקסם והמשובב של ראשוני האוטופיסטים, של חולמים ומאמינים, של חוזי עולם יפה יותר ללא שיעבוד וניצול של אדם בידי אדם. הוא גם לא הסוציאליזם המהפכני, המורד, וגורף צעירים למאבק כדי שיעולם ישן עד היסוד נחריבה. הסוציאליזם של ימינו, כמו כל התקופה כולה, הוא יותר פרגמטי, מתון, לא נמשך לקצוות, לא הוזה, לא חולם. הוא יותר על הקרקע, יותר מציאותי, יותר מתפשר. ובתור שכזה, יותר קרוב ימתקרב לקבוצות הליברליות השונות. יש בו משהו מטשטש, פחות אלטרנטיבה.

ממשלה כמה ומשלה נופלת באנגליה, בצרפת, בארצות סקנדינביה, וההבדלים קיימים, אבל הם אינם קיצוניים, אינם יוצרים עולם חדש. תנועה סוציאליסטית המגיעה לשלטון לא יוצרת מהפכה... מדינת הסעד והרווחה יכולה להיות תשובה ותחליף לסוציאליזם של ימינו, אבל יותר רווחה או פחות רווחה הם בדרך כלל תוצאה של מצב כלכלי, ולא של המפלגה הנמצאת בשלטון. "השמאל החדש" קם בסערה ודעך בקול דממה זקה משום שלא היתה לו תשובה חדשה, מלבד ביטוי דל לצורך הצעירים המתקדמים למצוא פורקן לדעותיהם. העולם מחולק לאזורי השפעה של גושים ולא של השקפות עולם.

ומהפכות קומוניסטיות שוב אינן פורצות. הסוציאליזם לא מצא עדיין תשובה למצב זה. האבטלה הולכת וגדלה, אולי תיצור מחדש ציבור עובדים הנאבק על דרכו. אבל מובטלים נמצאים גם במדינות בהן נתון השלטון בידי מפלגות סוציאליסטיות; הישגיהם של האיגודים המקצועיים ושל תנועות-הפועלים בתקופה זו, גדולים פי כמה מאשר היו אי-פעם בעבר, הן בתחום השכר והן בהשפעה על המצב הכלכלי בכל מדינה ומדינה, ויחד עם זה נמשכת שביתת הכורים באנגליה שנה תמימה ומסתיימת בכישלון מלא של העובדים.

נשק נמכר למדינות שונות, גם עלידי מטורים סוציאליסטיים (וודאי וודאי עלידי מדינות קומוניסטיות), למרות שהוא מיועד להשמדת בני-אדם ולדיכוי תנועות שחרור; המאבק לשלום ונגד חימוש גרעיני, מנוהל בחלקו הגדול על-ידי קבוצות שוליות, אנרכיסטיות בחלקן, ולא דווקא על-ידי תנועות

סוציאליסטיות. אמת זו יוצרת בהכרח תיסכול עמוק, במיוחד אצל צעירים הנתונים בחיפוש דרך. בתנועת-העבודה הישראלית נראה תהליך דומה, אלא שכאן הוא עמוק יותר, בגלל השוני הגדול בין מעמדה של התנועה בימינו. כיצד קרה הדבר שאותה תנועה שיצרה והקימה בתקופה קצרה, של דור אחד בלבד, את ההתיישבות העובדת על גוניה השונים - הקיבוץ, הקבוצה והמושב; את התנועה הקואופרטיבית - היצרנית, צרכנית והשרותית; את מפעלי העזרה ההדדית - קופת-חולים, המשביר, קרנות הגמל; תנועה אשר הקימה את ההסתדרות הכללית - הייחודית והמיוחדת, דווקא תנועה של היום, לא יצר בתנועת-הפועלים והיא נאבקה על עצם קיומה.

מה הביא אותנו לדיכוי, שאנו, שהיינו מוריד-דרך לתנועות-פועלים בעולם ביצירתיות המיוחדת שלנו, אנו ממשיכים ללמוד עתה את אשר הקים ויצר הדור הקודם, ואילו הדור של היום, לא יצר בתנועת-הפועלים - דבר. כלום. הכל קפוא. כאילו עמד השעון מלכת. ההתיישבות העובדת של הדור הקודם, קצת יותר עשירה ויותר מבורגנת היום.

הקואופרציה - פחות שיתופית ופחות מושכת; ההסתדרות - עם פחות חזון ופחות שיוויון; תנועת-העבודה - עם פחות דרך ברורה ופחות נכונות למאבק. יש אומרים, פשוט, שהדור הולך ופוחת, וזו התוצאה. אבל זו אמירה פשטנית מדי!

יש אומרים שאנחנו שמרנים, ולא מוכנים לשנות - לא את הדרך לא את המבנים, ולא את השיטה. זוהי תשובה מתחמקת! ויש אומרים, אולי הם הצודקים ביותר, כי מתחמקת המדינה, הפנינו את כל המחשבה, את כל העשייה, את כל החידושים לקידומה ופיתוחה, והתנועה נמצאת נפגעת. הכל נעשה מהר מאוד, דחוף מאד, חיוני ביותר ולא היה זמן להעמיק ולחשוב המציאות היא שקבעה, היא שדחתה! והפרגמטיות וההתפשרות עם המציאות הן שהפכו לעיקר ולעיקרון! ומשקמה המדינה התחילה הסטוריה של מלחמות. נאלצנו להגן על עצמנו ולצאת למלחמה אחת אחרי השנייה, עד שהגענו גם למלחמה של "יש ברירה". ובמלחמות יש נפגעים, ובקרבות יש חפים מפשע. היש בזה חזון סוציאליסטי?

יצרנו מאגרי-נישק, ותוך-כדי צורך פנימי לפתח את התעשייה הצבאית שלנו, מצאנו את עצמנו גם מוכרים נשק למדינות רבות. אצלנו זה היה צורך כלכלי, אבל האם היה בזה מעוף סוציאליסטי?

נשארנו שולטים בשטחים כבושים, לא לנו. הפכנו להיות עם שליט כמו עמים אחרים. ואין משטר הומני של כיבוש. זה חייב להיות משטר של פטרולים, של יריות, של פצצות גז ועשן, של נשק אלמנות ויתומים. היש בזה קסם סוציאליסטי? נשחנו אחרי הבורסה המשתוללת, אחרי עולם של "אכול ושתה" של עליית רמת החיים מעבר ליכולתנו, של סולם ערכים שונה, של היררכית תפקידים המעמידה את ה"מציאליחן" מעבר לאיש התנועה? האם יש בזה מהחזון של האבות המייסדים?

האם משתמע מכך שתם עידן הסוציאליזם? לדידי, בשום-פנים-ואופן - לא. אנו זקוקים כעת לפריצה חדשה, למחשבה המתמודדת עם הבעיות. האלטרנטיבה היא "עוז לתמורה" ולא התקפלות. היה מי שחשב שתנועת-פועלים מיוחדת היא הפיתרון לכל החוליים של התנועה: מתברר שלא כך הדבר.

לא די במסגרת ארגונית. המסגרת חשובה אבל היא איננה העיקר. מול עליית קבוצות הירמין הקיצוני, אנו זקוקים לדרך חדשה, וראשית - לכוננות לשיוניים. למחפכה שתצא מהלב. וזו אולי העת האחרונה!

מתוך הוא היה אדם פשוט

הוא היה אדם פשוט,
רבבות ישנם כמוהו,
רחב הגרם, איש עמל,
יד קשה ומייובלת
לב אדום
ונשמה.
אם זקנה, אשה עומלת
בת קטנטנות
בן מעוט
הוא היה אדם פשוט.

א. פן

רן כהן: לקראת תהליך ההבראה

בארץ אין מעמד פועלים. למושג "מעמד" יש קונוטציות של ליכודיות מסוימת. תעודת זהות דומה של הפרטים שבתוכו. הסטוריה של גורל משותף. הווייה משותפת. ציבור הפועלים אצלנו עדיין איננו מהווה נתח של מעמד כזה. המשותף לו ביניים הוא:

א. השתייכות רובו לציבור השכירים.

ב. כפיפותו למערכת יחסי העבודה.

ג. השתייכות רובו לדור השלישי או הרביעי בארץ.
ד. רמת חיים שמבחינתה ומוטה — לגבי כ-80% מתוכו.
ה. דומיננטיות חזקה מאד של עדות המזרח.
ו. זו הקבוצה הכמעט יחידה בחברה הישראלית, הנמצאת במצב של קרבה ממשית עם הערבים (גם) אם מדובר בקרבה מאיימת — על גובה השכר, מקומות העבודה וכו'.

בניגוד למשותף, מתאפיין ציבור זה גם בניגודיות חריפה בקרעים:

א. בין עדות המזרח ועדות אשכנז שביצור השכירים.
ב. בין אלה שמתפרנסים באמת משכרם, לבין מי שהם עדיין שכירים אבל חיים מרווחי הון.
ג. קיים קרע לאומי בולט בתוך ציבור העובדים. יש פער עצום בהטבות כלכליות בין יהודים וערבים, ויש כמובן בעייתיות על רקע של זהות לאומית. עימות זה פועל כל הזמן על הציבור הערבי, ואולם הוא משפיע עוד יותר על ציבור השכירים היהודי, שלגביו הדרך היחידה להוכיח את רמתו, היא באמצעות השפלת ערכו של הפועל הערבי. רק שימור הפער יכול, כביכול, לעזור לציבור השכירים היהודי בנושא הדימוי העצמי. מכאן צמיחתם של כל מרכיבי הגזענות שבתוכו.

שלום לאשליה

כמובן שכל התמונה המתוארת היא תמונה דינמית,

ודינמיקה זו יצרה מרכיבים שלילים וחיוניים. מצד אחד — עימותים שהלכו והחריפו מאז מלחמת ששת הימים, כאשר במרכז ההוויה הישראלית עומדת הבעייה הטראומטית של עם מול עם. מצד שני — סטאביליזציה מסוימת של חיי השכירים. אף אחד מהם כבר לא משלה את עצמו היום, שיוכל להפוך לעצמאי ועקב־כך למיליונר. כולם יודעים שנידונו לחיי עבודה. כלומר מתחיל להיווצר מרכיב ראשון של תודעה מעמדית.

נקודה אופטימית נוספת היא זו, שציבור השכירים, שרובו מורכב מבני עדות המזרח, אינו בעל השקפות מיניות מבחינה פוליטית. הפנייה שלהם ל"ליכוד" באה מסיבות אחרות, בעיקר מחיפושיהם אחרי אנשי מפלגה נקיי כפיים. בזמנו בטאו מפלגות השמאל את המועקות האמיתיות של ציבור זה. אבל מרגע בו נבלעה מפי"ם ב"מערך", ומק"י התפרקה ונעלמה, מצאו בני עדות-המזרח את מקומם באופוזיציה היחידה שנותרה להם — ה"ליכוד". כמוכך, שגם הלאומנות של אופוזיציה זו דיברה אליהם, ככל שהחריף הקונפליקט היהודי-ערבי. למה נראה לי בכל זאת מצב זה כאופטימי? — משום ששורשי הקשר ל"ליכוד" אינם עמוקים.

מה מקומו של הציבור הקיבוצי ב"תמונה"?

ציבור זה, עבר תהליך טראגי. התנועה הקיבוצית, מעצם הוויית חיה, היא חברה עובדת ואידאולוגית. היא רואה את עצמה כחלק מחברת-העובדים וכבעלת מחויבות מבחינת החזון הסוציאליסטי. אלא שהמערכת הקיבוצית חיה בתוך חברה קאפיטליסטית, כלומר חיה בלי הפסקה את הקונפליקט שבין פנים סוציאליסטי לבין חוץ שונה. ושליחיה בחוץ, יוצרים קשר בלתי-פוסק עם חוץ קאפיטליסטי זה. גם המפעלים הקיבוציים האזוריים, החריפו את היחסים עובד-מעביד. מכאן המצב הפרובלמטי של החברה הקיבוצית בתוך החברה הישראלית.

סיכויי השינוי

היכן מצויים סיכויי השינוי כיום? — במקום בו מצתה את עצמה נטיית הציבור ימינה. במקום בו הכוּב ה"ליכוד" מבחינה כלכלית-חברתית. במקום בו הכוּב בעניין נקיון כפיהם של אנשיו, שהתנגלה כשקר. ולבסוף — במלחמת לבנון, בה שילמו אנשי עדות-המזרח ואזורי הפיתוח מחיר גבוה יותר מאשר בכל מלחמה קודמת. נשאלת רק השאלה, האם אותו גורם פוליטי, שתפקידו

לראות תהליכים, לחוש בגעש הנשמות שמתחת לפני השטח, האם גורם זה קיים בתוכנו. כלומר, האם נמצא בנו "שמאל" המרגיש בצורך המתפתח בציבור למצוא מקור, דרך, כיוון, להתפרצות הכוחות המפעפעים? זה צריך להיות היום האתגר הגדול של כל גורם הרואה את עצמו משמאל למערך, מחוץ למימסד הפוליטי. כי הפעם לא מדובר רק ברעיון טוב, אלא ברעיון טוב על רקע ציבורי מתאים. רקע, עליו יכולה לצמוח במדינת-ישראל חברה סוציאליסטית-דמוקרטית על בסיס של הומניזם עמוק הבנוי על מיטב הערכים היהודיים ומיטב הערכים שבתרבות העולם.

מיתוס האדם העובד

וראשיתו של תהליך — העמדת האדם במרכז ההוויה. במקום מיתוס ההון — מיתוס האדם העובד. יצירתו של האדם העובד.

בתחום הדמוקרטי — האדם כמטרה ולא ככלי בידי הביוקרטיה. והעיקר — שחרור האדם מאסון המלחמות.

מטרות אלה, ניתנות כיום למימוש, אם הכלי העיקרי, שאין דוגמתו בעולם — חברת העובדים וההסתדרות יהפכו שוב לכלי להתנסות ממשית בתהליך הייצור הדמוקרטי האמיתי, בו מסוגל הפועל להתפתח תוך עבודתו. בו קיימת מעורבות של מקום העבודה בשאר מרכיבי חייו של האדם — השכלה, בריאות, משפחה וכו'.

ההסתדרות בארץ עברה שלבי התפתחות מעניינים מאד — מהמאבק על עבודה עברית, דרך זכות ההתארגנות, הקמת מפעלי תשתית גדולים, מערכות שרות (כמו קופ"ח), התיישבות בכל רחבי הארץ, קואופרציה, ובשנים האחרונות — תעשיות עתירות מדע.

האתגר הגדול הבא של ההסתדרות, הוא אתגר חברתי. היום מצוקתו הגדולה ביותר של הציבור בארץ, נובעת מהעובדה שכחמישית מהחברה הישראלית, יצרה לעצמה תת-תרבות אחרת, לגביה כל מה ששייך לנורמות המקובלת במדינת-ישראל, הוא בבחינת מוקצה.

ההסתדרות לבניין החברה

בנקודה זו או זקוקים היום להסתדרות. כשם שפנתה בזמנו ליישוב הנגב, כמו שהקימה תעשיות, כך יש להסתער עכשו על נושא זה — בנין החברה הישראלית. זו צריכה להיות תשובתה של ההסתדרות לפרוייקט השקרי של "שיקום השכונות". למטרה זו היא צריכה להעמיד את כל שרותיה הטובים. זו משימת הדור, ובה יתחיל תהליך ההבראה של מדינת-ישראל. ■

ההסתדרות שימשה מראשית הקמתה בית לכוחות היוצרים בכל התחומים. אנשי הרוח והספרות, החינוך והאמנות, היצירה והמדע חברו לאנשי הסדנא והשדה בתנועה הוולונטרית של העובדים והיוצרים, שערכי חברה, אנוש ולאום משולבים בה ללא הפרד.

הוועידה קוראת ליוצרים בישראל בכל התחומים להיות שותפים בזכויות ובחובות, תוך הטלת מלוא משקלם, למפעלה של ההסתדרות למען יצירת עם עובד, למען עיצוב דמותה של ישראל כמדינה מתקדמת ולעיצוב אדם בונה חברה ומולדת ונאמן לקיומן

(מהחלטות הוועידה ה-14 של ההסתדרות)

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל
הוועד הפועל
המרכז לתרבות ולחינוך

לשנות את שירת ההסתדרות?

מאה שנה למותו של מארקס

יעקב זילבר

קארל מארקס
רישום: דייוויד לויין

היהודים הללו, מינו אנגליה ופרוסיה בשנת 1848 בישוף אנגליקני שתפקידו המפורש הוא לנצרים.

מוסר היהדות

דוע כי הביטוי "מוח אנליטי" מעורר בישראל אסוציאציה. אך אין הגדרה קולעת יותר לדידי הוגה המאטריאליזם הדיאלקטי וההיסטורי. והנה, כנאומו הראשון בוועידת-היסוד של התאגדות הפועלים הבינלאומית, היא "האינטרנציונל הראשון", הכריז מארקס כי תורתו "על רגל אחת", "לדגול בחוקים הפשוטים של מוסר וצדק, אשר לפיהם צריכים להיחתך היחסים שבין אדם לחברו ובהם יש גם לחתוך את אשיות היחסים שבין האומות." (58)

מוסר וצדק — לדידי ביק-שאוילי אין ספק כי מארקס המשיך, פשוט, את מסורת אבות-אבותיו, שושלת רבנית מטריאר עיר מולדתו והעיר השכנה וורמס-וורמיה. המחבר בטוח כי חריפות מישנתו של מארקס, "אם גם בלא יודעין, נשענת כולה על היסודות שבאו לה ממורשת ישראל. הכרחיותה של גאולת האדם הוודאית, כבחינה-גזירה, שמן העשוקים יבואו הגאולים: בחינת 'משורר עניים ומאנקת אביונים עתה אקום'. אמיתות-ודאיות אלה של מארקס לבשו דמות פילוסופית בתורת המטריאליזם הדיאלקטי שלו" (22) — זו מסקנתו והשקפתו של מחבר המחקר.

כמוהו עשו בני-סמכא ביהדות הדתית ותלמידי ישיבה, והוא מצטט כתעודות מדכרי רבי אצילה מפניבו: "הגאון מליטא": "קראתי את ספרו של מארקס 'הקאפיטאל' והתרשמתי מדכריו הנשגבים והעמוקים" (68); הרבי יהודה הלוי אשלג: "הנחת המארכסיזם מתאשרת וקיימת ועדיין לא הצליחו לסתור אותה הסתכלות האומרת: האנושות מתקדמת... דרך שלילת המצב הקיים, וזהו היסוד המניע והיוצר של הקידמה" (72); הרב יעקב מאז"ה (78-79) ועוד. אף הם מתייחסים כהיסוס-מה לאמונתו של המחבר, כי תחושתו המוסרית של מארקס ושאיפתו לצדק אינם אלא המשך ישיר למורשתו היהודית הבלתי-מודעת — מעניינת מאוד המובאות הרבות כספרו מכתבי אבות-אבותיו של מארקס, שושלת של רבנים מפורסמים עד למהר"ל מפראג — הדומות להפליא לכתביו של צאצאם המאוחר.

משלל המיקבלות האלה תצוטט כאן רק הכוללת שביניהן: "הגדרת 'ערך עורך' הנודעת אצל מארקס ממשיל ביק-שאוילי את המושג התלמודי 'אדם קונה שבבב כלי' (בבא קמא זט. א.) 'המדוכר שם בשבב, בתוספות הערך, שהשביח בעל-המלאכה, האומן, ככלי או במוצר שיצר בחומר גלם... מסביב למושג זה התפתח דיון הלכתי של מפרשי התלמוד... יש מפרשים הסוברים כי יש כאן מעין שותפות-חליפין בקניין ניין הפועל-האומן לבין בעל-הבית המעביד, כלומר בעצלות ומוצר... אך הסיק ר' יהושע השיל, איש טריאר, שעל שמו נקרא היעריך, אבי קארל מארקס, בתשובה שאומן קונה קניין גמור את הכלי לאחר שהשביחו, שאם לא כן למה נפסק הדין באומן שקלקל את הכלי פטור, להסוכרים שאומן קונה שבב כלי?'" וגו'. ואברהם ביק מסכם: "מכל אותה שקלא וטריא למדים אנו על תפישה מעמיקה המתבססת על ראיית נבודתו של הפועל כמקור הערך של המוצר. שהרי לפי מפרשי ההלכה יוצא, שאם לא ישלם לו בעל בית-החרושת לאומן את השווי של המוצר הגמור, הרי זה 'כאילו גזולו?' וכי אפשר להתעלם כאן מאסוציאציה המתעוררת למקרא ויברים אלה לתורת מארקס על הערך העודד?" (50)

לגוש-אמונים — ובחזרה?

בייחוד משכנת הצבעת מחבר-הספר על הפסוקים המרוכזים מן התנ"ך, הפזורים בכתבי מארקס — מן התנ"ך דווקא ולא מן "הברית החדשה" שלמד בשנות חינוכו הנוצרי-פרוטסטאנטי. שוב רק אחד מני רבים. ב"קאפיטאל", בהערה לעמוד 306, כתב: "משה היה אומר 'לא תחסום שור בדישו' ואילו הפילאנטרופים הגרמנים-נוצרים תולים לו לצמית — שישימש להם כוח-מניע לטחינת התבואה — לוח-עץ גדול מסכים לצווארו, שלא יוכל להגיש בידיו קצת קמח אל פיו. זכות אכילת הפועל מתוצרת המזון מפורשת בכתוב: 'כי תבוא בכרם רעך ואכלת כנפשך'. טעם זה טבוע ביסוד דין של התורה המקביל לגבי בהמה. את הנימוק של הצער לומד הירושלמי מאותו פסוק 'לא תחסום שור בדישו': 'וכל שכן (הפועלים) עושים בקרקע שיש בזה מזג רע מאד ונבלה'" (45).

הגם שפליאה היא, כיצד היה, למרות חינוכו, בקיא בתנ"ך ואף ידע להשתמש בנימוקי התלמוד, לא ייפלא — כותב ביק-שאוילי — כי "באמצעותם הבלית בחינות כלכליות, חברתיות ומוסריות-היסטוריות, כנורמות למדוד בהן את דעות מתנגדיו ואת בעיות תקופתו."

היום אנו ניצבים מול תופעה שהינה סתירתית ביותר: בעוד שמארקס האתאיסטי יכול היה להסתמך על מובאות רבות מאד מן המסורת היהודית — נמנים "שומרי חומות היהדות" בישראל עם הימים האנטי-סוציאליסטי הקיצוני. "יש לציין" — מעיר ביק-שאוילי — "כי משנות השישים ואילך מתרחש תהליך מוזר ביותר במימסד הדתי הישראלי, בייחוד בחוגי 'הרבנות הראשית' ואנשי 'גוש-אמונים' — תהליך של אי-רגישות לשלום ולצדק חברתי. בחוגים אלה גוברת הערצת הצבאיות: מיליטנטיות ומיסטיפיקציה של כוח, היונקת בכיכול מצויי אלוהים. והרי דת לאומנית ומיליטריסטית אין לה ולא כלום עם המורשת של נביאי ישראל, עם התנאים והגאונים, גדולי ההלכה ושוחרי המוסר, מעמוס מתקוע עד רבי עקיבא, ומהם עד צדיקי הדורות האחרונים: 'החתם סופר', 'החפץ חיים' או רבי אברהם יצחק כהן קוק וצ"ל. 'סופה של ביקורת הדת' — כתב מארקס — 'היא בהלכה האומרת שעל האדם להיות המהות העליונה לאדם. זהו האימפרטיב הקטיגורי המצווה להפוך כל אותם תנאים שבהם מצוי האדם כיצור מושפל ומוזנח'. ואין דבריו רחוקים מדברי הרב קוק: 'דווקא הדעת שהאדם הוא המרכז התמציתי והיותר עליון של ההווה מגדילה את המוסריות ומעוררת את חפץ האלהי לפעול גדולות.' (33)

העובדות המובאות כספר שלפנינו — המימסד הדתי, גוש-אמונים והימין 'המסורתי' — כל גוניו יחקשו מאד להתמודד איתן. פסוקי התנ"ך שהם מצטטים נסובים אך ורק סביב 'גבולות ארץ-ישראל המוכתחת'. מין פאגאניזם, שהשמאל החילוני-החופשי ממש דתי לעומתו — כמובן מורשת ישראל.

"האופיום" של מארקס

ומני כי זכותו המיוחדת של אברהם ביק-שאוילי היא, כי גילה סילוף במסירת אחת מאימרתיו השנונות של מארקס. בעוד שמקובל לחשוב כי מארקס הגדיר את הדת כ"אופיום בשביל העם" כותב ב"כתבי שחרות" עמ' 46: "היגיון הדתי הוא בעת ובעונה אחת ביטוי של היגיון המציאותי יחד עם מחאה נגד היגיון המציאותי. יגונו של עולם ללא לב, כשם שהיא נפשן של נסיכות ללא נפש. היא האופיום של העם." (30) מכל מקום, משה סנה, שכאמור עודד את המחבר בעבודתו, נהג גם הוא להצביע על ההבדל הגדול הזה בין הפרשנות המסולפת של "האתאיזם הפילוסופי הבורגני" ואחר-כך הסטאליניזם, שטענו כי הדת נועד אך ורק להרדים ולרמות את העם, לבין הנוסח המקורי של מארקס, שמשמעותו היא כי הדת הינה "גם מחאה נגד המצב הבלתי-נסבל. היא אנקתו של יצור מדוכא ותרופה נגד מצוקת המציאות." לדעתו של מארקס, הדת משולה "לפרחים רומניים התלויים בשלשלאות" המכבידים על העם. את השלשלאות יש לנתץ: אין טעם לקטוף את הפרחים "והאדם יישא שלשלאות ללא-דמיון וללא-נוחם." (32)

כמו מפרשנויות דוגמאיות אחרות מעידן הסטאליניזם השתחרר מרקסיסטים רבים גם מסילוף זה. "בצדק ציינו הוגי הדעות של המארכסיזם המערבי כפאלמירו טוליאטי ואחרים, שבהחלט אפשר ליישב את עיקר ביקורת-הדת של מארקס עם השקפת עולם דתית", מניח אברהם ביק, אם זוהי דת כפי שלימדה הרב קוק. שייחס "ערך לאדאלים דתיים רק אם מגשימים אותם כפראקסיס". בחיים היראליים" ואם גורסים כמוהו כי "הכפירה, כל זמן שהיא עוסקת במגמות מוסריות. הרי היא ממש דרישת ה', יותר מאשר דרישות שאין בהן הטבה מעשית לסדר-עולם" — הרי צפוי דו-קיום-בשלום ממושך בין השתיים.

רק באחרת הימים?

הנחה אחרת של בעל הספר מצריכה הבהרה. בצדק הבחינו רבי יהודה הלוי אשלג ומצטטו אצל מארקס, כי לשלב הגבוה יותר של הסוציאליזם, היינו לקומוניזם הגורס "מכל אחד לפי יכולתו, לכל אחד לפי צרכיו". דרוש אדם

האם המארכסיזם רע ליהודים? לו היה משהו מציג שאלה זו במחצית הראשונה של המאה הזאת מן הסתם היה נתקל במבטי פליאה — והרי גם אז ידעו על אותו חיבור אומלל אודות "השאלה היהודית" שכתב ההגליאני הצעיר בן 25. כי היו אלה שנות צמיחת השוביניזם האנטישמי הגרמני, שהגיע עד רצח-עם, "הפתרון הסופי" היהודים, ולפחות עד 1945 ראה רוב-רובו של עמנו את גורלם קשור עם התגברות אותם כוחות בעולם. שהיטלר גידף בשפץ-קצף כ"יהודים-מארכסיסטים".

מי פילל כי כה מהר אחר השואה ישתנו הדעות? הפחידה "המלחמה הקרה", פיתחה הגאות הכלכלית בארצות-הברית, דחתה המדיניות הסובייטית ששוב עוותה — ולדיד רבים מארקס "תפס" את מקומו של הצורך...

כך קרה שספרו של אברהם ביק-שאוילי "נצר משרשיו, מוצאו ועולמו של מארקס" לא רק שהוא אחת התרומות הנכבדות לכל הפירסומים במלאת מאה שנה למותו של מארקס, אלא הוא תרומה רבת-ערך מיוחדת לנו, כיהודים, במלאת 40 שנה לנתינתו של הנאציזם.

כמאה עמודים אלה הם בחינת המעט המכיל את המרובה לצורך פיזור ערפל. בהתמדה עקשנית טרח מחברו, תלמיד-חכם המצוי בכתבי דורות ישראל ועם זאת משכיל במדעי העולם, לחקור ככל המקורות, עד שהגיש את פרי עמלו. למפעל זה הקדיש למעלה מעשור שנים — כפתח-דבר הוא מציין כי משה סנה ז"ל עודד אותו בעבודתו, והרי סנה נפטר לפני י"ג שנים.

מארקס — אנטישמי?

ולדות התרבות והמדע האנושי מלאות דוגמאות של יצירות גאוניות שנתלוו אליהן דעות קדומות ומוטעות. האם יותר לנו לפסול פילוסופים קדמוניים משום שהסבירו תפוחות טבע כאופן בלתי-מדעי ("עכברים נולדים מן הלכלוך"), מאטריאליסטים שגלשו להסברים אידאליסטיים, משוררים שלא ניתקו קשריהם עם המעמדות השליטים ולוחמי חופש שלקו כנאציזם ואף באנטישמיות?

האדם מושפע מסביבתו. משה הם נחשב כאחד מאבות הציונות, ובכל זאת כתב כי היהודים מילאו את תעודתם "לפתח בתולדות בעל-יחיים התרבותיים את חיות הטרף... בעולם תגרנים נתגלה המיסתורין של היהדות... העלם מארקס פשוט חחרה-החזיק אחריו. "לגבי מארקס" — כתבה רוזה לוקסנבורג — "משמעותה של אמנציפציה היתה שחרור החברה מכל צורות הניצול והוא כינה בשם 'הדות' אך ורק את האווירה של הרכילות והרמאות הקיימת בכל כהרה... עם כל הסלידה שאנו חשים היום לשמע 'מישוואה' כזאת — כל מה שרצה מארקס המתבגר לבטא היה התנגדות לעולם הבורגנות. ואת החיבור כתב בוויכוח עם ברונו באואר ששלל מן היהודים את זכותם לאמנציפציה. באותו זמן אף ניסח, על פי פניית חוגים יהודיים, עצומה למען מתן שוויון-זכויות ליהודי פרוסיה.

מארקס אנטישמי? מן הראוי שדווקא בישראל יילמד מה שפירסם ב-1854 בעיתון הניו-יורקי "דיילי טריביון" וביק-שאוילי העלה זאת מן הארכיונים: "אין לך דבר השווה לדלותם וסבלם של היהודים הירושלמיים, המתגוררים ברובע המטונף ביותר של העיר הקרויה 'אראת-אליאהוד', בין הר ציון לבין הר המוריה, מקום שקבועים בתי הכנסת שלהם. יהודי ירושלים מופקדים בקביעות לדיכויים של המוסלמים ולקפאתם. היוונים עושים בהם והלאטינים רודפים אותם, הם מתפרנסים מנדבות... ששולחים להם אחרים באירופה. היהודים אינם ילידי המקום אלא באים לכאן מארצות רחוקות כשהם נמשכים לירושלים מכוח רצונם לחור בעמק יהושפט ולמות באותם המקומות שבהם עתיד להתגלות הגואל שלהם, תוך שהם מצפים למותם. הם סובלים ייסורים ומתפללים ופניהם אל הר המוריה שעליו התנוסס בעבר מקדש הלבנון, ואילו אין הם מעזים להתקרב. מיליגם הם דמעות על שבר כתיצוין ועל פיזורם בין הגויים. כדי להוסיף על עונתם של

• התגאת הכינוי המאוחד, 1984, 96 עמודים, תמונות וטבלאות.

ברנר בגדוד העבודה

מתוך "זכרונות ופרקי חיים"

מרדכי (מוטקה) חדש

בשנת חייו האחרונה הצטרף ברנר ל"גדוד העבודה כמורה, ושהה עימו בעיקר במגדל (חנוכה תרפ"א 10-11 בדצמבר 1920, עד מרץ 1921). רוב כותבי הזכרונות עליו מתקופה זו מעידים על השינוי הטובה שחל במצב רוחו ובעיקר בהשקפתו הפסימית על עתידו של העם בארץ, אם כי הם נוהרים מליחס לו אופטימיות ושמחת חיים רבים מאד. כך בעדותיו של: ק. ברילב, ל. אביטל, חיה רוטברג, המכונסות ב"י.ח. ברנר — מבחר דברי זכרונות" בעריכתו של מרדכי קושניר (מהדורה שניה, הוצ' תרבות וחינוך, בשיתוף הוצ' הקיבוץ המאוחד, 1971).

יוצא מכלל זה, היא התרשמותו של אחיו, בנימין, כפי שהוא מספר בזכרונותיו "גדולה היתה הבדידות" (הוצ' ע"ע"ב, 1978), בשעה שבא לבקר במגדל לפיה "אין שמח שם ביותר" בפנימיותו של ברנר, "יגם התקוה לימים יותר טובים בודאי שלא תקן שם" (עמ' 235) ובהתרגשות הוא כותב על כך לנערה: "אהובה, אני אומר לך, יוסף חיים חולה, ראיתי בעיני עצב, עצב עמוק, תחושת המוות" (עמ' 237, מכתב מיום י"ג בטבת תרפ"א).

עם כל הערכה לזכרונות, הרי מן המפורסמות הוא, שלא פעם מהימנותם אינה גבוהה, והם נכתבים ממרחק השנים, בהשפעת ידיעת האחרית. לכן, דומה, שיש תוקף רב יותר לעדויות מצטברות ומצטלבות, המגיעות ממקורות שונים בלתי תלויים זה בזה, מאשר לעדות בודדת. ודומה, שאכן שהייתו של ברנר במחיצתם של אנשי גדוד העבודה, אכן היטיבה עמו, וסייעה לשנות במשהו את ראייתו הקודרת המוחלטת.

חיזוק לכך, נתגלה לאחרונה בעזבונו של **מרדכי (מוטקה) חדש**, איש קבוצת כנרת, שהלך לעולמו בשנת תשמ"ב, בכנרת והוא בן 81 במותו. חתנו, **חנן סבר**, חבר קיבוץ יפתח, השוקד על עריכת עמיתו החומר הכתוב שהשאיר אחריו, שלח אלי לאחרונה, אותם קטעים בזכרונותיו, המתארים את מגעו עם ברנר, עם בואו לארץ אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאיש העלייה השלישית, ובעיקר כפי שהתבונן בו בהיותו בגדוד העבודה.

מרדכי חדש עצמו, היה מן "הטיפוסים" המיוחדים ביותר שהצמיחה העלייה השלישית, ועם סיום עבודת הבריחה של הכתבים שהשאיר בעזבונו, בודאי יתגלה לפני הציבור במלוא ייחודו. בשלב זה, של טרם-היכרות, מן הראוי רק להפנות את תשומת הלב אל סיפורו הפאנטאסטי, שנדפס ב"ספר העליה השלישית" בעריכתו של יהודה ארז (כרך שני, הוצ' עיינות, ע"ע"ב, 1964, עמ' 801-807) תחת השם הצנוע: "נדודים ולבטים". מאחורי שם זה, מסתתרת דרמה מרתקת, שמשמח מחכה לעטו של הרומניסטון, על מנת להפכה לסיפור רב-עלילה. זמנם של זכרונות אלה, לאחר הזכרונות על ברנר המובאים בזה, בשעה שההצטרפות לכנרת עמדה על הפרק ועוררה מחלוקת. מרדכי חדש "יש פעמיו לדרום, אל אוהלי-קדר". הוא מספר כיצד חי בקרב הבדואים והיה לאחד מהם, כיצד טיפלה אשת השיך גם בכינים שהיו על שערותיו, ולא רק בכינים שהיו על שערות בעלה; כיצד הסתגל למנהגי הבדואים ובעיקר לצורת האכילה שלהם, ועוד ועוד. וכצפוי, התאהב באחת הילדות הבדואיות, שמשפחתה היתה מוכנה להשיאה לו, אבל ברגע האחרון חזר "למקורו" ונודע בשם שקרא לו "ד"ר ויצמן" "הבדואי מוולנה". לאחר שנה של נדודים, חזר לכנרת ודבק בה.

זכרונותיו של ברנר, מובאים כלשונם, ללא עריכה. ■

הגדוד, המשיך כעבודת החציבה של אכן הבולת בוואדי שעליה מגדל עם חבריו, ויחד היה חוזר עימם בשירה אדירה ופטיש כבד על שכמו. כל אנשי הקבוצה היו שחיינים מעולים והכינרת היתה מעלה קצף כשהתפרצו בקבוצה אל תוך המים. כלילות היו יושבים ושרים ואחרי זה מתפורים כחכורות ובזוגות בפרדסי מגדל המשוכחים, קוטפים פירות ומתנים אהבים... לעיתים עד אור הבוקר ועד היציאה לעבודה. איש מהם לא הבין עברית ורוכס אף לא יידיש, אך הדבר אך הוסיף להם חן ונוף.

ברנר פקח עיניו כלא מאמין. הוא היה מביט בהם במבט נדהם ונבוך. עם יהודי חדש. עם יהודי של שרירים ושירה. של ניפוץ סלעי כולת בפטישים כבדים ושמחת חיים. היש יהודים כאלה? באחד הימים כשעמד כך מסתכל נפעם בחבורה העליזה, ניגש אליו אחד הקרימאים, טפח על כתפו בחוזקה ואמר: (ברוסית כמובן) מה לך ברנר חושב כל כך, האינך רואה? — פלשתינה נאשה (ארץ-ישראל — שלנו!).

ברנר חיך חיך קל. נראה שהפסימיות החלה להתערער והקדרות החלה להתפור. הכחורים פנו לברנר שילמד גם אותם, הכורים, עברית. אחרי מספר שיעורים רפו ידיו. כל עמלו היה לשוא. העברית פשוט לא נתפשה אצלם. אמר לו אברשקה חסין: "ברנר, ככה זה לא ילך!" "מה לעשות?" שאל ברנר. "יש לי הצעה" השיב אברשקה "אתה תחבר שיר פורנוגרפי כעברית אבל שיהיה ממולח כהוגן: כשנלמד את המלים, זו תהיה התחלה טובה." ברנר היה מזועזע: פורנוגרפיה ועברית? אחר-כך הרהר ואמר שלמען המטרה הנשגבה לא יסרב.

השיר שחיבר היה אכן ממולח למדי... (מי יתן והיה כידיו היום) והכחורים מצאו לו מנגינה רוסית מתאימה. למחרת חזרו החוצבים הערומים למחצה, פטישיהם על כתפיהם ובפיהם שירה אדירה, שירו ה"לוהט" של ברנר. וכך כמה עשרות מילים ראשונות של עברית נכבשו כיבוש של ממש. מה שלא עשתה הפדגוגיה, עשתה הפורנוגרפיה.

ליל שבת אחד התקיימו שתי חתונות במחנה. זוג אחד מבין "הקרימאים" וזוג אחד היא קרימאית והוא מה"שומר". אלה היו החתונות הראשונות בגדוד, ונערכו לדרישת המתחננים בטכס דתי. עם זאת, היתה החופה תלויה על ארבעה רוכים ועם שבירת הכוס ירו הרוכים והוסיפו גם בעלי האקדחים בצד, כך שלא היה זה טכס דתי רגיל. במסיבה נאם ברנר נאום נרגש. נאום היה נאום "לא ברנר" לחלוטין. היה בו משב רוח מרומם ולא מעט דברים של שמחה ואופטימיות.

נראה היה שהחתונות המשיכו לערער את בטחונו בתפישתו הפסימית. עד אז לא העיזו חלוצים להתחתן. אין מקימים בית ללא יסוד של בטחון. ללא תקווה. ואלה לא היו עד אז. חתונות אלה היו הצהרה של אמונה. אמונה בדרך, אמונה בהתגשמות החזון. חתונות מביאות חיים חדשים, ואלה לא באים מתוך "שכול וכשלון". מי יודע, אולי התחיל אז ברנר לסגת ולהתרחק מ"שכול וכשלון" ואולי הרהר שוב ואמר לעצמו ש: "החשבון כולו עוד לא נגמר?"

ברנר זכר אותי מפגישתנו ביפו. הוא פנה אלי וביקש ממני שאקרא את "שכול וכשלון". לא היה נעים לי לסרב וגימגמתי שאני מתקשה עדיין בקריאת עברית אך לבסוף הסכמתי בחצי פה. בזמן ההוא נתתי לעצמי דרוו ולא קראתי מאומה. חייתי בעולם החדש שנגלה לפני כחיי הגדוד והתמכרתי לו ולסביבתו. הייתי עולה בהר הנישא של וואדי חמאם אל מצוקי הארבל הניצבים כחומה. ובתוכם שרידי מבצרים קדומים מימי בר כוכבא והורדוס, במדרונות שפע רקפות, כלניות ופרגים. שעות הייתי יושב לפני אל מול הכנרת הרועעת מלמטה כשאני מרחף בעולמות וחלומות לא ידעתיים. ופתאום, מתוך עולם קסום וסוער זה, אחזור אל הצער והדוויו? כמסופר, הרגשתי שחלה בברנר בתקופה זו כעין תהפוכה פנימית, אך היו לה בהחלט גם ביטויים חיצוניים. הוא התחיל לשכת בערבים בחדר האוכל בין האנשים ששרו בשכרון שירי עברית ויידיש, רוסית ואוקראינית, בתוך קיבוץ הגלילות כזעיר אנפין. יש והיה פונה ומבקש שישירו לו שירים ששכר שמע. לא אחד הכחורים שבא מאוקראינה היה מבקש לשיר לו שיר ביידיש שיר-סיפור על זקן בעל חנות וסחורה בה מעטה, וכי היה מפציר לשיר בו שוב ושוב את השיר:

"אנו נהיה הראשונים", שיר שזה עתה הופיע במחנה 47

רדנו בחופה של יפו. היינו נזרקים ונתפשים בידי הספנים הערביים שבסירות ויכולנו רק לתמוה כיצד לא נפלנו הימה, ואנו בחוף.

פקידים ציוניים באו לקבלנו וכל מיני נציגים חשובים של המוסדות, וכן חלוצים שהקדימו אותנו בזמן מה. לא הרחק מהנמל, בכית ערבי בן כמה קומות נפתח זה מקרוב "בית החלוצים" הראשון. חדרים גדולים ומקומרים, המרהטים בשולחנות וספסלי עץ גסים שנטלו מהאופי המזרחי המקורי של הבית.

בערב הראשון שלנו בארץ ביקר אותנו יוסף חיים ברנר. גנסייה, חברת קבוצתנו, היתה קרובתו. ברנר שאל והקשיב ולבסוף החל לדבר. דיבורו לא היה קולח. הוא דיבר במשפטים קצרים, מקוטעים ובהפסקות. הוא דיבר על הטוב המעט הצפוי מבואם של המעטים שרוצים לעבוד ומתפשים דרך להסתגל לעבודה ולקשיי החיים בארץ. אך... פתרון שאלת העם היהודי, עליית ההמונים, תנועת פועלים, פתרון בעיית הגלות, כל זה חלומות באספמיה אמר. נדמה לי שאף כינה זאת פטפוטי ילדים.

נדהמנו, חשרת עבים שחורים ירדה עלינו, המסוכין לשולחן הארוך. קיתון של צוננים נזרק בפנינו, אנו הנושאים בליבנו תרועת הגאולה הגדולה, התלהבות חלוצית, נכונות ואמונה. בערכנו הראשון בארץ, כבר ירד עלינו דיכאון והשתררה שתיקה וקדרות.

אז קיבל הגדוד את עבודת הכביש טבריה-טכחה "ויסעו ויחנו" אנשי הגדוד צפונה ליד חוף הכנרת על-יד מגדל. המחנה הוקם ברחבות כרווחה ובסדר. שומו שמיים: רק ארבעה אנשים שכנו באוהל וכו מיטות ברזל עם רשת קפיצים ומחצלת לכל מיטה. תם עידן החלוציות... אמרתי לעצמי כמתבייש כרווחה שירדה עלינו כל כך מהר.

מנהיג הגדוד היה יצחק שדה. גבוה, אתלטי, עליו. דובר אנגלית טובה ומקובל על האנגלים שניהלו את העבודות הציבוריות (כבישים בעיקר) ונערץ עליהם ועל אנשי הגדוד. מייסדי הגדוד היו חבריו של טרומפלדור מרוסיה שהיו לפני עלייתם בקרים ונקראו ה"קרימאקים". במגדל נוספו קבוצות נוספות שעלו אז. אנשי "השומר הצעיר" וכן אנשי "השומר" והשומרים שהתיישבו זה מכבר בכפר-גלעדי. אך כאמור היסוד היה הקבוצה הרוסית שבראשה יצחק שדה.

למחנה הזה בא ברנר כמורה לעברית, מחיצת יומו, וביתר הזמן ביקש להמשיך לכתוב. לשם כך קיבל אוהל לעצמו כדי שיוכל להתייחד בכתבתו ללא הפרעה. לא זכור לי מדוע בא. אולי דחקו בו צרות ובעיות. אולי ביקש לדאות ולחוש מה מתרחש במחנות המתמלאים בחלוצים הנוהרים (כן, הנוהרים!) לארץ שבשנות המלחמה איש לא בא אליה וגם לפני רבו החוזרים על הבאים.

באחד הימים כשברנר ישב בצל האהל עם יבֶרְקָה (חזה), שהיתה החובשת בגדוד, ונתן לה שיעור בעברית, נשמע קול גבר ברוסית: "מי זה הכרוזין (בורגני) הזה המשתרע כאן בהרחבה כזאת?" זה היה אברשקה חסין שחזר מקורס החוצבים בחיפה, הבחור של יבֶרְדָקָה. בו במקום הציע לו ברנר לגור איתו יחד באוהל.

הקבוצה הרוסית הזאת, שהיוותה את יסוד גדוד העבודה, הדהימה את ברנר. כאילו נתגלה לפניו חזיון שלא ידע על קיומו ולא האמין באפשרות מציאתו בין יהודים. הם היו פועלים חרוצים ונלהבים שלא ידעו עייפות מהי. אחרי עבודת יום ארוכה בשמש הלוהטת בחציבה כבולת השחורה והקשה, היו חוזרים למחנה בשירה רוסית נלהבת. כולם כמכנסים קצרים ללא חולצה, גופותיהם ברונזה מבריקה ושריריהם רוטטים. פטישיהם הכבדים על כתפיהם, וכל כולם עליונות ומרץ, ביניהם כאחד מהם — יצחק שדה. עם תפקידו כמייסד

"הסולם עמל כפיים, כוכבנו עבודה"

שירת-העבודה כשיר-עם (1882-1948)

יפה ברלוביץ

בעבודת-האדמה — במעמדים של חריש, קציר, נטיעה ובציר. כך למשל גם מעיד כתב-היד לשירי-העבודה המפורסם שלו "יה חי לי לי יה עמלי" — כי זה "נרשם בעיפרון על השדה בשעת עבודה. ה' אייר תרנ"ו, זכרון יעקב." שירי-העבודה של נוח שפירא מציינים את השינוי המהותי שהתחולל בשירת-העבודה בארץ-ישראל לעומת שירת-העבודה היהודית במזרח-אירופה. רות רובין בהקדמה לספרה "Voices of a People" (ניו-יורק, 1963), מתארת יצירה יהודית עמלה זו כשירה עגמומית ומרירה: שירה שיש בה כדי לשקף לא רק מצוקה נוראה של ניצול, עוני ומחלות, אלא גם כושת-פנים (כידוע, דעת-הקהל היהודית שרווחה אז העמידה בעדיפות עליונה את לימוד-התורה וההתעסקות בענייני-קודש, ואילו בעבודת-כפיים ראתה מן הנחיתות ופחיתות הכבוד) (שם, עמ' 268-306). מוכן שהמהפך מגולה למולדת הביא גם למהפך בתפיסת העבודה, וממילא גם למהפך בכיטוי השירי. השינוי בשיריו של נוח שפירא מתגלה בוקיפות-קומתה של שירת-העבודה, בתחושת הגאווה המופגנת בה, אולם יותר מכל — בעליצות החיים הסוחפת אותה. שהרי מעתה לא עוד נתפסה העבודה כעצר, אלא כעבודה לשמחה ולעמיד מביטח. יחד עם זאת יש לזכור כי גם ארץ-ישראל בראשיתה הסבה למתיישיביה (כאיכר כפועל) רוב סבל ומרוים. אלא שנוח שפירא, כמו כל אנשי העליה הראשונה, אינו מרשה לעצמו להתלונן או להוציא את דיבת הארץ רעה. כחלוץ בעל הכרה רעיונית-חזונית, מתפש נוח שפירא להפנות את תשומת-הלב אל הגילויים המרנינים שבמציאות הקיימת. בשירים אלה משתדל שפירא לספק אינפורמציה מעודדת מחיי העבודה, ובכך לעורר את התעניינותם ואת חיבתם של יהודי הגולה לארץ. מכאן הוא פונה לא פעם לפרט את מהלך העבודה ושיטותיה, מתעכב על דרך השימוש במכונות החקלאיות, וממחיש את קצב העבודה, הקלות והצבעים⁹. אלא שכאמור אותה הערכות נפשית של שכוך והתלהבות למראה הבלתי-ידיאמני של עובדים עבריים כמושבות עבריות, מסיטה מדי פעם את התיאור השוטף. הסטים אלה הולכים ומצטרפים למעין שירת-הלל ארץ-ישראלית, כאשר אותה ריגשת-נפש המבקשת לתת פרץ לעצמה, מצליחה למצוא את הבעתה שוב ושוב אך במשפטי תודה ושבח. "קראו פני אל מושיע/ תודה ושבח ליבכם יריע/ על הטוב והברכה עליכם השפיע", שר שפירא בשירו "הקציר" (1896), או בשיר "מעשה מרכבה" שהושר בתגיות הבציר בזכרון-יעקב לאחר מגיפת-הגפן הקטלנית: "נודה לך גם אחרי ייסרתנו/ ונברך על הרעה כעל הטובה/... ורכו גפנינו עד אלפי רבבה/ מעבודתנו במעשה מרכבה" (1898).

מעבר מגלגולו הראשון של שירי-העבודה (בתקופת העליה הראשונה) לגלגולו הבא (בתקופת העליה השלישית), יש לציין כי העליה השנייה לא הביאה לחידושים כשיר הארצישראלי המקורי.¹⁰ כמו בתקופת העליה הראשונה, כן בתקופת העליה השנייה, המשיכו להתחר שירים באותה רוח אופטימית של עידוד וצהלה. כך מחברו או ישראל דושמן את "פה כארץ חמדת אבות" ו"שירו נא המשוררים רק שירים מעוררים", ליון קיפניס את "המשיח", וק"י סילמן מעבד את "ילדה ילדה" ו"שם שועלים יש". מאידך פנתה העליה השנייה לתרגם לעברית שירים רוסיים ולשוות להם רקע ארצישראלי לוקאלי (כמו השיר "מכורת" לטולסטוי שתרגם י. לבני). בין השירים האלו ניתן גמגמו (מרוסית ומאידש) גם כאלה משירי המהפכה שהיו טעונים במטאפוריקה אידאולוגית-סוציאליסטית של שבירת כבלים

האידאולוגיים (מן האגף האזרחי-ימני דרך המחנה הדתי ועד לתנועות השמאל), שהרי שירי-העבודה הלך והתגבש לא רק כשיר שמוסר רעיון או מעודד רעיון. אלא גם כשיר המשקף ומתאר את ההווה הארצישראלית של האדם העובד. כך מדווח השיר, אודות סוגי עבודה שונים, שיטות, כלים, דיוקן עובדים וכדומה; וכך מהדהד הוא בחילוקי-דיעות דאז, ובקורות חברתית, ובהלכירות יישוביים. נראה שהרלוואנטיות הרגישית של נושא זה לקיום הפיזי היומיומי, לרכות הקשיים והמאבקים שהיו כרוכים בו, פיתחו כאן יותר מאשר בכל הבט אחר בשירי-העם (כמו: הבטי מולדת ונוף, עליה והתיישבות, הגנה ומרי), תגובות ערה. בהתאם למצב העבודה של אירועי המשתנים, מתקבלים כאמור תכניו ומסריו של השיר. להלן נעניין בשלושה שלבים מהותיים בגלגוליו של שיר זה, שלבים הממחישים, ביתר אבחנה, תגובותיו זו. השלב הראשון הוא: במהפך מגולה למולדת: השלב השני: בין ייאוש ל"אף על פי כן"; והשלב השלישי: מיסודו של שירי-העבודה.

השלב הראשון עומד ברובו בסימן יצירתו המקורית של הפועל-החקלאי נוח שפירא, שהחל לחבר את שירי-העבודה שלו כאן ב-1891. עד אז ידעו המתיישבים הראשונים לשיר משירי חיבת-ציון (כמו משירי-הכיסופים לעבודה של מ.צ. מאנה וש. פרוג),⁷ וכן משיריו של נ.ה. אימבר ששהה בארץ בשנות השמונים (1887-1882) ובביקוריו במושבות החדשות קשר כתרים לאיכרים העובדים.⁸ לא כן שירתו של נוח שפירא. כאן נמצא ביטוי לעבודה הנובע מעצם החוויה עצמה. החוויה שהתקבלה הן מהיותו עובד, המוצא את פרנסתו בכרימ הארץ ובשרותיה; והן מהיותו פעיל הלוחק חלק באחד הניסיונות החברתיים החדשניים בתקופת העליה הראשונה: ייסודו של ארגון פועלים חשאי בשם "הסתדרות העשרות". ארגון זה נוסד כרחובות בשנת תרנ"א ופעל פחות משנה. חברי הארגון היו מחולקים לתאים בני עשרה חברים (או "אחים" בלשונם), כשכל תא מנהל את חייו בצוותא, ו"שר העשרה" (שהיה הראשון בין האחים), היה אחראי לא רק לעבודתם ולכלכלתם, אלא לבריאותם, ללימודיהם ולהסרתם הגופנית והצבאית. סדר היציאה והחזרה לעבודה נתקבלו במעין טכס שהיה מלווה בשירה. ונראה ששנוח שפירא — ששימש כאחד משירי העשרה — חיבר את שירי-העבודה הראשונים שלו למענם.

גם לכשנתפרקה הסתדרות-העשרה, ונוח שפירא החל נודד ממושבה למושבה בחיפושי אחר עבודה, הוא ממשיך לחבר שירים לעת-מצוא. שירי-העבודה שלו עוסקים בעיקר

כ שבאים להעריך את שירי-העם במסגרת הדיאלוג שבין חברה לספרות, ממילא פותחים בהערכתם של ההוגים הרומנטיקונים של סוף המאה ה-18, אשר בתורותיהם היפנו את תשומת-הלב להוקיר את השירה העממית לא רק כגורם היסטורי בעל השלכות חברתיות מאחדות, אלא גם כגורם אסתטי שיש להעמידו כמודל לשירה בת-הזמן המתהווית. כידוע, היה זה הרך, ממוביליה של הפנייה זו, שטען (בחיבורו "קולות העמים בשירים" (1778)), ששירי-העם הוא תמצית התרבות האנושית. לפיכך כשהוא דן ביסוד הנאיבי שבו, הוא מעלה לדרגה של ערך איכותי; או בהתייחסו לאפקט האמוציונאלי הגורש אותו, הוא מצביע עליו כעל פוטנציאל מכריע בהשפעתו המוסרית. אבל יותר מכל מדגיש הרך את כוחו הרב של שירי-העם כביטוי לאומי: כיטוי ויודע להעמיד באופן הייחודי ביותר את איפיונו של כל עם ויעם על השתקפויותיו הספציפיות — כחברה, תרבות, דת ולשון.¹

לאור כל זאת (ואנו מודעים להשפעתה של ההגות הגרמנית-הרומנטית על הספרות העברית),² ניתן להבין את התעוררותו של שירי-עם עברי לקראת סוף המאה ה-19 בשירת חיבת-ציון והתחיה — בגולה, ובד כבוד בשירת ההתיישבות של ארץ-ישראל. נראה שהצירוף של תחיה לאומית וטריטוריאליזם מתוך הכרה אידאולוגית-רומנטית של "חדש מינו כקדם", מצא במודל עממי זה את הביטוי ההולם לשירת ההווה של אותם ימים. כך על כל פנים מסתבר גם מתביעותיו של דוד פרישמן בהערות ספרותיות מזדמנות,³ ובעיקר מזו הטוענת כי לסרבים, ואפילו לצוענים, יש עתיד לאומי, הואיל ונחננו בשירת-עם משלהם: "אם יאמר לי איש: יש לצוענים תקוה, אאמין, אני שמעתי את נגינותיהם בתוך הערבה הגדולה לבינות הקראפאטים, ונפשי יצאה כנגדם... ואדע כי יש להם כליון נפש, ולכן יש להם תקוה. אם יאמר לי איש: הסרבים דלים וחלשים והם היו לעם וגם אחרית תהיה להם, אאמין — אני שמעתי את שירי נשותיהם ובנותיהם על פני השדה לפנות ערב... ואחוש עימהן גם אנוכי כי עם המה".⁴

אפשר לומר כי גם ההתיישבות הארצישראלית מבראשיתה, מבקשת באמצעות שירי-העם לקבוע את שותה הלאומית, את הגדרותיה, את עתידה. עניין זה מוצא את גילוייו לא רק בתכנים הלאומיים של השיר אלא בעצם היותו מושר, שהרי שירי-העם הארצישראלי היה מושר עוד כטרם נלמדה שפתו. שיר זה לא רק אצל אנשי העליה הראשונה (שהשפה העברית עדיין לא היתה מדוברת בתקופתם), אלא גם אצל אנשי העליה השנייה והשלישית והבאים אחריהם. נמצא אפוא שהתחושה הלאומית חיפשה את ביטוייה כבר בעצם ההפעלה השירית, בעצם גלגול המלים העבריות, ואכן, לפי עדות אותם ימים, השיר היה מעורב בפעילות היומיומית בעוצמה אינטנסיבית כזו, עד שהפך לבן-לוויה דומיננטי בחיי הציבור כבתי הפרט.⁵ הוא שימש, כאמור, כפונקציה רעיונית; הוא שימש כפונקציה תרבותית (שהרי שירי-העם פעל כאן עוד לפני שנחשבה כל יצירה ספרותית או אמנותית); ויתרה מכל, הוא שימש כפונקציה פסיכולוגית-תרופתית (כאשר באמצעות השיר ניסה השר אותו, להתנער ממצבים של שפל נפשי או רוח נמוכה). לא בכדי שר אביגדור המאירי, איש העליה השלישית: "יש לך כאב רמסהו ברגליים/פתח את פיך ושירה בקול", ואילו מנשה מאירוביץ, איש העליה הראשונה, מציע עוד בשנת 1896, בהקדמה לקובץ שלו "שירי עם ציון": "נשירה... וקל קל על ליבנו, והיינו יתר עליונים כולנו...". היתה כאן שאלה של יצירה סטיכית, מסכם מ. נרקיס באסופה של שירי חלוצים מתקופת העליה השלישית (ירושלים, תרפ"ה); אלא שיצירה זו התקבלה כסטיכיה לא רק בתקופות העליות הראשונות כי אם לאורך כל השנים של המדינה-בדרך. במסגרת יצירה עניפה זו, נבקש להתרכז בהבט אחד שלה — בשירי-העבודה.

ב. שירי-העבודה הוא אחד מייצגיה הבולטים ביותר של שירי-העם הארצישראלית בתקופה הנודנה. רעיון העבודה, הן כביטוי לאומי והן כביטוי חברתי, מצא את אילתוריו בשירים שנחשבו והושרו בקרב כל הזרמים

עיסוי. מאיר נוד אריה

ד.

ה שלב השלישי בגלגולו של שירי-העבודה הוא שלב תירבותו ומיסודו בסוף שנות השלושים. עד אז ממשיך שירי-העבודה באותם שני מסלולים שתוו העליות הקודמות, דהיינו – שירי-העבודה ממשיך בציוויי ה"אף על פי כן" של משוררי העליה השלישית, אבל שירי-העבודה לא מנעו גם מלספר בשבח העבודה וערכיה, כפי שנהגו בשירי העליה הראשונה והשנייה (כמו: "ממרומים כרכה יורדת" לש. שלום, "שיר הידיים" לזאב, "בקבוצה" ללוי בן-אמיחי, וכדומה). במשך השנים משתנים גם מושאי העבודה: בעליה הראשונה והשנייה שרו על עובדי-האדמה, בעליה השלישית – על חוצבים וסוללי כבישים, ואילו לאחר-מכן – כאשר פוּשט שירי-העבודה מן הכפר אל העיר, שרים גם על הפרולטריון העירוני (על פועלי בנין באמצע שנות העשרים, ועל פועלי נמל תל-אביב – במחצית שנות השלושים).²⁹ אלא שעם סוף שנות השלושים ולקראת שנות הארבעים, גם אם ממשיכים להתחבר שירים בשני המסלולים לעיל, הולכת ונוצרת, כאמור, אינטרפרטציה חדשה לשירי-העבודה. כאינטרפרטציה זו אין עוד מן השכרון וההתפעמות של העליות הראשונות, ולא מן המאבק וההתגברות של העליות הבאות. אינטרפרטציה זו באה להטעים בשיר הטעמה שלא ידע קודם לכן: הטעמה של שורשיות, השגות ושביעות רצון. טיבה של התפתחות שירית זו מתקשרת כמובן בהשלכותיה של ההתפתחות החברתית-ההסטורית של אותם ימים. כידוע, שנות השלושים הם שנים של הגדלת כוחן וביסוסן של מפלגות הפועלים, ולמרות החיכוכים ואימי הפילוג, מתייצבת תנועת העבודה כמחנה הגדול והמוביל בקהילה היהודית בארץ-ישראל. התעצמותן של מפלגות הפועלים, וכתוך כך הסתרות העובדים כאגוד מקצועי, מקנה הרגשת בטחון וכוח לעובד. אמנם גם בתקופה זו עדיין מתלבטת העיר בגלים נשנים וחוזרים של חוסר תעסוקה, והסקטור החקלאי עמל קשות לייצב את משקיו (במושבים ובקבוצים), אבל אין עוד סכנה של קיום, אין עוד מקום למאבק ותחרות (כמו: עבודה ערבית או הפליית וניצול הפועל היהודי). ואכן כשמעיינים בשירי-העבודה אלה, אמנם מתקבלת תחושת הרווחה, אלא שזו רוחשת לאו דווקא במעגלי-העבודה של המציאות הרלוואנטית. "שוב ירדנו אל העין/ לשאוב מים בששון/ כי הניבו שרותינו/ וברוכו עשתרות הצאן", שר זרובבל גלעד: "שורו בני כפרים/ קמה זו כשלה כבר/ על פני הכרם/ קיצרו שילחו מגל/ שר מתתיהו ויינו (שלם), ואילו משה בסוק מחרה-מתזק/ אחריהם: "אהבת שירכם הזורעים/ זה שיר השירים/ ידכם הפתוחה הרחבה/ בלב ערבה".

נראה ששיר זה המדגיש שוב את עבודת-האדמה (והפעם מתוך שפע ונחת), אינו מבקש עוד להאחז בדיווח האקטואלי ולמרות הקידום, הייעול והמיכשור בחיים החקלאיים בני-הזמן, הוא ממעט להתיחס אליהם. כך שבניגוד לשירו של יחזקאל סן, למשל, השר עוד בתחילת שנות השלושים את השגי המכניזציה ("כבר כובדו הגרנות/ ומצפות ליבול/ צוחצחו מכונות הקציר"). מעדיף שירי-העבודה של שנות הארבעים לשיר את השגי הזורע שעדיין מפזר בידו את גרעיני החיטה בתלמים: הקצור הולך בעקבות המגל, והרועים הנודדים עם צאנם עמק להר, היודעים למצוא את מימיהם אך מן המעינות.

עיסור: מאיר גור אריה

העדה זו מצביעה, כפי שמסתבר, על נהייה רומנטית מחודשת: נהייה בה שירי-העבודה מציע שוב אימפרוביזציות לאור מראות-יסוד מקראיים ופוסט-מקראיים, וממילא גם לאור קונבנציות פאסטוראליות מאוחרות יותר (כדומה לאותו טופוס של "מקום נחמד" – הרצוף רוגע, פריזן ואהבה, שעשה דרכו מן הספרות הקלאסית, דרך ספרות אירופה עד לספרות ההשכלה העברית.³⁰ הימנעות זו מריאליזציה של חיי העבודה אל אילתור של קונבנציות ספרותיות, באה לצייין את השלב הנוסף: שלב שבו השיר לא בא עוד לתאר או לשקף את חיי העמל הארצי-ישראליים כמות שהם, אלא שלב המחפש ליצור מעין תרבות של קשת או לתפאר חיי עמל אלה. היווצרותה של תרבות-עבודה זו החלה להסתמן בעיקר בהקשריהם של החג והחגיגה, כאשר השיר מוצא את פיתוחו המואץ בקרב התנועה הקיבוצית רוקא. תנועה זו, שבטעמה האידאולוגיים פונה להעביר את הדגשיה מן השטעמיה של

נראה שעל כל השאלות הטורדות הללו אין לחלוץ כל פתרון, לעומת זאת תשובה יש לו. והתשובה, העובר כמו מוטיב חוזר בין כל שיריו, אומרת – בריחה: בריחה אל השיר, אל הריקוד ואל היין; בריחה הנאחזת אך ורק ברגע החולף.²¹ יוצא אפוא, שמדעת או שלא מדעת, הופכים שירי-העבודה אלה (שעניינם הגשמה לאומית-חלוצית) לשירים פורקי-עול פאטאליסטיים שמשיתכת-הכתפיים של "מה איכפת לא איכפת" מצטרפת לתנועה-טיפוסית להם.^{22 23}

אם נבקש לעמת את שירי-העבודה האנונימי עם שירי-העבודה של המשורר המוכר, נקדים ונאמר כי בין משוררי העליה השלישית היו כאלה (כמו: א. המאירי או א. שלונסקי) שהשתייכו גם הם כראשית דרכם בארץ-ישראל לאותן חברות-פועלים חוצבים וסוללים, וגם תכני שיריהם העממיים ביטאו אותה היקלעות שבין התפכחות ואכזבה לבין קונדסות ואי-איכפתיות. אלא שלא כמו המחבר האנונימי, וראה המשורר-המוכר צורך להוסיף ולהדגיש מומנט נוסף בשירי-העבודה שלו, והוא מומנט ה"אף על פי כן". אמנם גם המחבר האנונימי מציע פה ושם אפשרות כזו, אלא שאצלו היא מתקבלת יותר אמביוולנטית, כבהמשך לשחוק ולאירוניה העצמית, כמו: "אל תהיה חלוץ טיפש/ אין עוד מה להתייאש". לא כן בשיר העבודה של המשורר המוכר, נראה שעל אף אירת פריקת-העול והקונדסות הנערית, הוא חש בכל זאת כאחריות או בשליחות המוטלת, ושלא כמו המחבר האנונימי, הוא משתדל לאזן את התיאורים הבקורתיים ומצביח-הרוח המייאשים (שכמותו אין הוא נרתע מלהסתיר או לכסות), בקריאות של אומץ והתגברות: קריאות שהוא מטעין בחוץ חוביב חדי-משמע. כך למשל אביגדור המאירי בשירו "הי הי נעליים". המאירי מפרט במספר בתי שיר את כל המכאוב והמטרדי פועל בודד העושה את ימיו במחצבה ירושלמית: האבן הצורבת את הרגלים, הקיבה צורבת כמעיים, ובלב צורבת בתי-ירושלים (שלא לדבר על נעליים בלי סוליות, על מכנסים בלי כיסים, ועל כותונת בלי שרוולים). אבל בפזמון, השב ומשלים כל בית כזה, מנסה המשורר להציב משקל-נגד בפני כל המועקות הללו. "אין דבר, אין דבר/ חלוץ בנה, בנה ירושלים", במשפט זה פונה המאירי לא רק כדי לטפוח על שכמו של הפועל ולעודדו ("אין דבר, אין דבר"), אלא גם להזכיר לו את מעורבותו במפעל ההסטורי האדיר של בניית ירושלים (ובדיעבד בניית בית לאומי לעם היהודי). אין ספק שבאיזכור מתגבר זה יש כדי לגמד ואילו אפילו לאפס את המצב הפיזי-סטי המתואר, כשהשימה הקונסטרוקטיבית הולכת וממלאת את כל חלל השיר.

מומנט זה של "אף על פי כן" משתלט, בסופו של דבר, על שירת-העבודה הארצי-ישראלית, כשהוא הופך לקו עקבי ונמשך גם בשנים הבאות. כך פתחו כו בתחילת שנות העשרים אברהם שלונסקי ("היישירו העין, הגבירו הקול"), דוד שמעונוביץ ("אל ספוד אל בכות"), ויהודה קרני ("אל חיפול שא בעול ויחיל"), וכך המשיכו כו, כאימפרוביזציה משלהם: אלכסנדר פן ("הבו לבנים"), יצחק שינברג (שנהר "פנינו אל השמש העולה"), רפאל אליעז ("פלדה כחולה הם השמיים"), אברהם ברוידס ("אנחנו עדה עיקשת"), נתן אלתרמן ("בהרים כבר השמש מלהתח"), ואחרים. שירי-העבודה האנונימי, על בלעדיות מסריו הספקניים, לא מצא לו המשך, והוא נשאר, למעשה, יפה אך לזמנו ולמקומו.²⁴

אבחנה נוספת שיש להפנות את תשומת-הלב אליה בעימות זה שבין שוגי שירי-העבודה בתקופת העליה השלישית היא רמת הסגנון והלשון. שירי-העבודה האנונימי שנתחבר כאמור על-ידי פועלים, באופן קולטבי, וראה לנכון להשתמש – כמובן מאליו – בשפה המקובלת על כולם: שפת היום-יום המדוברת. שפה זו משתמעת כ"עגה" לא רק בשל הצגים לשוניים פנימיים האופייניים לחברה סגורה, אלא גם בשל תחביר לא-נורמטיבי, שתבניתיהן של לשונות-אם (בעיקר הרוסית והאדיש) טיבעו בו את חותמן. מאידך, אם כי החלוץ לא שלט שליטה מלאה בעברית, מהדהדת בלשונו גם אותה גרסה דינקת של עברית גבוהה, מן החדר או מן הישיבה. שילוב זה של תת-לשון (עגה) עם לשון גבוהה, הולך ונגרש גם בלקסיקוגרפיה זרה של מושגים (שכנראה התקבלו בעיניו כקולעים יזרה). מושגים אלה נלקחו לא רק מלשונות-האם אלא גם מלשונות הארץ החדשה (כמו ערבית ואנגלית), כשלא פעם מנסה החלוץ לתרגם מילולית לעברית.²⁵ תיאור זה של לשון-השיר כלשון-מדוברת מקבל משנה-תוקף גם עם בדיקת הערכות מכנה-השיר והעמדת צביו; שהרי רובה ככולה של הערכות זו מתנהלת על דרך של מבני-שיחה (שיחת רבים, דיאלוג, פנייה של יחיד, ואפילו – דברים שבין אדם עם עצמו).²⁶ ככאן שגם קצב השיר מתקבל, על הרום, כקצב של שיחה: הן התעממות של דובריו, והן בקפיציות שלהם מנושא לנושא.²⁷ למותר להעיר כי השפה הלשונית והסגנונית בשירי-העבודה של המשורר המוכר היא לאין-ערוך על רמה ספרותית גבוהה יותר. אמנם גם הוא נוטה לשלב מידי פעם מן העגה החלוצית, כדי להטעים בשיר את עממיותו ולהציגו כאחד משלהם, אלא שהפעם בין ההדר-הגבוה לבין ההדר-הנמוך רק שב ומדגיש שוני זה ביניהם.²⁸

ורוחתו של בוקר חדש (כמו שירו של מינקובסקי – "שירת האסיר" או שירו של לייב יפה – "לחופש"). כאן כדאי להזכיר כי שירים אלה ודומיהם (שניתרגמו או ניתחברו גם בתקופה מאוחרת יותר) מוצאים את מינם בשירונים הארצי-ישראליים, על הרום, תחת התווית של שירי-העבודה. מיון זה התקבל במושגיה של המדינה-שכדך כמובן מאליו, כיוון ששירים אלה היו מושרים על-ידי ציבור עובדים שרובם היו בעלי הכרה סוציאליסטית, וכיוון שמושג "עבודה" הלך והתייחד כזהו פוליטי של מפלגות הפועלים.¹¹ למסגרת זו של שירי-המפכה וסוציאליזם כשירי-עבודה, מצטרפים גם הימנעים, שירי-לכת וישרי-סיסמה.¹² בתקופת העליה השנייה הירבו למשל לשיר את "השכובעה" – הימנע פועלי ציון, ואת "ברכת עש" ל.ח.ג. ביאליק, שהפך מאוחר יותר להימנען ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ-ישראל (בשם "תחזקנה"). שירי-סיסמה שהיו מושרים אז הם: "בוקר בא לעבודה" ו"אל יבנה הגליל".

עיסור: מאיר גור אריה

עם העליה השלישית חלה תפנית חדה בטיבו ובתוכנו של שירי-העבודה. עליה חוססת זו, המצטיירת הן בגעש האידאולוגי שלה והן בגעש היצירתי שלה, הצליחה להפקיע את ארץ-ישראל ממעמדה השולי והנחשל, בהעלותה ובבחינה אותה על המפה היהודית כמרכז תרבותי-עברי בונה ומשפיע. מרכז זה הקיף פעילות תרבותית הולכת ומתפתחת בעיקר בשני תחומים: בתחום הספרות (עם עלייתו של ח.ג. ביאליק (1924) והיווצרותן של חברות ספרותיות),¹³ ובתחום המוסיקה (עם עלייתם של מלחינים כמו: מ. גולניקין, י. ויינברג ויואל אנגל).¹⁴ תסיסה ספרותית-מוסיקלית זו הביאה בד בבד גם לתנופה רבת-ביצירתו של שירי-העם, כאשר משוררים ומוסיקאים רואים כמטרה לנגד עיניהם להעשיר ולהעצים את היצירה העממית החדשה.

בתנופה של יצירה עממית זו כולט או שירי-העבודה בתופעה ייחודית משלו, כאשר מציע הוא את יצירתו, שלא כמו שאר שירי-העם, על שתי רמות שונות. הווה אומר: בצד שירי-העבודה שנתחבר על-ידי משורריה המוכרים של העליה השלישית, הולכת ומתחברת שירי-עבודה אנונימית, שהיוצרותה נקשרה הפעם בהוויה פועלית ממושכת יותר, כעלת-אורח-חיים משלה, ז'ארגון משלה, וממילא גם שיר משלה.¹⁵ הווייה חברתית זו התגבשה בקרב קבוצות-פועלים חברי "החלוץ", שלאור הכרתם הקומונאלית ורעיון כיבוש העבודה, מצאו עצמם מפורזים ברחבי הארץ, כשהם מתמודדים עם עבודתם קבלניות שונות.¹⁶ היו אלה על הרום צעירים (וגם צעירות) שעסקו בעיקר בסלילת כבישים, חיצוב ובנייה, כאשר במשך היום כילו את כוחם בעבודה קשה, ובערב ניסו לרומם את הרוח בשירה ובריקודים. הווי זה של יום-יום אפור במחנות-עבודה, כשהפרטיות נבלעת בתיים הקבוצה והאידאולוגיה היא האמהרה למלא את מקום הברידות וחוסר-הכל, מוצא את ביטוייו בשירים אלה. בנקודה זו מסתמנת התפנית החדה, שציינו לעיל, המתפתחת משירי העליה הראשונה והשנייה אל שירי העליה השלישית. שהרי שירי העליה השלישית, בניגוד לקודמיהם, אינם נרתעים מלגלות, עד כדי חשיפה ממש, את הקשיים, את הכאב ואת מועקות הנפש, אלא שחשיפה זו אינה מתקבלת על דרך של קינה ונהי. ההפך הוא הנכון: חשיפה זו מתקבלת על דרך של שובבות-נעורים, אם כי שובבות זו רווייה כולה באירוניה עצמית ובסקנות נוקבת.

אפשר לומר ששירי-העבודה זה הוא כראש וכראשונה שיר של התפכחות: התפכחות מן הציפיות שתלה החלוץ בהבטחתה של הארץ הזאת, התפכחות מן הרומנטיקה שנתקשרה בה. התפכחות זו הולכת ומחלחלת בשירים אלה, הן בסימן של תהייה על חיים-לא-חיים (אוכל דל עד כדי רעב, בגד קרוע, שממון וריקנות, ואהבה שאינה),¹⁷ והן בסימן של באומת-פועלית (קורת היוצאת לא פעם להתרוע ולמחות על אומת-עבודה והזנחת הפועל לגורלו, על הבטחת-שואו לגבי עוזה ותמיכה, ועל דרכי ארגון כושלים).¹⁸ יחד עם זאת אין התפכחות זו נמנעת מללגלג גם על הפועלים עצמם: על חוסר התענינותם בעבודה, על הרתעותם מכל עבודה קשה, ועל מוסר עבודה נמוך.¹⁹ אלא שבצד תהייה והבקורת מסתגן גם היאוש: "יש קווה והיא אובדת/ יש שירה והיא צורדת/ הנשמה מקור רועדת/ הי חביבי הגליל ל/ מה פירוש השם: מולדת", או "... האם כונים בזה ארצנו? וגואלים בזה עמנו? אומרים אמרים לדאבוננו זה מקלט פרעושים".²⁰

איור: עודד פיינגרש

נתן שחם הגלימות – בארונות של אחרים

שולמית גינגולד-גלבו

על רקע חדריה הצנועים (בלשון המעטה) של ספריית-פועלים, שתי עיניים כחולות, בטוחות, משוכנעות בעצמן, משקפות ודאות שאינה נקנית רק מנסיון חיים וסותרת את המילים המבקשות לתמוה.

יאוש?

כן, זה ספר פסימי, מהרבה בחינות.

אולי תסביר את שמו. הקונוטציה המקראית מכוננת ל"אל תגידו בגת" וכו', כלומר, שהגויים לא ידעו.

לא, הכוונה למה שבין היהודים לבין עצמם. והכוונה של השם מצוייה בעיקר בסיפור הראשון.

אך השם מזכיר רק בשני.

נכון, זה טריק של סופר לשם יצירת ספר אחיד. ולגבי השם "חוצות אשקלון" – באמריקה יש רבים שנקראים על-שם מקומות שנזכרים בתורה: גלעד, גושן, כנען. אז לקחתי את הניסיון של היהודים לחיות בחברה חיצונית עם מסגרת משלהם, ונדמה לי שלא מצאתי אותם בחגיגה גדולה. הם מנסים למצוא מה זה להיות יהודי. אך כשכיל זה צריך שתהיה לך היסטוריה ושיהיו לך סמלים ואורחות חיים. מי שאיננו דתי, לא יכול להגיד מה נותר לו מאורחות חיים, אז הוא מחפש סמלים חיצוניים. אבל, נחוצה לו ההיסטוריה, וההיסטוריה יש לנו מאוד משונה, מאד עצובה. אם ההיסטוריה מחייבת איזה לקח, הרי צריך להכיר בציונות, וזאת אין הם רוצים. הם מעדיפים שההיסטוריה האמיתית שלהם תהיה השואה, ונאחזים בה. למעשה, ליהודי האמריקאי יש שני דברים: השואה וה-U.S.A. לאחד הוא נותן כסף, כדי שנפתור אותו מלשלוח את בנו לצבא, והשנייה מאפשרת לו להתקיים.

"... אנחנו נמצאים בתהליך של מעבר לכביכול מדע"

מישהו כבר אמר פעם על נישואי תערוכת, שהם ממשיכים את עבודתו של היטלר, ממשיכים להרוג את היהודים. ו"בחוצות אשקלון" רואים מה באמת קורה איתנו. שאנו חיים את קיומנו בצורה יותר ויותר שיטתית.

כשאתה אומר "אנחנו", למי אתה מתכוון? ליהודים! ליישות הכללית.

ליהודים שם או כאן?

גם אנחנו לא בנינו לנו תרבות חילונית יהודית שיש בה ממש, שיש בה עומק. למעשה אני גם לא כל-כך מאמין שהיה פעם עומק, אבל לפחות היתה סגירות שהגנה על היהודים.

הישראלים הם רגע קשה בחיי האמריקאים. הם רוצים להעריך אותנו, היו רוצים לראות בנו את ארי בן כנען. בסיפור השני מדובר למעשה על התרבות האידית. הזקנה שמספרת את הבדיחות שלה, ואין מי שיקשיב לה, מתהלכת כרוח רפאים במסדרונות וחושבת שישראל מקשיבה, וכשמכניסם שזאת בדיחה, היא מתה.

באחד מראיונותיך, ציינת ששתי בעיות מעסיקות אותך בתחום הספרות, אחת מהן היא – האינדיבידואליות מול החברה. טענתה, שלמעשה, האינדיבידואליות, יכולה להישמר גם במסגרת חברה מוגדרת מאד. אם נתייחס לדבריך על הקיבוץ, נראה שיש תקלה באופן ראייתך את הדברים. בספרך "ההר והבית" טענת שבקיבוץ יש "אשליה של שקט", אולם מתחת לפני השטח, קיימת תסיסה. יש בדך, כנראה, רצון מתמיד לקבל את קיומם הבור-זמני של דברים והיפוכם.

קיבוץ היא חברה מלאכותית שהוקמה כתוצאה מתפיסת עולם, מאידאולוגיה, ובעצם מהמחשבה הכסיסית שאפשר לשנות ואפשר לחנך.

החברה הזאת נחלה אכזבות קשות. אין מבקרים קשים לקיבוץ מחבריו. יש צער גדול על התרדדות היחס לאידאולוגיה ולתרבות, וגם על הירידה הגדולה של הקיבוץ כצרכן ויצרן תרבותי.

המבחן של הספר על הקיבוץ, לא היה שלי אלא של הקיבוץ. אני חושב שהיכרתי אותו יותר טוב אחרי שכתבתי את הספר. והקיבוץ, דווקא קיבל את דברי ברצון רב, ולהפתעתי, כל השכבות קיבלו את הדברים כתיאור נכון ואמיתי של המציאות! לא שמעתי מישהו אומר: "זה מסולף". והרי כשכתבתי את הסיפורים הראשונים שלי, אמרו שאני "משחיר את הקיבוץ".

יש כבר איזו בגרות ביכולת ההתייחסות. פעם סברו, שאם אדם חבר קיבוץ, הוא יהיה חייב לכתוב על קיבוץ. ומי שלא עוזב את הקיבוץ אחרי כתיבת דברים כאלה, סימן שהוא צבוע (שמעתי שאמרו זאת על עמוס עוז). זה בערך כמו לומר על פסימיסט שלא התאבד שהוא צבוע.

הקיבוץ אינו יכול להתקיים בלי אידאולוגיה, אך הסוציאליזם חדל להיות דת ומתחיל להיות יאציונאלי. אנחנו נמצאים בתהליך של מעבר לכביכול מדע.

אחרי הבעיות הכספיות האחרונות, היו עיתונאים רבים שניסו לסחוט ממני האשמות בתור איש המצפון. אמרתי שאני לא יודע מספיק, אך לדעתי, הקיבוץ אינו יכול להתקיים ללא ערכי העבודה, ואני מאמין שיש איזה רגע שבו אתה מתדרדר ואומר לעצמך – אני שוקע, וצריך לצאת מזה. ואז, אתה מחפש את הדרך – אני לא אומר שיש לי תשובות או שלמישהו אחר יש, אך אני חוזר ומזכיר את הצורך לצאת ולחפש – מה זה ערכים, מה זאת אידאולוגיה. וזאת, מתוך הנחה שכל דבר אפשר לעשות בכמה דרכים, ויש דרך שהיא טובה מאחרות, יותר הומאנית, וספוגה בתפיסת חיים רכה יותר, פחות אכזרית, פחות מתמודדת. (מתמודדת מהבחינה של "כל דאליס – גבר").

אם לא יהיו בקיבוץ חיים של ערכים, הוא לא ימצא את צידוק הקיום ויאכל את עצמו מכפנים.

בשאלה שנשאלה, ניסיתי לערוך השלכות בין תשובתך לגבי הבעיות בספרות, לבין ראייתך את הקיבוץ. לא ביקשתי להיכנס להיבט האידיאולוגי.

ובכן, אני לא יודע אם יש הקבלה, אבל אומר לך שמצאתי לא מזמן משפט יפה שמאפיין את מה שאני חש: לא טעם שמחה מימיו מי שלא טעם שמחת הספרות. מצאתי זאת בדבריו של חיים באר.

יש התרה של ספק? ברגע שהוא מותר הרי חדל להתקיים כספק.

אני פשוט פותר ספק אחד והולך לאחור. שמחה על התרת ספק היא גילוי ספק חדש תחתיו. כל האמונות שניסו להיות מוחלטות, הולידו אכזריות ומחיקה של סימני שאלה. יש קושיית בהלכה, אבל ספקות אינן קושיית. בלי להטיל ספק, אתה אף-פעם לא תוכל להאמין כמה שאתה עושה.

נחזור ליצירתך, מבקרים רבים הגדירו את כתיבתך כ"באה מן המוח", כ"דברים שהופכים לסימפוזיון עיוני", שכתבתך היא על ולא את ולכן משעממת.

על שעמום אין לי מה להגיד, אולי אני באמת משעמם, לגבי מה ששייך למוח וללב, אני חושב שאלה הן הגדרות שעבר זמנן. כשאני קורא ביקורת, אני יודע לפיה מהי האופנה הרווחת והדעות המנסרות, ולי אף-פעם לא יהיה הכוח להתאים את עצמי לאופנה. לכל היותר רק אצליח לשרוד. אני שרוד רק ליד השולחן שלי, ואת מה שקורה בחוץ אני רק מנסה להבין. את התופעות אני מנתח לעצמי מבחינה סוציולוגית, מבחינת המצוקה הכלכלית של סופרים וכד'.

את זה אתה כחבר קיבוץ לא מרגיש (כוונתי למצוקה הכלכלית).

התכוונתי שאני לא מרגיש שיש לי כוח לחפש מעמד או להצטרף לאיזו כבורה שתקל עלי את החיים מבחינת הדעות שלה. שהיא תשמור לי ואני אשמור לה. אלה חיים קשים מדי, זה מחייב המון זמן ותשומת-לב. אני שחררתי את עצמי מזה, כשאני קורא את הביקורת אני לפעמים קורא דבר שהוא מחשבה יפה ונקייה וזה מעניין אותי ואת הטפל, את החלוקות האלה, אני עוזב. באופנה אני לא אצליח להיות אף-פעם. ואני בטוח שגם לא אתאמץ. ואם האופנה תפגע בי פעם, זה יהיה מקרי בהחלט. יש לי ניסיון מצטבר של שני דורות, בהרבה דברים למדתי לקח מהחיים של אבי, ממה שאמר וכתב. דברים שהוא לא החשיב, אני לא מחשיב, אך בכל-זאת הם מצערים.

אך היה שלב שבו היה אביך מעורב בקהיליה הספרותית ואילו אתה פנית לקיבוץ.

לא פנית לחיים אחרים, כי הייתי מעורב בחיים הפוליטיים בלי סוף. חיים פוליטיים עליפי דרכי. לא פוליטיקה ממשלתית. כל מה שעשיתי זה מפני שיש לי השקפה פוליטית. ולא מפני שהיה נחוץ לעשות את זה. גם תפקידי ב"רשות השירות", ובספרות-פועלים, כל אלה הן פעילויות שגזלו ממני זמן, ואני לא חושב שהשפיעו לרעה.

פעילות ציבורית זו אינה מפריעה לכתיבתך?

אני מנגן על יולה וחבר ברביעיה הוותיקה ביותר שקיימת בארץ. שחבריה לא התחלפו במשך עשרים ושש שנים. פשוט גדלנו אחד ליד השני. היממה היא ארוכה. אני מסדר לי תמיד זמן לכתיבה. כותב הישר על מכתב-כתיבה ואחר-כך מוחק מה שצריך. התהליך על המחיקה הוא זה שבעצם עושה את היצירה האמתית. לכתוב יודע כל אחד, ולמחוק יודעים רק בעלי מקצוע טובים, ואני צריך תמיד שיהיה לי ממה למחוק. לכן אני יכול לכתוב כל יום. מספיק שיש לי כמה שעות ואז אכתוב בהן או אגנן משהו. אף-פעם לא היה לי ממש זמן פנוי לכתיבה. גם כשנתנו לי חצי שנה לכתיבה, העסיקו אותי באותו זמן בפעילויות ציבוריות. לגבי העבודה-תמיד קודש. נשאר לי לנצל את המנוחה לכתיבה. גם היום, כל יום א' ור', אני עובד עד הצהריים בעשייה בקיבוץ. אצלי היחס לעבודה, סנטימנטלי. זה לא שמישהו כופה עלי לעשות אותה.

אולי זה גם צורך חברתי לגבי אדם שחי בקיבוץ? למזכיר אין צורך חברתי. הוא מוכיח לקיבוץ שהוא

עובד במשך עשרים ושתיים שעות ביממה. יש כאלה שלא הבינו אותי, על זה שכמזכיר אני מתעקש לעבוד בכוקר. אצלי זה לא ענין כלכלי ולא ענין חברתי. זה פשוט סנטימנטלי. ערך העבודה שלא דעך. יש בי יחס אמיתי של הערכת עבודתה. כל עבודה, כשעות ערך.

ניסוחים אלה יפים בתיאוריה.

אני לא אומר שזה יכול לקרות כל הזמן. אני אומר שזה הערך העליון שלי, אני חי לפיו ואני מאד אוהב שאנשים אחרים יקבלו זאת כמוני. זה מסוג הדברים שאי-אפשר רק לומר אותם. צריך לקחת דוגמה אישית ממישהו. ואתה עושה את זה בתקווה שמישהו חושב שאתה רציני, כי-אם אתה רק תגיד את זה, אין שום הוכחה שאתה רציני.

הראיון איתך יפורסם בסביבות אחד במאי. לכן ניסוחים אלה מקבלים משמעות מיוחדת. מה עוד שחלה שחיקה עצומה בערך העבודה.

אני לא יודע, אני גר בקיבוץ, וגם כו אנשים מחפשים עבודות יותר מכובדות מבחינה מקצועית. היום כל אדם שמוכן לעשות את העבודה השחורה, ממלא תפקיד חשוב מאד. ב-1954, בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי אמרו שהקיבוץ גמר את תפקידו ואני אמרתי שאם ימשיכו אנשים משכילים מערביים לעבוד עבודת כפיים זה יהיה עיקר תפקידו של הקיבוץ. חשבו אז שאני מקשקש. החשיבו את המסתתר בדבריו. זה היה בתקופה של לרכוש מקצוע ומידע, ומכשור, ומחשבים — ואני עצמי השתדלתי ללכת עם זה. אבל קיים הכרח להישאר ולשמור על ערך העבודה הפיסית. ואי-אפשר לתת לה כבוד מבלי לעשות.

"שמחה על התרת ספק היא גילוי ספק חדש תחתיו"

איך אתה מסביר שגם אתה וגם אחיך כתבים, בדרך-כלל יש ריאקציה ביחסים של בניס אבותיהם.

אבינו דווקא עודד אותנו לכתוב, לא דיכא אותנו. הוא היה מתנן גדול במובן זה שאף-פעם לא התערב בציונים שלנו. אחי הבין את חשיבות הציונים, כיוון שלמדנו על חשבון מילגה, אבל אבא שגם הוא הבין, אף-פעם לא לחץ עלינו שנלמד. הוא הקרין אהבה וחשב שזה עושה את שלו. כך גם לא התערב כמה שרצינו לעשות. היו ויכוחים קשים במיוחד עם אחי על סטלין. אני עצמי לא הספקתי לחוות דעה על סטלין והייתי מלא ספקות.

בן כמה היית כשאביך נפטר? בן 45.

הראית לו את כתבי היד הראשונים שלך? כן.

וכיצד הגיב?

הוא כנראה חשב שעידוד חשוב יותר מביקורת. למעשה העיר על שימוש בביטויים שאינם שלנו. אבל אף-פעם לא אמר תכתוב את הכל מחדש. גם כשסימן הערות בכתב היד הן היו תמיד בעפרון, שאם נרצה נוכל למחוק. מאוד כיבדתי את דעתו. הוא מעולם לא הביע דעות מהסוג של "תשנה את המיבנה". הוא רק העיר על שימוש במילים מסוימות — היתה בו רגישות לשפה. לא חושב שהיתה לו הערצה מיוחדת למיבנים. מה שקיבלתי ממנו זה שאין מילים "יפות יותר", "חשובות יותר", "גבוהות יותר". שאין "לשון יפה" אבל יש "לשון מדויקת" ו"לשון מדויקת" היא ברכה והיא גם חלק מהישר כנראה, ואת זה אני מבין היום. לגבי אבי ראיתי גם עד כמה ציערו אותו דברים שבכל-זאת לא החשיב אותם, ואני החלטתי שזה לא יקרה לי.

כוונתך למעורבות בקליקות ספרותיות?

כן, כל הידידיות של חשבון, של אינטרס. קראתי את ספרה של זוהר שביט ומשונה בעיני שאדם שעוסק בחקירה, מנסה לבנות הכל סביב הצד הטפל. נכון שיש קיום גם לצד זה, אבל הוא כהחלט לא העיקר. משום שאף אדם לא יעלה על בריקאדות רק בשביל לרכוש לעצמו מעמד בספרות, ולהיכנס לאמצע המגרש כפי שכותבים היום. אז, לבנות את כל המתח ואת כל המחלוקת בינו לבין שלונסקי ואחרים על רקע אישי? זה קצת גסות-רוח. לפחות, לגבי אבי, כי בעצם הוא היה איש אהוב על ביאליק ועל פרישמן גם יחד. שתי האסכולות אימצו אותו. לא היה חסר לו שום דבר. הם ביקשו ממנו להיות העורך, כאשר רק בא לארץ אז מה הוא הרוויח מזה? איך אמר פעם: "אני מכרתי את נשמתו לריאקציה בעד 60 ל"י לחודש, ושלונסקי, מהפכן, ב-360 ל"י לחודש..." הוא נשאר בודד עד סוף ימיו. בשביל מה, בשביל לרכוש לעצמו מעמד נגד ביאליק? הרי ביאליק גידל אותו. אבי חי את זה 40 שנה, ואני החלטתי שדברים כאלה לא יצערו אותי. לי יש חברים רבים, ואבי אכן כלה לי פעם: "לך טוב, לך יש חברים, מכל הסוגים." כי אני לא כורת בריתות-תועלת. ולכן יש לי חברים אמיתיים. אמרתי לעצמי שאני לא אצטער יותר מדי על הכובעים שלא אוכל לחבוש ועל הגלימות שנשארו תלויות בארון אחר.

אתה חושב שבצדק הן תלויות ב"ארון אחר"?
אני משתדל, לשאול את עצמי רק שאלה אחת: "האם מה שמונח מולי על השולחן בכתב, האם אני אחתום על זה גם בעוד חמש שנים? ואני חושב שכן. אחתום על זה במובן זה, שזה היה נכון, כך הרגשתי בזמנו. בזמנו כמעט שלא היתה שפה חיה של סלנג ולא היתה "שפת תיאטרון". ואני יצרתי את "שפת התיאטרון" שלי כפי שהייתי מדבר עם אנשים, את היושר הזה עם עצמי-עצמך אני מחפש גם כשאני מקבל כתב-יד.

נחזור ל"גלימות התלויות בארונות של אחרים" זה מרגיז אותך?

מרגיז? — לא. אני מצטער, אני מאוכזב, אולם הודות לאבי, הגעתי לצורת חשיבה הסטורית, וכמו כל דבר שאתה מביט עליו מבחינה הסטורית, אתה מחזיר אותו למשקלו הנכון. אמר לי פעם אחד העורכים הטובים, שלא אני את שמו: "יש אנשים שמניחים לך לנפשך, אבל הם תומכים באכזריות רבה באחרים מבני דורך. הסיבה היא שמאחר להם לגלות אותך, והם הגיעו למסקנה שגם לא יצליחו לחסל אותך, אתה מגלה איזו פוריות מסויימת שמעידה שלא נפלת כרוחך, ושאתה לא מחכה למשפטם כדי להתקיים." והוא צדק, הוא אמר לי את זה לפי שנים רבות. וזה מה שקרה. אף-אחד לא מתאמץ להוריד אותי מאיזשהו כן, משום שאני לא יושב על שום כן. ואני גם לא מתאוונן. יש כאלה שנהנים משני עולמות. מצד אחד עושים מהם "גורור" ומצד שני הם מתלוננים שהעולם מקפח אותם ולא מכיר אותם. זה מצב שאף-פעם לא אפול לתוכו.

בכתיבתך יש פאסימיות מסויימת.

אני נולדתי אופטימי. במלחמת השיחור הייתי בטוח ש"לי זה לא יקרה". אני לא מאמין שאפשר להתקיים בלי אופטימיות ויכול להיות שאין לי מספיק אומץ להיות פסימי. אני רואה את הכל, אבל אין לי האומץ להיות פסימי.

איך קורה שהכתיבה, אינה מבטאת את זה? יש בי האופטימיות של ר' נחמן מברסלב, ואמחיש אותה בשני משלים. אחד של ר' נחמן מברסלב שאמר: "יש בעולם מי ששואל שאלה ואין תשובה לשאלה, אך כעבור שנים אחדות במקום אחר בעולם, שוב שואל אחרת. שגם לה אין תשובה, אבל היא התשובה לשאלה הראשונה. השאלות הן תשובות, זה בערך התרת הספק." והסיפור השני מבוסס על מה שאמרנו לגאון מווילנה, שהוא מלומד גדול אבל פרוש מהבריות — לו זה לא הפריע, אני להבדיל, מעוניין לא להיות פרוש מהבריות. כך סגרתי את המעגל הזה של תשובות ושאלות. את התשובה הכי טובה שמעתי למעשה מבתי כשהיתה בת חמש והתפלאה: "מה, יש בעולם יותר שאלות מתשובות?" גם לי יש היום יותר שאלות מתשובות. ואני ממשך לא רואה את הדברים כמו שהם ולפעמים חלק מהשאלות החדשות הם תשובות לשאלות ישנות.

הסולם עמל כפיים (המשך)

הערות:

1. R.T. Clark - Herder, his Life and Thought, Berkley 1969.
2. כמו: שלמה ליוונק, א. מאפר, מיכיל (ספרות ההשכלה): ד. פרשמן, מ. ברדיצ'בסקי (הספרות הניאורומנטית).
3. כמו: "בשוק של הסופרים והספרים", תורה ודבר, ורשה-נירנבורק, תר"ץ, עמ' ק"ה, או "שיחות מיני קדם", אותיות פרחות, פיטרקוב תר"ט, עמ' 238-246.
4. ד. פרישמן — "מן הספרות", כל כתבי, כרך ד', ורשה תרע"ד, עמ' 51.
5. יעקב רבינוביץ בספרו "שירי עם" (1924) (מסלולי ספרות, כרך ב, תל-אביב, 1971, עמ' 556-557). חוקר את פרישמן על תביעותיו אלה. לי נראה שתקופתו זו מקורה בראש וראשונה באינטרפרטציה שונה לגבי הגדרת שיר-העם, פרישמן מדבר על שיר-עם לפי הקונצפציה ההדרת המיינית אותו גם כשירה עממית-אפית (כמו: שירת הנגיף, האפוסים היווניים או השירה הגרמנית של ימי הביניים), שהיא אחרת אי אפשר להבין מדוע הוא מציע את שירתו של ק.א. שפירא "מתווזות בת-עמי", שהיא פואמה רבת-היקף, גם כפוטנציאל לשיר-עם; ואילו רבינוביץ מסתפק בשיר-עם זה ורק בשלכתו המודרנית, היינו: שיר פסגדר עממי שהאזן לבוין "חייה כבר מן תהליש" אבי-חיותו לגבי הגדרת שיר-עם קיימת גם בימינו, וראה את הקרטיונים השונים המוצעים בערך זה Standard Dictionary of Folklore. הד ע"ד דרך, מוסכס בדרך כלל על-ידי המלומדים ששיר המוטבב על כיום על דרך המסורת האוראלית הוא שיר-עם, ויהיה מחברו אשר יהיה (ידוע או אנונימי), ותהיה איתותו אצל תהיה (מתוכמת או פשוטה). אם ננישם קרטיון זה לגבי שירת-העם המתחברת בארץ-ישראל בשנים 1882-1948, ניווכח כי בוחו יפה גם כאן, כיוון ששיר-עם זו יודעת את העברתה — רובת ככלה — על דרך שפה לאחזן, הבהובתה לכן עשויים לשמש לא כשירי-העם והספרותיים בשירים האנוניים, אלא כשירי-עם שנויים הנוסחאות כשירי-העם המודרניים. למשל: "שירי חלוץ עיקש" לאביגדור המאירי, מופיע בקובץ "שירי ארץ-ישראל" בעריכת ד"ר יעקב שינבגר (ברלין 1935), בנוסחה "הוי חלוץ טיפש". בשיר הידוע של שלונסקי "קרוצים אנו כלויים אנו", השורה: "והלב פרוץ ועיף" (לפי "ספר העליה השלישית" בעריכת ש. קפלן, תל-אביב, תשכ"א), מופיעה: "והלב פרוץ ורעב" (לפי "החלוצים" בעריכת מ. נרקיס, ירושלים תרפ"ה). ההדגמות רבות, למדוך, ששירים אלה על אף היותם בעלי "אבות" מוכים, תפקידם והפועל בהתאם לתקופת של השיר האוראל, ובהיותם מועברים על דרך השמיעה, הם גם מועתקים ומודפסים על דרך זו.
6. עדות לכך: מ. ברסלבסקי — פועלים וארגונים בעליה הראשונה, תל-אביב, תשכ"א, עמ' 108-107, 78-81; שפירא — "הקדמה" משירי העליה השנייה, תל-אביב, תש"ח; יהודה ארו — "שירי העליה השלישית", מתוך: "שירי העליה השלישית" (1923-1919), בעריכת ש. קפלן, תל-אביב, תשכ"א; רות רובין — "שירי ציון", Voices of a People, נירנבורק 1963, עמ' 393-368; ה. שמאלאי — "המגן הירשאל: עיונים בסגנונו, מבנהו ומילותיו", תל-אביב, 1971.
7. "מעלי ברמת בן פרי" אעבוד גם אנוכי/ אעבוד אשרי אשאף רוח/ אולי שוב כוחי", מתוך "משאת נפש למצ. מאמר: "יצא חרוש עם המחרחש", יתלך ויבן מהיה בעקבותיו קוצרים יבואו/ ביום שמחה ובקול זמרה", מתוך: "שירת הנודד" לש. פרוג.
8. ראה שיר: "ראשון לציון", "זאם פינה", "החלוצים" ואחרים.
9. מתוך שיר "הבציר": "המים ימי ביכורי ענבים/ הלילות כימים נחשבים/ לא ינום ולא יישן ישראל/ הענבים שבערו כימים/ יניחו להקחר בכימים/ לא יעבד ולא יפעל/ ואן תבוצת הלילה בעת הקור/ יוכלום בעולה ובחמו... ובכית הבא: "מחצות הלילה ועד צהריים/ פה ישיגו רחוק למשקלות/ על העגלות עם האשכולות/ כי ישאו יחד במאויים/ ושם אן יריקום לאפרכסת/ במקום המכונה המחבוסט/ וכבר זיל יתן מים".
10. הקדמה לאסופה "משירי העליה השנייה" אנו קוראים: "שירה זו הניתנת כאן — אופייה המיוחד הוא לא במקורותיה, אלא במובני העיקר שלה — מה שרו אנשי העליה השנייה. מענין ביותר אותו דיסוננס ברובן כיון ששירת היום מלאכתו ובין אחרת הרבות שבהעדה שירת שבעה עמ' ערב... איז נשמעו צלילים רכים ונוגים, השתפכות נפש, התייחדות ונגעתיים, שירי אהבה ענוגים, היו מורשים שירים רסיים ואוקוריים... היו שרים בהטעמה משיריהם המקובלים של ביאלק, שטרנהווסבסקי, שניאור, פרוג, ואחרים; היו מורשים הרבה מניגוני חסידים..."
11. לא כבר מגדיר ברל כצולטון את הצירה הספרותית והפובליציסטית שנכתבה על-ידי חברי מלגות הפועלים ואהודיתן כיספרות עבודה". ראה מאמר: "ברלוביץ — ענף צעיר בנוע עתיק וימין (עיון בספרות עבודה על-פי ברל כצולטון)", נתון 77, גל 53-52, אפריל-מאי 1984.
12. בתרפ"א התקבל רענונו של א. לונסקי ל"אינטרנאציונאל" (ההגנון הסוציאליסטי העולמי) כהרגום הרשמי בין שירי-הלכת כדאי לציון, מן המקוריים: "שיר הסתדרות", "ל. לונסקי, "מרש הפועל" לי. אתאי, "מרש העמל", "שיר הלונסקי", "אנחנו שרים לך מולת" לי. אורלנד, "ראחד כמאי" לצ. קרול. מן המתורגמים: "עת חבוא שעתי" כהרגום לגולדברג, "קופי הכותנת" ברענוני י. שינבגר (שנהר), שירי-סיסמה שישמש גם כשיר מקצב לריקוד, כמו: "צמק עמק עבוד", עמק עמק הרה"י", "הי. הי. קדימה הפועל", או "נהיה כולנו חלוצים וחלוצות/ נהיה כולנו פועלים ופועלות".
13. עלייתם של ביאלק ובני חברותו לארץ סימלה, ואף קבעה, את המעבר של המרכז הספרותי העברי מאירופה לארץ-ישראל. עם כואם החל מאבק כוחות באגרות הסופרים העבריים (נוסדה ב-1921) — בין הדורות. דהיינו: בין בני חברות ביאלק — משוררי תהליש ובעלי מוניטין שנהנו ממעמד גבוה בספרות, לבין חברות משוררים צעירים (חברות "חובשים") שסיטה גם היא לכבוש לה מעמד שם. חברות זו גיכשה לעצמה פוסטיקה מודרנית-משלה, ויצאה לנגח בה את הדור הבוגר, כשכין היתר מושאה היה שירתו של ביאלק (ראה: ז. שיט — החיים הספרותיים בארץ-ישראל 1910-1933, תל-אביב, תשמ"ג).
14. יואל אנגל חשוב לעניינו כאן לא רק בשל היותו מלחין, אלא בשל היותו חוקר, מעבד ומלחין מוסיקה יהודית עממית. גם אנגל האמין שאין מוסיקה לאומית נוצרת אלא מחוך מה הרוק עם המוסיקה העממית, ולשעלה ארצה ב-1924 ראה לפניו יעוד חדש: יצירתו של זמר עברי ארצישראלי. יואל אנגל הירבה ליצור זמר הארצישראלי בשנים המעוטות שנתחו לו (בפטר ב-1927). מוסיקאים צעירים אחרים, בני העליה השלישית, שהורבו לתרום לזמר הארצישראלי, אז ומאוחר יותר, הם: יואל ולבה, ש. פוסטולסקי, מ. ביק, מ. רביא, מ. זעירא, נ. נרדי, מ. ויינר (שלם) ואחרים.
15. "הדרשה של חרש היתה גדולה והיוצרים לא הירבו לשבת על האבונים... אחד חיבר חרוז וחברו התאים לו מנגינה, ויש שיריים נוספתי: טיפלו בשיר והוא שונה ועובד. כבר בתקופת העליה השלישית לא ידעו כמעט מי הם מחברי השירים והלחנים", יהודה ארו — "שירי העליה השלישית" מ. הקדמה לשירי העליה השלישית, בעריכת ש. קפלן. "בין ציבור הפועלים שבערו בכבישים התבלטו ביוחד שלושה נוגים... גדר-העבודה על-שם יוסף טרומפלדור, הישומר הצעיר וחברות העמק", יהודה ארו — העליה השלישית, פחח-חקרה, 1969, עמ' 64.
16. "בנד, כסף, נעל — מפיש/ בעברת קוראים לזה כביש/ ... שם שורר

1. שור וזכיות/ לכולם אותן צרות/ ... אין חסר לך שם מאום/ ושי בצל שם ושום" (החלוצים, עמ' 1); "ערבים אנו צמאים אנו/ לכבוד יום-טוב נעטם/ פרוסת לחם צד... (א. שלונסקי) "מעילי בלוי קרוע/ בלורית בליל חנוך/ לכבי עד צד פצוץ/ את חכבי הנגיד לי/ למה כל זה ומדוע" (א. המאירי); "חיאטרון קונצרט/ מסקרד ובאל/ ובארצנו הקדושה/ אין זה כלל וכלל" (החלוצים, עמ' 19); "ירבבות כוכבים/ איזו כוכב/ בחורים מה רבים/ איזה הוא בחירי לכבי/... במורד מעיין יך/ יום ולילה מפכה/ מה הומה, מהו שח/ את גורל מי הוא מבכה? (שם, עמ' 20).
2. "עמך ישראל טאפט א וואנט (סכומא באפלה)/ עמך ישראל גאזונויגעס/ ... יום דיסה/ יום ריבה/ יום חלבה/ יום גיי לא/ (נפש הלוואה)" (שירי העליה השלישית, עמ' 22); "ירושלים עיר הקדוש/ למה ומדוע/ לא נעלת לי בזה החורש/ יומיים כשבוע" (ע. הרוסי); "ארצה ישראל נשמת/ ... חפזש ויתר חכיתו/ עד שלעבודה זכיתו..." (החלוצים, עמ' 1); "מחצבה הוי מחצבה/ מי ידמה לך ומי ישוהו/ היסלול הוא לביטול/ וגם חפץ כלום אל שוהו..." (שם, עמ' 6); "אנו נבנה את הארץ/ נכל ש שומעיים/ אך ערניי היהודים/ כסף לא נותנים..." (שם, עמ' 19).
3. "שמע יולנו אדוני אל-הינו/ את השלח חלוצים הנח/ ... הם עובדים אז יב רוב אף יו לא שוים כלום/ (החלוצים, עמ' 9); "כשתלחן את ליבו בדים/ ריבה) סעד/ אזי חלחן לעבוד הולך לאט/ ... כשתלחן צרף לעבוד לאוהל שב/ אזי חלחן על כפי נשר ממש עף/ ... כשתלחן צרף לעבוד במחצבה/ אזי חלחן צועק נואבת לו קבה..." (שם, עמ' 3); "צעוד ובר אחד חביבי/ שמא בזה חשקטי את ליבי/ מה היא החבורה?/ האם זה רק לפאנטאזיה (הגיגה)/ או לירח סתם נסיעה?/ אומרים זאת היא ימכה טריה/ זאת החבורה" (שם, עמ' 13).
4. הציטוט הראשון משירו של אביגדור המאירי "מעילי בלוי קרוע"; הציטוט השני מתוך החלוצים, עמ' 13; וכן: "כשתלחן לפעמים סובל נורא/ אזי חלחן קרצה/ לשוכ כחורה" (שם, עמ' 3).
5. "את משפחתי כבר נרצחה משנה, חנה, דבורה, אחי ואחיותי המה/ כל המרקדים הורה// הך ביום הרוץ בלילה/ העולם — בי הלילה/ חד ותרי כמחול צא/ כחור עקם בתלה" (החלוצים, עמ' 17); "אחר חכם הניהו/ ושני טוטה/ אל פיקח מיהו/ וזה ששוטה/ עארק, ייש ויין/ בקבוקים ריבה/ מי לשנות יודע/ אנחנו מחצבה...", (שם, עמ' 6); "תן כתף עצום את העיניים/ יין לנו שכת את הכל..." (א. המאירי); "טוב לאוהל ולמות/ מלא לשנות חלוצים בכנופיה/ שרים הללוה...", (שירי ארץ-ישראל, עמ' 133); "אל נשאל/ לאן ומאין/ העולם/ את בית היום/ מי פיקח פה עדיין/ פרק העול" (א. שלונסקי).
6. "חבריה בואו/ אל תהיו ראל בוחה/ מבלי לדעת שמו הוא/ ינתו הגורל/ ... מי שיש לו/ מי שאין לו/ מי שיש לו הינו יך/ מי שיש לו/ מי שאין לו ארחי פרח/ יך וכן..." (א. שלונסקי); "מה איכפת לא איכפת/ בכפרים עלינו/ יש לי פת/ אין לי פת/ מה לי נפקא מינה..." (כניל); "לכל הי על יבשת/ נשלח אצבע משולשת/ וניחפה ונצפצפה/ על הכל..." (כניל).
7. כאן יש להוסיף כי התי צעיר זה הוטט אף כמתח אירוטי רב: חידור ("בעיני מאצת רק את חן... בעודך הנל אמן" החלוצים, עמ' 2), עגנוע לאהבה ("במותי שאלה/ ומי יתחנה/ בלבכי להבה/ מי יכננה?/ כן כן/ אתה הרוי/ הרוי/ כן/ אתה לובי קרוע", שם, עמ' 20); אהבה נוכבת ("היבד לי פטיש/ גם מבושי... ומבושי חוצץ ופטיש פוצץ/ ... חמרתו אכחה/ בחברתי אנהו/ בלי זכרונות...", שם, עמ' 8); ותלונה על אי-מצוינות בת-זוג מציגה "מחלתי" (החלוצים, עמ' 15); "האם זה רק בתולה/ והיפה כבר התחנתה/ למציד-יריב, יס-צבי...", שם, עמ' 15).
8. שיר-העבודה האנונימי נשאר יפה לזמנו ולמקומו גם בשל טיבו האקטואלי כל כך: דעות על מנגינים או התייחסות לשמות חשובים דאו ("החבר כל העתקש/ ואמרו לו שהוא טיפש// ... החבר ברל פועל ויתקן/ לא מועיל ולא מועק...", החלוצים, עמ' 15); "לחבורת העמק/ שם טוב ש בעולם/ יצאו לה כבר מוניטין/ בכל פינות חבל/ מי עובר איתנו/ כן הרברט שמאל", שם, עמ' 7); וכן דמויות טיפוסיות שעם הזמן איבדו את משמעותן (כמו — סרדן, משרדניק, או מרכיבי מוון (כמו: ד"ם, ברטש).
9. לדוגמה: "פלירי (אנגלים) פירוש (רוסי)/ פלירי פירש מוש טריה/ ... כה בנה נבנה (בעברית חרוש) פתח גומה הקם מעוד/ הרבץ מכדיל (תבנית מאיריש) ומתח חוט/ ... אנו מרן (תבנית מרוסית), הא אנו מרן" (שירי ארץ-ישראל, עמ' 74); "צעוד דבר אחר (תבנית מאיריש) חביבי/ שמא בזה חשקטי ליבי/ בעברית גבהה// ... האם זה רק לפאנטאזיה (עברית) או לירח סתם נסיעה/ אומרים זאת היא ימכה טריה/ (החלוצים, עמ' 13).
10. שירת רבים: "הוי חלחן עיקש מה אתה עושה שם? (שאלת רבים) בונה אני כביש גדול (תשובת יחיד)/ ...כשביל מי בשביל מה? (שאלת רבים)/ כשביל משה... / שיעצו עיננו כמחולות מחניים (שמות יחיד)" (א. המאירי). דיאלוג: "שמעני נא החיבתו/ אות אומר/ שבעי נא החיבתו/ מה דופקת ליבתי/ ... (החלוצים) מה איכפת לי עלם טובה/ היא אמרה/ מה איכפת לי על טוב/ חן לי פחיתיון לרקטון/ ... (החלוצה) (החלוצים) 2. עניה של יחיד: "שמעני נא החיבתו/ את אשר לי קה/ את אשר בחלומי/ אמש לי נראה..." (שירי ארץ-ישראל, עמ' 78-77); כמו כן שגורה בעלילה אלה המפיה: "הגנו אנו חביבי, אנו הגדולי/ או יהי חביבי בגדילי לך וכדומה. בדים שכתב אדם עם עצמו" "במשתלה בחור י?/ שם ליבי החל לקרוח/ מי הרליק בי האש/ מי הצית המוח? (החלוצים, עמ' 20).
11. כמו השיר "החלוצים עד מחולת", בית ראשון: "תלונה על אי-מצוינות בת-זוג: בית שני: תלישית; על החבר ברל וחילוקי הדעות עימו: בית רביעי: תלונה על האוכל המשמנם והתפל (החלוצים, עמ' 15).
12. כמו למשל בשיר "חלחן חלחן הנני" (בעירבא אז. בן-ישיש): "חלחן חלחן הנני/ חלחן רועה רוח (הגד גבה)/ בלי בגד וכלי נעל/ וכלי ידג מלוח" (הגד נמוך) ("עניבה" כשילוח החלוצים) (החלוצים, עמ' 17).
13. שיר בניין כמו: "מי יבנה בית כחל-אביב/ ללחן קפיטליס/ או "הבו לבנים" לא. פן; שירים על נמל תל-אביב ועל עובדיים — נכתבו לעשרות; כמו: "למרחקים מפליגות הספינות" לל. גולדברג, "שיר הסווארים" לי. אורלנד, "שיר הספן" לנ. אלתרמן, "זמר ים" לי. קרני, "הימנון לנמל תל-אביב" למ. ברגר, "או אמר גל אל גל" לא. לוינסון ואחרים.
14. מחלום למציאות. ארץ-ישראל ספרות ההשכלה רמזתן, תשמ"ב, עמ' 205-154. שילוב של חיי עבודה פאסטורליס באהבה מתקבל בשירי-שירת-הארבעים, בעיקר בהקשרו של המרעה. כמו שירו המפורסם של מ. ויינר (שלם): "הודעה ורועה".
15. בעקבות התיאורית של Marshall McLuhan בספרו From Cliche to Archetype, New-York, 1970.
16. להשוואה: "הקצוץ" לנח שפירא — "קול ענות כשדה רועש יריע/ בקול רעם בגלגל על פני קרע/ יקול קול יעקב בעבודה ישמיע/ הקציע בא לציון אחי העורר/ עיבדו בא בשמחה הרעית ואמרו:/ הורעיים ברמעה ברניה קצוץ. "הוורעיים ברמעה" למתחיהו ויינר (שלם) — "בא תרוק גם הקוצר/ שמה הקשב והחבשה/ מלאה הגורן אסר רב/ וזב שכולת ארצה/ זמב/ הוורעיים ברמעה ברניה קצוץ." כאן יש להעיר: כי ארכיטפ זה ש"שנת-הארבעים, הפך בניתיים הוא לקלישאה, וזאת בעיקר בשל שירת-העם של שנות החמישים (כמו שיריו של עמנואל זמיר, עודד אבישר ואחרים).

המעקב אחר דרכה של שירת-העבודה כשיר-עם, מן העלויות הראשונות, המדינה-בדרך, ועד ערב הכרות העצמאות, למדים אנו לדעת, כי שלושת השלבים שתארנו לעיל, מתחמים בר כבוד התפתחות אסתטית בעלת שני מהלכים. המהלך האחד: מרומנטיזם (העליה הראשונה) לריאליזם (העליה השלישית), והמהלך השני: מריאליזם (העליה השלישית) לרומנטיזם-מודרש (שנות הארבעים). למותר לציין שאין הרומנטיזם השירי של התקופה הפותחת (העליה הראשונה) דומה לרומנטיזם השירי של התקופה הסוגרת פרק היסטורי זה (שנות הארבעים). ואם כי השיר כשירי התקופות משתמש באותן קונבנציות ספרותיות, הרי ששירת-העבודה של העליה הראשונה מצטייר כדרוד, בעוד ששירת-הארבעים של שנות-הארבעים מצטייר כצורת אמנות טעונה יותר. מה טיבו של שוני זה?

בצענתנו להתייחס לתיאורית-הארכיטיפ של מרשל מקלוהן נבין כי חלה כאן למעשה התנה (Retrieve) של התהליך האסתטי: ארכיטיפ/קלישאה, קלישאה/ארכיטיפ. לפיו כל ארכיטיפ בעל שימוש-שירי מועד להתרדד לקלישאה, אבל יחד עם זאת בתנאים מסויימים (ובראש וראשונה — בסביבה חדשה), תכני קלישאה עשויים להישאב לארכיטיפ ולהתזו מחדש; כלומר: לההפך שוב לארכיטיפ. ארכיטיפ זה כבר אינו זהה לקודמו, אבל נושא הוא, בין היתר, את מרכיביו. עד כאן בעקבות מקלוהן.³¹

עתה אם ננסה ליישם זאת לענייננו, נוכל אולי לומר כי בכל שירה לאומית-רומנטית של לנו דיו-דברים עם ארכיטיפ/קלישאה, וכפי שנראה להלן גם כשירה הארצישראלית המתחדשת. הארכיטיפ/קלישאה המופיעים בשירת-העבודה יש בהם מן הארכיטיפים הקלאסיים שלנו מספרי הקודש, שחזרו ושבו ביצירה העברית והיהודית במשך אלפיים שנות גלות, ועם התעוררות הלאומית בארץ-ישראל, הם מבקשים את התהוה ביתר הדרוש (בעיקר אותם בעלי מטען אידייל-אידיאלי כמו "איש שחית פתגנו ותחת תאנתו", "הוורעיים ברמעה ברניה קצוץ", וכדומה). ואכן תהליך אסתטי זה ממשיך כמו לפי החוקיות המוזכרת: שירת-העבודה של שנות העליה הראשונה מתגלה, כאמור, כדרוד, בשל שימוש-היתר שהוא עושה בקונבנציות של ספרות ההשכלה הרומנטית של שירת חיבת-ציון. מאידך, הסביבה החדשה לא רק שאינה משווה לו העמדה המידת, אלא שעל רקע ההתרפקות הלאומית-רומנטית היא אף מתעקשת לשמר אותו כמות שהוא. נראה שהיא מנסה להצביע שהנה הנח מאומה לא שתגנה. החיים במקדם הם החיים כמתה, והקשר המיוחד שביקש לגשר בין העבר-ההיסטורי-היהודי לבין ההווה-ההיסטורי-המתחדש, הנה קם ועומד.

לא כן השיר של שנות הארבעים. אם שירת-העבודה של שנות הארבעים מודע אל הקלישאה השירית של העליה הראשונה, ואם לאו, הוא משתמש, כאמור, באותן קונבנציות. אלא שחניגוד לעליה הראשונה, הוא פונה למרק אותן בחומרים החדשניים של הסביבה בת-הזמן. מירוק זה מתבטא במערך לשוני מטאפורי חוסר רענון, שאמנם משחק באידיומאטיקה התנכ"ית ומצרף אותה בצירופים שונים, אך לעולם אינו משמר אותה כמות שהיא. מירוק זה מתבטא גם בקצבים השירים, קצבים של פיזון וקפיץ שיש בהם יותר מהשלכתם של הקצבים המודרניים מאשר אלה המסורתיים. לאור כל זאת מתקבל שירת-העבודה של שנות הארבעים, למרות גוויני הארכיטיים, אף עוד כקלישאה אלא כהתנה, דהיינו: כקלישאה ש"תוכנה" נשאב והפך מחדש לארכיטיפ.³² ונמצא איפוא שתהליך החיברות והמיסוד של שירת-העבודה מצוין, כסופו של דבר, לא רק תהליך חברתי-רעיוני אלא גם תהליך אסתטי-לשוני.

בנימין פונדאן: גורלו של משורר יהודי

א.ב. יפה

ב. הוציא פונדויאנו את ספרו הראשון, קובץ המסות "דמויות וספרים בצרפת", בו כינס מסות שפירסם קודם לכן בכתבי-עת שונים על בודלר, הויסמנס, לוראן טאיאד, שארל מוראס, מאלארמי, רמי דה גורמון, פראנסיס ז'אס, אנדרה רובייר, וןהארן, פלזבר וסנט בב, מטרלינק, מרסל פרוסט, אנדרה רובייר, פול קלודל, אלבר טיבורה, רנאן, עמיאל, זיל דה גולטייה. היו אלה מסות מקוריות ומבריקות, שהעידו לא רק על הידע הרב של מחברן הצעיר אלא גם על ראייתו המיוחדת את הדברים: הוא לא היה פופולריזאטור שבא לספר לקהל חסרי-ידע על סופרים שלא שמעו עליהם, אלא מבקר הכותב כשביל קורא שהוא ברהיכי, לא פחות בקי ממנו, והוא מבקש לגלות לו פנים חדשות ביצירתם של אותם סופרים.

אך פונדויאנו לא זכה להוקרה הראויה לו עקב פירסום ספרו הבכורה שלו, בעיקר בשל המבוא הפרובוקאטיבי שצירף לו. במבוא זה הוא קובע כי הספרות הרומנית שרויה בתוך מעגלה של הספרות הצרפתית, — אם כי שתי הספרויות אינן מתקיימות יחד במצב של סימביוזה, כיוון שהספרות הרומנית נמצאת עדיין במצב של טפילות ואינה עשויה כלל להפרות את הספרות הצרפתית, ואילו השפעתה של הספרות הצרפתית על הרומנית קדומה היא. היא התלה עם קונאקי, בולינטיאנו שאב מלוא חופניים משרית לאמארטיץ, אלכסנדר ליח מוגונו, בלצ'סקו מלאמנה, קוסטאקה נגרוזי מפרוספר מרימי, מאקדונסקי ממיסה (בראשית דרכו) וממאלארמי (באחרית דרכו). הנוף הספרותי הרומני במאה העשרים עומד בסיומם של בודלר, וורלן ולאפורג. ורק שתי פעמים נעשו ברומניה ניסיונות לחרוג ממעגל ההשפעה הצרפתי: פילימון ואמינסקו הלכו אל מקורות ההשפעה של הרומנטיקה הגרמנית.

בוויכוח שנתעורר סביב סוגיה זו טען ניקולאה יורגא כי ההשפעה הצרפתית היא מזקת וכי יש להילחם נגדה. לדעת פונדויאנו אין לתלות את הקולר בתרבות המשפיעה, אם התרבות המושפעת אינה מגלה יכולת לקלוט ולסגל לעצמה את הערכים הזרים וחסרים בתוכה הכשרונות הבולטים המסוגלים לעכל מוון שבא מן החוץ כדי להופכו לערך לאומי עצמאי.

ואם לפני כמה דורות לא היו לרומניה אפילו כלי-לשון נאותים כדי ליצור בהם ספרות עצמאית טובה, הרי שבסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, קמו לספרותה בעלי כשרונות מובהקים שהוציאו מתחום החיקוי הגרוע והמכוון ופתחו לפניו אופקים חדשים. הספרות הרומנית נהפכה, אליבא דפונדויאנו, למושבה של הספרות הצרפתית. ולדעתו אין בזה כל רע. הוא היה רוצה לראות את רומניה במעמדה של שווייצריה הרומאנדית, שהיא מעין סניף של תרבות צרפת. סניף הנהגה ממידה מסוימת של עצמאות חודרת לעסקי-החליפין שלו עם צרפת. שווייץ נתנה לצרפת את רוסו, שהיכן לה את המהפכה הגדולה, ואילו צרפת נתנה לשווייץ את קאלוויין, שהיכן לה את הרפורמה הדתית. ואם כי לרומניה אין כלפי צרפת הזכויות שיש לשווייץ, הרי גם היא נתנה לצרפת את ספריו של מאקדונסקי, את המשורר קאנטאקונו ואת המשוררת הלנה ואקארסקו.

אך לשווייץ יתרון בולט בכך שסופריה כותבים צרפתית. השכבה המשכילית ברומניה היא דו-לשונית, וכיוון שהלשון השניה היא צרפתית, הריהי תלויה בצרפת. לדעת פונדויאנו, המסקנה היחידה צריכה להיות: מעבר לכתובה בצרפתית, אילו נעשה הדבר היתה הספרות הרומנית פורצת את המעגל הצר שבו היא נתונה והיתה יכולה לתרום תרומתה לתרבות הכללית. וכאן מצויים שני המשפטים שהרגיזו ביותר ועוררו נגדו סופרים ומבקרים רבים. כותב פונדויאנו: "צנטור לשכנע את צרפת כי מכחינה אינטלקטואלית הננו פלך פרובינציאלי בגיאוגרפיה שלה, ואלו ספרותנו תהיה תרומה, גדלה והולכת, לספרות שלה. אם פנינו — לא תרבותי, אלא ביולוגי — אינו עשוי לחולל תרומה מהירה במהות הנפשית שלנו, נצטרך לקבל כשחמה את התפקיד שנועד לנו — להיות אזרחים, לא כל כך יהודיים אך שקדנים, של התרבות הצרפתית." פונדויאנו מודה: "את הספרות הצרפתית לא היכרתי, — כפי שיכולתי להכיר את הספרות הגרמנית, — היא פועל-ליצא של הצורך למצוא "מסורת" ספרותית ולהיתלות בה. כשהוא כותב על ספרים וסופרים צרפתים, אין לו הרושם שהוא כותב מאמרים אינפורמטיביים לזרים, אלא שהוא כותב כדי לפרסם את דבריו בצרפת. בכתב-עת צרפתי, ומשימתו היא לתרום תרומה צנועה משלו לעניין. והוא ממשיך וטוען:

אם אנו קוראים רק ספרות צרפתית, אם המקורות שמתוכם אנו מרוויים צמאוננו מצויים באדמת צרפת, האין זה מחובתנו לקיים בקרה, למיין את המקורות לפי ערכם הפואי, להדביק על כל יצירה חוויית ולהראות היכן מוליכה הדרך אל האמנות והיכן לא? והוא מסיים במשפט זה: "ספר אינו רק עמדה: הוא הכוחה של יחס-אבהה."

אחד החולקים על עמדתו זו של פונדויאנו היה המבקר (המתון בדרך כלל) פומפיליו קונסטאנטינסקו, שפירסם עליו מאמר מלא עיצות אירוניות. טענותו העיקרית היתה זו: אין פונדויאנו נכון להתמודד עם הערכים החשובים של הלשון

הסדריה של בית הספר הרומני לילדי היהודים שייסד אביו. היא נישאה ליצחק ווקסלר (1865-1917) יליד הַרְצֵה, מחוז דורוחו, אדם משכיל ומוכשר שלא הצליח ביותר בחיי המעשה ונפטר בגיל 52, ממחלת הטיפוס. לאידל ויצחק ווקסלר היו שלושה ילדים. לינה, בנימין ורודיקה. הכן, שנולד בשנת 1898, נקרא על שם סבו, בנימין שווארצפלד. והוא שעמד להתפרסם קודם כמשורר רומני. בשם בנימין פונדויאנו, ולאחר שהיגר לצרפת ב-1923, כמשורר הוגה ויוצר-סרטים צרפתי, בשם בנימין פונדאן.

בילדותו בלע בצמאון-הדעת שהיה אופייני לו כמשך כל שנות חייו, את הספרים שמצא בספריית סבו, בעליית-הגג של הבית. ביקר ב"חדר" ורכש לעצמו השכלה יהודית יסודית, לפני שנשלח לבית-הספר הכללי, שם נתוודע אל הספרות הרומנית הקלאסית. בהיותו כבן 14-16 החל לפרסם שירים מתורגמים מפרי עטו, בחתימת שמות כדוויים, שנראו מזוהים ובלתי מובנים לחוקרי הספרות של רומניה, אך הם נהירים לקורא העברי: י.ג. אופיר-רא. שיר (כל' איש השיר). הוא החליט לפלס לעצמו דרך לשירה הרומנית. שעריהם של כמה כתבי-עת נפתחו לפניו, אך הירחון הרומני בעל היוקרה Viata Romineasca (החיים הרומניים), שהופיע ביאסי בעריכתו של ג. איבראליאנו, סירב לפרסם את שיריו, למרות העובדה שהם הוגשו בצירוף המלצתו החמה של הסופר-הכומר הנודע גאלא גאלאקטיון, מתרגם התנ"ך לרומנית.

בנימין פונדאן: רישום של מרסל יאנקו

פונדויאנו הירכה לפרסם משיריו גם בכתבי-עת ספרותיים יהודיים: Hatikvah, Lumea Evree, adam, Puntea De Fildes, Hasnonea ואף תירגם משיריהם של משוררים יהודים, מעברית ומיידיש (ביאליק, פרוג, רונפלד, גרופר ואחרים). בשנת 1919 עבר לבוקרשט והחל לפרסם בקביעות מסות ומאמרים בעתונות הרומנית, בעיקר בכתבי-עת פורגורסיכיים וספרותיים וגם בעיתון היהודי "Mantuirea" (הגאולה). בשנת 1918 הופיע ספרו הראשון, "כפירתו של פטרוס", יצירה פיוטית סימבוליסטית על נושא הלקוח מן הברית החדשה. בעיר הבירה הכיר פונדויאנו כמה מחשובי הסופרים של רומניה, התיידד עם המשורר הסימבוליסטי יון מינולסקו. שעתיד היה להיות המביא לדפוס של ספר שיריו הרומניים "מראות", לאחר שפונדויאנו התיישב בצרפת. כעבור זמן התקרב לחוג הסופרים והאמנים (רובם יהודים) שהשתייכו לזרמים המודרניסטיים הקיצוניים. ב-1922 יסד יחד עם השחקן והבמאי ארמאנד פאסקאל (שבא מתיאטרון Vieux Colombier מפאריס) את התיאטרון האוואונגארדי insula (האי), אך הניסיון לא הצליח והתיאטרון נאלץ לסגור את שעריה אחרי כמה הצגות.

בבוקרשט של ראשית שנות העשרים נידון ניסיון כזה לכישלון וודאי, משום שהאווירה והנסיבות לא הוכשרו עדיין לקליטת תיאטרון אמנותי-מודרני, שאינו מחנף לטעם הקהל הזעיר-בורגני ואינו נכנע לתכתיבי המיסחור. קומץ השחקנים ואנשי-התיאטרון שנתנו ידם לניסיון זה ביקשו, כפי שנאמר במאניפסט שחבר כנראה בידי ב. פונדויאנו, "להביא לירי היטהרות ורתיחת ואמנותית של מעשה-התיאטרון, להשתחרר הן מהוולגאריות של הרפרטואר הנפוץ, שהיה מותאם לרמת ההכנה הממוצעת, ולחרוג ממסגרות הטעם הבלתי-מפותח ואף הקלוקל של קהל מסויים."

ב. 3- במאי 1944 נשלח אל תאי הגזאים במחנה ההשמדה באושוויץ המשורר יצחק קצנלסון. חמישה חודשים לאחר מכן, ב-2 באוקטובר 1944, רצחו שם הנאצים, באתן נסיבות, משורר יהודי אחר: בנימין פונדאן. אין בידינו שום עדות לכך שהשנים הכירו זה את זה. יצחק קצנלסון, שכתב יידיש ועברית, השאיר אחריו את הפואמה הגדולה "השיר על העם היהודי שנהרג", גליעד למיליוני היהודים שעונו ונהרגו בידי המרצחים חסרי צלם אנוש. בנימין פונדאן כתב בחודשי חייו האחרונים במחנה בירקנאו, את הפואמה שלו "אקסודוס", שאף היא שירת מחאה ומצבת זיכרון לקורבנות השואה. כותרת המשנה שהיא מוסיף לפואמה הזאת היא "על נהרות כבל", גם אחת מיצירותיו האחרונות של קצנלסון, מחזה בתרומים ביידיש, נקראית "על נהרות כבל". אכן, פגישה גורלית.

גורל אחד, היה לשני המשוררים האלה. אך בעוד שיצירתו של יצחק קצנלסון מוכרת אצלנו ותתפרסמה במהרה דור לשונית מלאה, נשארה יצירתו של בנימין פונדאן כמעט בלתי-ידועה. רק כמניין שירים משלו חורגמו לעברית והופיעו בכתבי-עת שונים. כפרפת יצאו לאור בשנים האחרונות כל כתביו בחמישה כרכים. ברומניה הופיעו בעשרים השנים האחרונות ארבע מהדורות שיריו ואסופת פרוזה גדולה שלו.

בחודש נובמבר 1984, נערך בבית התפוצות ערב המוקדש לאישיותו ויצירתו של בנימין פונדאן, הדברים המובאים כאן הם נוסח ההרצאה שהכנתו לערב זה.

א. הקורא העברי בשלהי המאה הי"ט יכול היה למצוא בכתב-העת "כוכבי יצחק", שהוציא א.מ. שטרן בווינה, דברי ספרות (שירים, מאמרים פתגמים וחרגומים) מפרי עטו של בנימין שווארצפלד.

בנימין שווארצפלד (1820-1897) נולד בגליציה ועבר את הגבול לרומניה, כפי שעשו רבים מכני-דורו, אם בשל מצוקה חומרית שפקדה את מקומותיהם ואם משום שביקשו להימלט מחובת השירות הצבאי. בנימין התיישב ביאסי, הצטיין בהשכלתו היהודית הרחבה ובפעילותו הציבורית הענפה. הוא הקים, בין היתר, את בית הספר הראשון ברומניה לילדי ישראל.

בנימין שווארצפלד היה משכיל עברי טיפוסי. המכתמים, השירים והחידות שפירסם ב"כוכבי יצחק" בין השנים 1846 ו-1853, נשלחו לווינה מטסאניסלבוב ומלבוב, והם מעידים על שליטתו במליצה העברית. נביא כאן כמה שורות מתוך שירו "רגשות הכציר" (שנכתב בהברה אשכנזית כמוכן): "ימי אביב מארץ חיים נגזרו/אלוני פרי בשם מעדים והסרו/שושני חמד נבלו יערות נחשפו/מחמדי העתים הה! נדדו חלפו/שמיים כספיר טרו, מעצים עברו/כשלמה חושך עטו, קווי שמש נסתרו/קין הנחמד כאיל חיש כרח/ושדי תרומות קדרו מני קרח...// ("כוכבי יצחק" 1846, עמ' 45).

בכרך "כוכבי יצחק" משנת 1853 פירסם בנימין שווארצפלד רשמים מן "המסע לגליל בוקובינה", וייתכן שבאותה שנה גמלה בו ההחלטה לעבור לרומניה, או שמא היה זה מסע שמגמחו לתור את הארץ?

לבנימין היו שלושה בנים, שכולם הצטיינו בכגרותם בפעילותם המדעית היוצרת, ובת. הבנים הם: הבכור אליאס (אליהו) שווארצפלד 1855-1915, למד משפטים בבלגיה ובשבו לרומניה החל להוציא את כתב-העת Fraternitatea (האחווה) ב-1885 גורש מרומניה כפקודת השלטונות וקבע מושבו בפאריס. בשנתון היהודי Anuarul Pentru Israeliti שערך אחיו משה, פירסם מחקרים ומאמרים רבים, בעיקר בתחום קורות ישראל ברומניה. הוא נפטר ב-1915.

משה שווארצפלד (1857-1943) פירסם עבודות רבות על תולדות היהודים ברומניה, אך כתב גם סיפורים, מחקרים בתחום הפולקלור ומאמרים מענייני דיומא. בעיקר נודע כעורך השנתון המרכזי של יהודי רומניה, שיצא לאור בין השנים 1877-1893 והוא אוצר בלום של מידע ודברי-ספרות. ב-1890 יסד את השבועון Egalitatea (השוויון) והמשיך לערוך אותו עד אחרית ימיו. הוא מת בשיבה טובה בימי מלחמת העולם השנייה.

האח השלישי, וילהלם שווארצפלד (1856-1894) היה בלשן שפירסם מחקרים בדקדוק הלשון העברית ומת בצעירותו. אחותם, איידל (ארלה ברומנית) דאגה להמשך פעילותו

הספרות שכתובה חי ופעל (כל הספרות הרומנטית) ועל כן הוא כותר להימלט אל מפת ספרות זרה, שבתוכה הוא מחפש לעצמו נקודות-אחיזה, אך סיכויו להתערות שם וליצור לעצמו מעמד עצמאי מכובד – קלושים. על כן, אומר המבקר, "ממשיכים אנו לראות בפונדואינו משורר רומני".

בבחירת 1923 הוא מגיע לפאריס מתוך מגמה ברורה להישאר שם. הוא מודע לקשיים הכרוכים בהגשמת החלטתו. כמעט חסר אמצעים, הוא יוצא למסע-הרפתקאות מפרך של כמה שבועות כרכבת לכל אורכה של אירופה (בין השאר נאלץ לעצור ברגל שמונה ק"מ בטרול ולהוליך אחריו את מזוודותיו במזחלה), עד שהוא מגיע לבירת צרפת, עיר חלומותיו.

אך פאריס לא קיבלה את המשורר המאוהב בחרבות הצרפתית בורעות פתוחות. יוקר המחיה, חוסר עבודה קבועה, סגירותם של החוגים הספרותיים שביקש לחדור לתוכם, כל אלה הנחילו לו אכזבות אי-ספור. ואם החזיק בכל זאת מעמד, היה זה בעיקר תודות לחבילות-מזון ששלחו לו בני משפחתו מרומניה וקצת כסף שקיבל מידיים או ממוסדות תרבות שונים ברומניה, לשם ביצוע עבודות תרגום מן הספרות הרומנית או פירסום חומר הסברתי בעתונות הצרפתית. מצבו החומרי הוטב למקצת כאשר הזמן על ידי ז'אן דה גורמון, אחיו של הסופר רמי דה גורמון, לדור בביתו של זה ברובע הלאטיני ולשמש כספרן וכאב-הבית.

אך כעבור זמן קצר עזב פונדואינו – שכבר החל לחתום בשמו הצרפתי פונדאן – עבודה זו ונתקבל כפקיד בחברת הביטוח "ליאבי", שם עבד עמיתו אילאריה וורונקה, אף הוא משורר יהודי-רומני שהיגר לצרפת. אחד האנשים שתמכו בפונדאן היה הסופר ואיש-הציבור א.ל. זיסו, שאת ספרו "יודיה של נברשת" תירגם פונדאן לצרפתית.

ובינתיים קשר פונדאן קשרים עם סופרים צרפתים אחדים, ביניהם אנדרה ז'יד וז'יל דה גולטייה, שהעריכוהו ועודדוהו. אם כי מצב בריאותו לא היה טוב, הוא המשיך לעבוד בימים פקיד ולעשות חילות כימים כדי להתגבר על קשיי המעבר לשפה הצרפתית ולהמשיך ביצירתו. בשנת 1928 הוא סיים כתיבת הספר "שלושה חסריים – סינה-פואמות", שיצא לאור באותה שנה בלוויית צילומים של אמן הצילום הסיווריאליסטי מאן ריי. אך הופעת הספר לא עוררה תשומת לב כלהיא. לעומת זאת פתחו לפניו שעריהם של כתבי-עת ספרותיים והוא החל לפורסם מאמרים, מסות ורצונות באחדים מן הירחונים הספרותיים המרכזיים של צרפת, וגם בכמה כתבי-עת מארצות אחרות, בעיקר ב"Europe, Messages, Bifur, Commerce, Revue Philosophique Sur, Sintesis", בעיקר ב"סורטיסיס".

בשנת 1929 הזמן בנימין פונדאן לבואנוס-אייירס לקיים שם שורת הרצאות. הוא הביא אתו כמה סרטי-אמנות קצרים שיצר, אך הקנתם לא הצליחה ביותר. לעומת זאת, נתקבלו יפה הרצאותיו. הוא הזמן להרצות באוניברסיטה על הפילוסוף לב שסטוב ועל תורת הכרה לפי שסטוב, ניטשה, הוסרל ורוסטיובסקי, והעתונות המיקומית פירסמה כמה מאמרים מפרי עטו (על שסטוב, רייטסטאן צארה, הקולנוע הצרופי ועוד) ואחרי שהות קצרה בבואנוס-אייירס הוא יצא לדור לא פלאטה ולמנטווידיאו (אורגוואי).

באוקטובר 1929 חזר פונדאן לפאריס והמשיך במאבקו הקשה על קיומו הפיזי והרוחני. הוא פירסם שורת תרגומים מן השירה הרומנית, ובינתיים טיפל ידו יון מינולסקו בהוצאת ספר שיריו הרומניים, "מראות", שהופיע בהוצ' "קולטורה נאצינאלה" ב-1930. המבוא של פונדאן לספר עורר שוב סערת רוחות והוא הותקף בחריפות בכמה עתונים ברומניה.

במבוא הפרובוקטיבי שלו הוא מדבר על עצמו כעל משורר שמת בגיל 24, בשנת 1923. מאז הוא החל לנדוד על פני יבשות. היה סוכן ביטוח ועבד בחברת סרטים. המשורר שבו כת מוות מראלי, נרצח על ידי האיש פונדואינו עצמו.

השירים המכונסים בספר "מראות" נכתבו ברובם החל כשנת 1917. בימי המלחמה, במולדאביה הקטנה דאז שהיתה נתונה בקרחת של גידול ושל הרס, הדברים שעליהם הוא שר, "חומר הגלם" של הליריקה שלו, כבר לא היה מצוי בעין. כשהשקיף מבעד לחלון ראה המלחמה הצעיר חילות-צבא אפורים עוברים בסך, אך הוא ברה לעצמו יקום משלו ובתוכו חצב – או המציא – מראות אלה של עבודת-האדמה ושל אקסהאלטאציה מיסטית של מוות. שירתו נראתה כתיאורית, אך היה זה למעשה תיאור שלא נשען על שום דגם מציאותי, אלא נולד בתוך חביוני נפש-רומחו שלו, כמין מחאה אינטימית כנגד הנוף המיכני, נוף של כדור-יעופרת. חוטי תייל דוקרני וטאנקים, היו שראו בכך מפעמים של נירוונה ואות לגישה רומנטית. אך זו היתה דרכו שלו להביע מחאה (ואל נשכח שבאותה עת עצמה התפוצצה בשווייץ פצצת דאדא).

פונדאן הביט אחרוה ובעיני רוחו ראה את ג'ן-העדן האבוד. הוא כתב שירה הורמטית ועלמולו הכפרי של פראנסיס ז'אס והשואפת לרצון הכוח המיסטי של בולטר. כי לא המציאות שימשה השראה לשירתו, לא היא הכתיבה את הטכניקה שלו. השיר הוקד נולד כיצור אוטונומי בעל חוקים סתמיים משלו.

עם גורם ההפתעה והבלתי-צפוי שבו. לא היתה זו שירה סימבוליסטית, שאגב לא היתה מעולם כרומניה אלא גם ועילה למרד, אך לא ישות אמנותית אורגנית.

להלך-רוח זה טרח פונדאן לשוות כובד-משקל וצורה, קיום איכותי עצמאי. הוא היקנה זכות-אזרח כשירה הרמנית לחרוז האלכסנדרוני, אך היה זה חרוז אלכסנדרוני בלתי-דטרורי, מפורק, שבו, משוחרר מן היגון הפורמאלי. האסונאנס כבש את מקומו של החרוז. השפה זכתה במין צלילות חרישית (סונוריות כבושה), מעין בת-קול מתכתית, פירי-הרובה. ללקסיקה הסלאוויית ניתן יתרון על פני הלאטינית, כי זו במהותו ובעצרתו. הוצאו מתוכו כל האלמנטים והעקרונות הפסיכיים בעלי האופי הדינאמי: האהבה, השנאה, המהירות, המקריות. שיטתו היתה ליטימית ופוריה רק בתנאי שתהיה נובעת-מתוך-עצמה.

המשורר הצעיר שם מבטחו בשירה. האמין בשליחותה המשיחית. קיווה שבכוחה לשחרר ולספק תשובות לשאלות הווימטיזיקה ותורת-המוסר אינן מסוגלות להשיב עליהן. האמין כי השירה היא האמצעי הבלעדי להכרת העולם. הוא ראה בשיר את העיקר, המרכז, את זכות-היקום שלו. בשיר הוא מצא עולם ומלואו. האדם (המשורר) נתעלה בזכותו מעל לזמני, לגחמני, למקרי, ושיקף הוויה קיימת במימד הנצחי. הוא חש את עצמו כאדם בגן-עדן לפני הופעת הנחש, לפני שטעם מעץ הדעת, לפני שידע להבדיל בין טוב לרע. כעבור זמן, טעם מעץ הדעת וגילה כי הוא ערום. מצא כי היופיה הוא לא פחות כחוב מן האמת והטוב, הקידמה והתרבות. המילים נטשוהו. החל לזעוק בלילות בלי מילים. הסתנוור. הבין כי אותו גן-עדן שעלי האדמות (עדרי הפרות, האדמה הפורייה) אינו אלא כוב, כוב – כל השירה, והשיר אינו אלה מסיכה ענודה על פנים כעורות. אחוז בחילה – בחר בשתיקה, ואכן שתק ארבע שנים. עד שיום אחד חזרה אליו השירה מעצמה ופרצה כמעין. היתה זו שירה אחרת, יסוד המשנה את המציאות, המחולל תמורה באדם. הוא התיר לפרסם את שירי נעוריו בספר כדי לחסל את העבר המבייש אותו, לדבריו. ישנם מבקרים המתחקים אחר השפעות שהושפעו משוררים ידועים. אין הם מבינים כי אי-אפשר בלי השפעה, אך לא זו היא השאלה העיקרית. שהרי משורר נולד באווירה מוסרית מסוימת, בתוך חסיסה תרבותית, ועל פרצופו נחרתים עמוק כמה קווים. השאלה העיקרית שהביקורת היתה צריכה להציג היא: באיזו מידה משקר המשורר, באיזו מידה הוא דובר אמת; באיזו מידה הוא מחקק, או משנה את המציאות.

פונדאן מסיים באומרו: "השירה היא פונקציה חברתית, היא כוח אפל המקדים את האדם והבא אחריו. מכל הפינות מזייכים אליו מבטיה, מורדים אותנו, משליכים עלינו סרפנטניות ופגזים. במשפט שיערך באחרית הימים תהיה השירה היחידה שתשפוט את האדם."

בנימין פונדאן: רישום של י. רוס

רבים היו הסופרים שתקפו את פונדאן, אך נמצא אחד שחלק עליו מתוך כאב וצער. הסופר היהודי פ. אדוקא פירסם עליו מאמר בירחון "אדם" (אפריל 1920) ולאחר שסיכם את פעלו הספרותי, הביע צער שפונדאן הצטרף לשורת הסופרים ואנשי-הרוח היהודים שעזבו את רומניה (מ. גאסטר, שיינייאנו, נתנון, ליאון בראקר). הוא מצטער על עקרה זו, המרוששת את יצירת-הרוח של יהודי רומניה. כי פונדאן לא גורש, הוא עזב את הארץ בגלל עוניו, הוא עזב מרצונו, מתוך הכרה ברורה. גם אדוקא מתפלמס עמו על המבוא שלו לספר מאמרו על ספרות צרפת. כלפי טענות כי הספרות הרומנית אינה אלא סניף של הספרות הצרפתית, שואל אדוקא: האם אי אפשר לתאר את הספרות הצרפתית של המאה השבע-עשרה (עם ראסין בראש) כהמשך ליצירת-הרוח של יוון, ואת הספרות הצרפתית המאוחרת יותר, כולל חלק מהאסכולה הורמנטית, כמושבה רוחנית של ספרד? "ואל נשכח" – נותב אדוקא – "כי כל הדיון הזה מתנהל במגדל השן, כיוון שהיצירות האמנותיות שלנו מענינות רק בזכות הנס שחולל הזיכר ולא בזכות הרעיונות הכלליים, השתייכות ללאום או להיסטוריה."

בעיני אדוקא, פונדאן בעל האופי השכלתי והמגז העצבני, שאהב תמיד את המיפגמים השחצניים והתפרצויות הגבורה למיניהן, המשורר האינדיבידואליסט האנארכי לפעמים, חיפש לעצמו בכל-זאת מקום בתוך קולקטיב לאומי מסויים: תחילה הרומני ואח"כ הצרפתי, אך שניהם גם יחד היו כשבילו רק "ערכים מושאלים". הוא סמל הדמות הטראגית של אדם חסר מולדת, המחפש מולדת. אך הוא נועד להישאר בודד תמיד, ובחיפוש מתמיד אחרי מולדת.

בשנת 1929 החל פונדאן לעבוד ככמאי בחברת הסרטים "פאראמונט" בפאריס. שם הכיר את ג'נייב טסייה ונשא אותה לאשה ב-1931. דירתם הצנועה ברחוב רולן 6, הפכה למקום מפגש לסופרים רבים, ובעיקר אלה שהתרכזו סביב כתב-העת Cahiers Du Sud (מחברות הדרום). בביתו של פונדאן היו נפגשים ז'יל דה גולטייה, בוריס דה שלצר, המשוררת איווני דלאטאנג-טארדיף, תרו אובריי (בתו של לב שסטוב והמתרגמת של כתביו לצרפתית), כמאי הסרטים דמיטרי קירסאנוף ואחרים. פונדאן המשיך לכתוב וב-1933 הופיע ספר שיריו הראשון בצרפתית "אוליסס". וב-1937 ספרו השני "טיטאניק". שירתו הצרפתית נבדלה משירתו הרומנית, אך גם בחשיבת יצירתו זו אין פונדאן יכול להשתחרר מתחושת הגורל היהודי, ואף שמות הספרים מעידים על כך (אוליסס = האדם חסר-הבית, הנודד בעולם, טיטאניק = סמל האסון הכלתי נמנע. ועוד נעמד על כך בהמשך דבריו).

בצד יצירתו הפיוטית המשיך פונדאן אף בכתיבת הפרוזה ההגותית שלו, וב-1933 הוא פירסם את ספרו Rimbaud le voyou (ראמבו הפתוח), שהתקבל בעניין רב על ידי מבקרים שונים בצרפת ומחוצה לה. בין השאר הקדיש בנדטו קרוצ'ה האיטלקי מאמר-הערכה לספר זה בכטאנוו Critica. "ראמבו הפתוח" הוא בעיקר ספר פולמוסי, מעין תשובה לספרו של רולאן דה גרוויל Rimbaud le voyou (ראמבו החוזר). פונדאן דחה את שני הפירושים שרווחו ביחס לראמבו: זה שתיאר את המשורר כחוזר בתשובה בגאחריית מיו, כמי שבקש לחזור אל האמונה הקטולית בשכבו על ערש דווי, – וזה שתיאר את ראמבו כחוזר חזיונות ואשר המשוררים הסוריאליסטים סיפתוהו למתנה שלהם, כאחד מאבות התנועה.

ב-1936 כתב פונדאן את התסריט לסרטו של הכמאי דמיטרי קירסאנוף Rapt (חטיפה) על פי ספרו של הסופר השווייצרי ראמיז. הוא הזמין לבקר שוב בארגנטינה, ושם יצר את הסרט "טאראיריא", שנתנה מהצלחה גדולה באמריקה הלאטינית. באותה שנה עצמה הופיע קובץ המסות שלו La Conscience Malheureuse (המצפון האומלל), שבו מתקומם פונדאן נגד "המצב המיטפיזי" של האנושות. כאן הולך פונדאן בעקבות מורו ורבו לב שסטוב, בעל משנת הגיהילום האירציונאלי. הוא מתפלמס עם כל אלה שהחלו דרכם כמתקוממים נגד המציאות העיקרית. של הקיום וסיימו כמתפשרים עם "הכרחים" שונים, נכנעים ללוגיקה מסיימת ומקבלים את דין "האמתות הריאליות". תוך בגידה בהשקפת האבסורד.

ב-1937 הופיע בכלגיה ספר השירים שלו "טיטאניק". וכעבור שנה יצא לאור בצרפת ספרו Faux Traite d'Esthetique (תורת נוי מדומה), שעיקרו פולמוס עם נציגי הורם הסיווריאליסטי.

למרות כל אלה ממשיך מצבו החומרי להיות קשה. לאחר שעזב את חברת "פאראמונט" עבד פונדאן זמן-מה כעורך יומני הקולנוע של "פוקס-מובייטון" שהיו מיועדים להקרנה ברומניה. ב-1939 קיבל אזרחות צרפתית, בזכות המלצת אגודת הסופרים. זמן קצר לאחר מכן קיבל צו גיוס, בשל גילו שוחרר זמנית, ובפברואר 1940 נקרא ללבוש מדים. במסגרת שירותו הצבאי עסק בעריכת עתון הגדוד שאליו השתייך. באביב 1940 נפל בשבי הגרמנים. לאחר התקף של אפנדיציטי אושפו בבית-החולים וואל-דה-גראס בפאריס ועבר ניתוח. ב-1942 שוחרר מן השבי וחזר לצרפת, לאזור החופשי. ירד למחתרת והיה מתהלך עם נירוות מופיפים, אחת לשבועיים היה נוהג לבוא לביתו בפאריס כדי לקחת עימו את הספרים שהיו דרושים לו להמשך עבודתו הספרותית. אחד השכנים הלשין עליו והוא נתפס בידי הגסטאפו ב-3 במרץ 1944, כיהודי שהסתיר את זהותו. הוא נשלח למחנה ההסגר בדראנסי ומשם לכירקנאר-אושוויץ. ב-2 באוקטובר 1944 נשלח לתא הגזים.

כמה עדים שנותרו בחיים סיפרו על תודשי חייו האחרונים של פונדאן. בצרף שבו היקצו לו מיטה היה מעורר את חבריו-למחנה, מנחם את המצב המדיני והצבאי, מגולל זכרונות ספרותיים. זמן-מה עשה בבית החולים של המחנה, לשם נשלח מחמת חולשת גופו. בסוף ספטמבר 1944 העריך הרוכא כי הכריא והחזירו לעבודת-הפרך הרגילה. ביום ו', 29 בספטמבר, ידוע היה כבר כי הצבא האדום מתקרב בהתקדמותו לעבר אושוויץ, והנאצים החלו לחנן כיצד להעביר את המחנה למקום אחר. התחילו לערוך סלקציות על מנת להפריד בין שתי קבוצות, אלה שיוכלו לעמוד בהליכים מפרכת אל המחנה החדש ואלה שלא יעמדו במאמץ. החלשים נשלחו למחנת הגזים לביתן 10. ברור היה כי הם נידונו להיות מומחים בתאי הגזים. פונדאן, למרות שידע מה צפוי לו, שמר על צלילות דעתו ועל קור רוחו. ב-2

באוקטובר לפנות ערב הועמסו על משאיות כשבע-מאות יהודים, לאחר שהוקראו שמותיהם. עזראייה סיפר כיצד יצא פונדאן, תיקן את צווארון מעילו ועלה על המשאית שהובילה אותו בדרכו האחרונה. שמו חרוט על קיר הפנתיאון בפאריס, ברשימת 197 הסופרים שנפלו במלחמה או נרצחו במחנות ההסגר של הנאצים. ב-1944 כאשר חש כי קצו קרוב, חיבר לעצמו פונדאן נוסח מצבה כזו הלשון:

פה נקמן ישירים לו גלגל. שם הלל לו נראָה כה חולף.
היהודי הנודד. ושוקה את הלב.
נקה הסָהָה להגדיש, בחור טוב, אך סקצת לא יציב.
נין שם תשיש. (פזון בית אביי).
סירו עלי ארץ השלים. כותב על החול מאפסיס
סיר החיים. לשון השמים.
(מצרפתית: ש. שלום)

ה. שירתו המוקדמת של פונדאן, שנוצרה בלשון הרומנית, הקרה ממעינות הסביבה היהודית המסורתית שבה גדל, מספרי הקודש שבהם הגה בימי ילדותו ונעוריו. משפחתו בעלת המטען היהודי מסורתי הרחב, ספריית סבו — אותו אוסף יקר של ספרים כירידים ובעברית שהוא "ירש אותה כדי להמשיך ולטפחה, — כפי שהוא כותב ברשימתו הנרגשת "הזכות לקרוא" (1921) — והאווירה ששרה בבית המכבד את המסורת וחוגג את כל חגי ישראל, כל אלה הטביעו חותמם עליו ועל יצירתו. הזיקה לעולם היהדות עוברת כחוט השני לאורך כל שירתו, משירי הנעורים שלו שנכתבו רומנית ועד שירי אחריתו, שנכתבו צרפתית. רשימותיו הפובליציסטיות שנתפרסמו בעתונות הרומנית בין-1919 ל-1922 פורסמו תחילה את המארג היהודי של יצירתו. פונדאן מספר את הרושם הכביר שעשתה עליו קריאת התנ"ך, תורה על ההיסטוריה הייחודית של עמנו שהפכה אותו ל"עם הנבחר", נפעם למקרא שיר השירים, מחפש את המוטיבים היהודיים בשירי היינה, נרגש כשהוא מכקר בבית-העלמין היהודי ביאסי...

בשירי נעוריו, בעיקר במחזור הנקרא על שם המקום שבו בילה כמה משנות ילדותו, "הרצה", בולטים תיאורי ההווה היהודי ככפר במולדאביה, ערדי הצאן עוברים בעיבורו של הכפר בדרך העפר ומעלים אבק, בשוכם מן המרעה, ובכתים "היהודים פשוטים מוכרים יידיש", וסבא שקוע כרבקות בתפלתו: "אם אשכחך ירושלים..."

פרות של וטרה ידורנה על אספלט רטב
מעשבים פוסעות, במבט ימי, יסב
אל העבר, ונעי-פימה, כפעמנות —
כבהרצה עת של יתני על ספסל דממות.
זכרני: דמדומים צנחו מנגמנים
בעירה עם לזאת מפתח אבנים
ללא-עץ, עם גזת — ככרצים על פני כל צהר,
שדרך החצר ישב היום, שקרת, עם זהר.
העדרים מי זה הביא בכת-ראש מן הכר?
גם אז עינם זוגית ומשרבב צואר,
אך לרחובות גללים מן המרעה הכריאו.
ובחייכם נשורת-צמר של שקיעה היתה.
בערב בבתי-תפלה מלמול שחור גדל,
נראי בקיש — אחרת גם אמה היתה מתפלל —
השמים, כשם שעל אבותיהם נונו
מנוראות של שדות-האדם, בן עליהם יצו.
פתאם מאחורי שמשת הדלקי גרות,
לחיות מבטד לרלחות סגרות,
ונכנס לשבת לשלחן, אי-צל רטע.
הדמי של מכרה-מלה במעין קפוא הוא,
ובעצמו של ליל מרוב שבתצר נזול.
בין להבות פמוט אז סבא מתפלל:
תדבק לשוני לחכי, השכח, ירושלים,
ימינו אוני, אם אשכחך... ויעל לשמים
הספח עם מלאכי הגבס, מה הלהבה
בפטר של תריס-הכבול רבה!
פאלו רוח בסערה הצטלה-לפתע,
והבית, שדרך בלילה כסירה חוך רתע,
נתק מתוך סמטת העירה וטט.
בלי הרף, כשתת, שתה-מנעה השנת,
ואני ידע עם מי סבא שם שותת,
איש לא שמע איך מעמקי הלב או התפוח
וערבב בראש הנקד התוהה
תפלת הבית הקטן עם הנעי של השדה.

נתק מתוך סמטת העירה וטט.
בלי הרף, כשתת, שתה-מנעה השנת,
ואני ידע עם מי סבא שם שותת,
איש לא שמע איך מעמקי הלב או התפוח
וערבב בראש הנקד התוהה
תפלת הבית הקטן עם הנעי של השדה.
(עברית: אליהו מייטוס)

השירים האלה אינם כלל כה אידיליים, כפי שהם נראים במבט ראשון. הם חדורי פחד ואימה. הילד משתאה למשמע תפלתו של סבא, המשתפך בכבי בתפלתו ומבקש שהשמיים יגנו עליו ועל כל בית ישראל "ממוראות של שדות אודם." ושירים אלה שנכתבו בשנות מלחמת העולם הראשונה מעלים גם את אימת ההרס של המלחמה וגם את אימת פאתי השמיים המתאדמים באופק: "העיירה גואה, עיניה אדומות, אימה נתקפת." זו העיירה היהודית המיטלטלת בטלטלת הזמן, "ניחקת כסירה... מרקיעה כריחוף," כמו ויטבסק בצוירו של מארק שאגאל. ובשיר אחר מתנבא המשורר על דרכו לעתיד לבוא, כאשר יצא לדרכו, יפליג לעולם הרחב, אך בלבו ישא את זכר העיירה ומראותיה:

יבוא עוד ערב בו אני אלף מפה
מבלי לדעת אן ללכת עוד, אף לא
אדע אם רקבונות או נענים פאים,
כי כעפר ירבצו עלי החשאים.
בערב, כתמיד, תצאי אלי אז עם
צנת הצל משל עצי האגוזים,
אך איך-הנוע שלמראשותי נשאר
כנר ראשון... תביני שהלכתי כבר
ושוב אל תשאלי על מה לך מיתרים
הנפש הקפה, הברך, קשורים —
מראות דורשים מלים-פה-אחרות, שונות;
מוטב שתוכתוך, הרשים, הזכרונות
יהמו וההמיה תצעק: אותך אהב! ...
ואהב מצבה בכתב עברי, עת סתו
בקצה פרפר העיירה, בבית קברות
נוסף על גלגלים מיגון הכנורות
ובמבטים — עוית האדמה העגלה...
כי ממות הסתתר עוד לא אוכלה!

(עברית: חיים רבינון)

בנימין פונדאן; ירושם של מ.ח. מאקסי

שירתו הצרפתית של בנימין פונדאן המכונסת כולה בכרך Le Mal Des Fantomes (חולי הרפאים) שונה במהותה משירתו הרומנית. לעומת האופי התיאורי והסימבוליסטי של שירתו המוקדמת, נוסף לשירתו המאוחרת המימד המיטפיזי והאקזיסטנציאלי. כאן מופיע המשורר כמלאך בגרותו הרוחנית, נוגע בבעיות קארדינאליות של הקיום האנושי, וגם התיינותו עם האלוהים היא כאן מקפת ועמוקה יותר. אך היסודות הריאליים שעליהם מושתת שירתו זהים. בשיר אחד נזכר המשורר בעיירה שבה נולד ובה עברו עליו שנות ילדותו, עיירה לבנה שבה עוברות הפרות ברחוב... הוא מעלה את ריחות הבוקר הרחוק, מראות העצים היוצאות למראה... זוהי אותה עיר-שלייהודים, המוכרת לנו משירי ה"מראות" הרומניים, וגם כאן מתוארים אותם יהודים קטנים המרחפים באוויר כמו היהודים שבצוירו שאגאל, עיר של ריח לחם טרי ורג מלוח:

Je viens d'une petite ville blanche où pissaient les vaches
les soleils débordaient le soutien-gorge des haies,
une odeur de matin qui s'est lavée à l'eau
des fourmis longuement marchaient sur les mains calmes
une chèvre broutait du lait,
laitues fraîches vous vous êtes tués,
la chair était si clame —
ville de petits juifs accrochés à l'air
les trottoirs étaient des rubans sales,
j'etouffais de bonheur, de dégoût,
ça sentait le pain frais et le hareng salé,
l'amour sentait la bouse humide...
(עמ' 31)

והוא זוכר כנגעוים את העיר הזאת והנוף הזה, שבנעוריו ביקש לברוח ממנה, אל העולם הגדול, אל הכרכים, "שבהם

השמש היא שחורה," כדי לזעוק את זעקת צמאנו ושגונו. האוקיינוס מעלה על זכרוננו את שדות ביסאראביה הנרחבים, את הערבה האין סופית:

Pourquoi l'océan me fait-il penser à ces
plaines de Bessarabie,
on y marchait longtemps et c'était long la vie.
Steppe ! ce fond de mer agaçait les narines
l'œil de la terre s'ouvrait sous les paupières marines
on avançait sans avancer et on faisait le point.
Notre marche avançait la distance d'autant.
(עמ' 33)

וכשהוא נמצא על סיפונה של האוניה המפליגה למרחקים, הוא תופס את עצמו מהרהר: "נולדתי ביאסי — מה אני מחפש באוראן?" לאן יוליכוני פעמי? לאיזה חופים? איזה פרצופים יקדמו את פני? נוסעי האוניה קוראים בתפילתם לכלה השחורה והנאוה משיר השירים:

Pauvres vifs
Que de fois projetés sur les murs par vos longues
bougies de suif
vos ombres ont prié sur les fruits de la terre,
ont nage lourdement dans l'eau de la prière
et appelé dans leurs cœurs racornis, la jeune,
la frêle bergère, l'épouse,
la fiancée promise et noire du Cantique
des Cantiques.
(עמ' 42)

סוכן חברת האוניות, האחראי לציבור המהגרים שעל הסיפון, קורא מפעם לפעם: "ריבוננו-של-עולם!" הוא פונה אל האלוהים אך הוא מהרהר בפגורמים, בכריחתם המבוהלת של הזקנים הנושאים בבורעותיהם ספרי תורה, הוא זוכר את מראה הילדים הקטנים מן הרחוב היהודי. כמה פעמים צריך ים-סוף להיקרע, כמה פעמים נזעק עוד אליך ממעמקים? יציאת מצרים אינה אלא משל לכריחה נואשת זו שאנו מחפשים ואיננו מוצאים? ולאחר שהוא מעלה כמה וכמה פרשיות טראגיות מתולדות עם ישראל, הוא מסיים בשאלה: "מהגר, אנא פניך מועדות?"

למראה סרטו של צ'ארלי צ'פלין "המהגר" הוא מתחיל להבין לרוחם של המהגרים, להזדהות אתם: "אני שייך לגזעכם — כמוכם אני נושא את חיי במזודה שלי — כמוכם אני אוכל את לחם המועקות שלי — אינני שואל עוד לטעם החיים — אני אחד מאלה שאין להם דבר והם רוצים הכל — לעולם לא אדע להשלים." (עמ' 45).

בקרן המחלקה השלישית, הגדוש חיילים מעלי-סרחון ומהגרים, הוא מהרהר בחייו, בחיי עמו, חיים הנתונים בתנודה מתמדת, חיים-על-גלגלים, והוא נזכר באבות-אבותיו שניספו ותפילה על שפתותיהם:

Une cale chargée de sacs de café, un wagon de troisième
plein de soldats puants et d'émigrants,
une vie sans escale,
une vie attachée à une roue et qui tourne,
avais-je assez marché et la guerre était devant,
assez marché, j'ai vu des régiments de sable,
marché — et on était ramassé par les routes
avec les cheveaux fourbus et les camions défoncés,
loin du marché-aux-puces où mes aïeux sont morts
une prière sur les lèvres
à l'ombre d'une vieille bâtisse qui flançait
— sous le poids de la vie —
barque de sauvetage qui avait trop servi.
(עמ' 53)

הנע־ונד הנצחי — המדמה את עצמו לאוליסס — עורך חשבון-נפש ושואל את עצמו: לשם מה לגור? כלום אין זה טוב יותר לשבת בעירך ובכיתך, בחיק אשתך, ליהנות מפרי עמלך, מקנן היין, להזדקק כשלוה... לשם מה לצאת, מובס מראש, לארצות שמהן תחזור זקן ותשוש, ארצות הסינריות שלא שעית לקריאותיהן, של נצחונות שהחמצת, שלבך כבד משום שלא רויית צמאונך?":

Tu avais une déesse à tes côtés, Ulysse :
— A quoi sert-il de voyager ?
Une jarre de lait calme, les cuisses de l'épouse,
les jours comme des pommes tombées dans le verger,
une belle lumière lisse,
la paix de l'œuvre faite et la nuit à l'auberge,
vieillir tout doucement près d'un pichet de vin
quand la lune blanchit le large,
tout en trinquant avec des marins revenus
infirmes, d'on ne sait quelles batailles louches
qu'on a du mal à épeler...
— A quoi sert-il de s'en aller
déjà vaincu, avant d'avoir ouvert la bouche,
dans des pays d'où l'on ne reviendra que vieux
plein de sirènes que l'on n'a pas écoutées
de victoires manquées
et le cœur lourd d'avoir résisté à sa soif ?
(עמ' 57)

בשיר הסיום של הספר "טיטאניק" מדמה המשורר כי כל תולדות-חייו של היהודי הנצחי ורופים אחריו, הדרכים מצטלבות והגזעים עונים זה את זה, והוא מתקדם תחת עיני-הרעם ורואה בעיני רוחו את השוורים עוברים בסך, את הימים שצופים, את הריי-הגעש... והוא מסכם את דרכו: עסקתי במקת-זמכר לאורך כל שנות ההיסטוריה, וזעתי את זרע

חיינו הקצרים של "חיינו"

בעריכת ק"ל סילמן

נורית גוברין

א. בין "החרות" ל"חיינו"

בי"ב באלול אתמ"ב ל'חרבן [תרע"ז] [16.9.1910] הופיעה בעיתון "האור", במדור: "ירושלם יום יום" ידידיה הבאה:

מראש השנה יתחיל לצאת בירושלם עתון חדש בשם "חיינו". העתון הזה יצא על ידי המוציא לאור את "החרות", ועורכו יהיה המורה הצעיר והסופר ההתולי הידוע, האדון ק. ל. סילמן. לפי ידיעות שנמסרו לנו יצא העתון החדש, בתמונה גדולה, לעת עתה שלש פעמים לשבוע, ובקרב חילופיהו ויעשוהו לעתון יומי גדול. האדון סילמן בגי' כבד — כך אומרים — את עזרתם הרוחנית של כל סופרי יפו וגם הגולה הגדולה תתמך בו. ככה שמעם כי אם יצא העתון "חיינו" — איזה שם מזרז וסילמני באמת! — תחול "החרות" לצאת לאור.

שבועיים לאחר מכן, בכ"ו באלול אתמ"ב ל'חרבן [תרע"ז] [30.9.1910] ממשיך "האור" באותו מדור ב"החרות" השמועות" שלו ומודיע לקוראיו ש"מ"ל "החרות" ה' משה עזריאל הגיש בקשה רשמית להממשלה על רישון לעתון בשם "חיינו", בלשון עברית ג' פעמים בשבוע. על כך כאה מיד הכחשה בגליון האחרון של "החרות" לשנת תרע"ז מיום כ"ט באלול (עמ' 4) והוכחה בה שהבקשה הוגשה להוצאת עיתון יומי ולא לשלוש פעמים בשבוע. והשמועה אכן נאממת. מיד לאחר ראש השנה תרע"א, הופיע הגליון הראשון של "חיינו" ביום ששי, ד' תשרי תרע"א, שכלל ארבעה עמודים בתכנית גדולה ומהודרת.

גם על כך מוסיף "האור" ומדווח לקוראיו בגליונו מיום ד' בתשרי אתמ"ב ל'חרבן [תרע"ז] [7.10.1910] בעמ' 3 במדורו הקבוע "ירושלם יום-יום": "היום יופיע הגליון הראשון של העיתון הירושלמי החדש 'חיינו', שאת דבר צאתו לאור בעריכת האדון סילמן הודיע 'האור' עוד לפני שלשה שבועות." אלא שהופעה זו היתה קצרה ימים. העיתון החזיק מעמד שבוע ימים בלבד, בימים שבין כסה לעשור, ויצאו ממנו שלושה גליונות. כערכ יום-הכיפורים הופיע הגליון האחרון, ולאחר מכן נפסק לפתע ללא הודעה מוקדמת. אדרבא, בגליון שלישי ואחרון זה באה בעמוד הראשון הודעה "לקוראיו" על הוצאת העיתון וקריאה למינורים:

ממנויינו אנו מבקשים לשלם את המגיע מהם בעד העבר ולהודיענו ע"ד מנויים להבא. אם לא נקבל את הודעותיהם במשך החדש הזה נהיה מוכרחים להפסיק משלוח להם את העיתון.

וכן באה בהמשך הודעה לקוראים:

אנו מבקשים מאת קוראיו בירושלם ובלעדי ערי ארצנו ומושבותיה להודיענו בכל מקרה ומאד חשוב בחיים הכלליים, בחיי הצבור העברי, במוסדות חנוך, השכלה, חסד וצדקה וכי, וכן גם מקרים פרטיים הראויים להזכר בעתוננו.

מאת מוציא ידידיעות אנו מבקשים דיוק ובהירות, בלי שום הזזמה — ידיעות נכונות כמו שהן.

בשבוע שבו הופיע "חיינו" לא הופיע "החרות", שהתחדש מיד עם הפסקתו וגליונו הראשון לשנת תרע"א הופיע בערב סוכות, ביי"ד תשרי תרע"א. הפסקה זו בהופעתו הסדירה של "החרות" מעידה על הכוונה הרצינית שאכן היתה לעורכו להחליפו ב"חיינו", אלא שמחשבתם זו לא יצאה אל הפועל בגלל סיבות טכניות ואולי גם אחרות.

על ההתחרות עם "החרות" והרצון להוכיח, כי "חיינו" מצליח טוב ממנו, תעיד ההודעה שנדפסה באותיות שמנות כמיוחד, בשולי העמוד הראשון בגליון השני של "חיינו" (ד' חשרי תרע"א):

הגליון הראשון של "חיינו" נמכר במאתים וחמישים אסמפלים יותר מגליונות "החרות".

על הקשר ההדוק שבין "החרות" ל"חיינו" תעיד גם העובדה, כי בגליון האחרון של "החרות" לשנת תרע"ז, מיום שני, כ"ט באלול תרע"ז [3.10.1910] בעמוד הראשון הופיעה, באותיות של "קידוש לבנה" ההודעה על הופעת "חיינו" בצירוף הפנייה "לקוראיו" ולאחריה "הצהרת הכוונות" של העיתון החדש.

כפנייה זו אל "קוראיו" לא נאמר במפורש שהעיתון החדש יבוא במקום הקודם שייפסק, אך יש בהחלט רמז לכך:

שיאפתנו תמיד להיטיב ולשכלל את עתוננו בכל חלקיו, למען יוכל למלא לאט לאט את התעודה החשובה אשר לפנינו; דאגתנו להוציא בארץ ישראל עתון הגון שיהא ראוי לשמו, שידון בהירות הראויה על שאלות חיינו ויחפש את הדרכים לפתרונן; רצוננו הכביר להרים את מדרגת עתוננו שיהיה עד נאמן לחיינו אשר בארץ,

מצד אחד ולעיתונות הפועלים מן הצד האחר. כל הנסיונות הללו לא הצליחו" (הערת יצחק בצלאל, במכתבו אלי, אוקטובר 1984).

אלא, שכאמור, היו ל"חיינו" חיים קצרים מאד, של שלשה גליונות בשבוע ימים. על פי ההודעות הרשמיות והפומביות, נפסקה הופעתו בגלל עיכוב בקבלת הרשיון מן הממשלה התורכית להוצאתו. על-כך מודיעים הן "האור" בגליונו מיום י"ג תשרי אתמ"ב ל'חרבן [תרע"ז] [16.10.1910], ויום אחד לאחר מכן, גם "החרות" שנתחדשה הופעתו כינתיים. הודעתו של "האור" ארוכה ומפורטת, בהשוואה להודעתו הלאקונית של "החרות".

"האור":

ירושלם יום יום — (מ.ק.) "חיינו" ו"החרות". — הרשיון על העתון "חיינו" נתעבב בהממשלה, כי לפי החוקים החדשים על העתונים אין נותנים רשיון לחוסה בצל ממשלות אחרות טרם שהקונסול עצמו יהיה אחראי בפני הממשלה עבורו, ויען כי עורך העתון ה' ק. ל. סילמן הוא נתון רוסי צריך, לפי החוקים, כי הקונסול הרוסי יכתוב להממשלה המקומית בענין זה. כפי הנראה לא ינתן הרשיון. אומרים כי בקרוב תשוב "החרות" לתחיה.

"החרות":

לקוראיו: בגלל עכוב הרשיון לעתוננו "חיינו", הננו מוציאים לע"ע את עתוננו שוב בשם "החרות".

מההודעה הקצרה שהוסיף ק"ל סילמן, באותו גליון של "החרות" מיד לאחר מכן, מסתבר שנראה לא רק עיכוב הרשיון הממשלה, היה הסיבה להפסקת "חיינו". אלא קרוב לוודאי שגם חיכוכים בין השותפים העורכים:

לקורא "חיינו"

רערכת "החרות" אין אני לוקח שום חלק.

ברגשי כבוד

ק. ל. סילמן

בפילטון "על דא ועל הא" שפירסם סילמן ב"הפועל הצעיר" מיום ח' בכסלו תרע"א (9.12.1910), בחתימתו "מאן דהו", שבו הוא מגיב על עניינים שונים בארץ ישראל, הוא מאשים את "החרות" בפרשיות שחיתות שונות, היכולות להיות ידועות רק לאדם-מן-הפנים. הבקי היטב כנעשה בחדרי המערכת, כך, למשל, הוא מאשים את המערכת בכך, שהיא מקבלת כסף כדי להתקין — את "אגדת נטעים" — ומקבלת כסף נוסף, כדי לא לפרסם את דבריהתשובה על התקבלים "אנו יודעים שבמערכת הזאת מקבלים על הדרישה המקבלים על הפרישה, ולית דין ולית דיין." וכך הוא מאשים במפורש את משה א. עזריאל ות. בן-עטר "או איש אחר העומד מאחוריהם" שקשה לדעת מה הם רוצים במאמריהם הראשיים, "מפני שאין באמרים ההם שום הרצאה ברורה על העניין, שום סגנון ספרותי" והם חוזרים ודשים בנושאים שבהם עסקו בהם רבים קודם, ומעמידים פנים כמחדשים ויוזמים.

על כך באה מיד תגובתה של מערכת "החרות" במסגרת מיוחדת תחת הכותרת "להמחפרים והמגדפים", מיום י"ח בכסלו תרע"א (19.12.1910), אלא שבניתיים נוסף עוד גורם שהחרף את המתח בין סילמן ל"החרות". הכוונה למאמרו של י"ח ברנר על תופעת "השמד" (שפורסם ב"הפועל הצעיר" כ"ב בחשון תרע"א), ש"החרות" ראה בו "כפירה והסתה", וקרא למלחמה נגדו. תגובתה של מערכת "החרות" כורכת יחד את שני העניינים: את האשמותיו של סילמן נגדה, שהיא רואה בהם "נקמה" "על קיצור ימי 'חיינו'" ואת הניכוח עם ברנר, שתגובתו הראשונה להאשמותיו, נדפסה באותו גליון של "הפועל הצעיר":

להמחפרים והמגדפים.

אין כבודנו להשיב לאנשים כמאן דהו (הפועל הצעיר גליון ד') שהוא הקלס⁴ הידוע, אשר מתנקם כעת על קיצור ימי חיינו שבעונותיו לא נתארכו, ויטפל עלינו שקרים נתעבים שמר קולקוב⁵ יכול להעיד למען האמת כי אף פרוטה אחת לא קבלנו ממנו עבור הרברים שנתפרסמו ע"ד "אגדת נטעים", ואנחנו כעצמנו שמנו קץ להפולמוס מפני כבוד הישוב היקר לנו באמת.

גם אין אנו מוצאים לנכון להכנס בכוח עם יוסף חבר (י.ח. ברנר) באותו הגליון של הפועל, שאינו משיב על האשמה כלום, כי אם מחרף ומגדף בדבריו נבלה ושגוען. הבית דין הלא יברר את הדברים, וגם אנחנו במאמרינו המיוחדים.

בוויכוח הנוקב בין "החרות" ו"הפועל הצעיר" שהרעיש את העולם היהודי בארץ ובחו"ל, בעקבות מאמרו זה של ברנר, תמך סילמן בצורה בולטת במיוחד ב"הפועל הצעיר". ב"אסיפת הסופרים" שהתקיימה ביפו ביי"ג בשבט תרע"א, בימי סופה וסערה ברד ושלג⁶ כמחאה כנגד הפסקת התמיכה של הוועד האודיסאי ב"הפועל הצעיר", היה היחיד שבא במיוחד מירושלים, כדי לקחת חלק פעיל בה, ולא הסתפק, כאחרים, במלוח דבריו בכתב. בדבריו באותה אסיפת-מחאה, כפי שהובאו בפרוטוקול של ר' בנימין ב"הפועל הצעיר" (כ"ב שבט תרע"א), נשמעת הדגשה מיוחדת על הצורך בספרות "מתפתחת חופשית, בלתי תלויה בחוקים צנזוריים מעיקים על הרוח", ועבחים מופלגים על תועלתו של "הפועל הצעיר" והשפעתו על "התפתחותה של דעת קהל בריאה, בלתי משוחדת, של ספרות נקייה והגונה". דומה שבשכחים אלה לא פחות משהם כוונו אל המשתתפים באסיפת-הסופרים, ואל אנשי הוועד של חובבי-ציון באודסה,

קדיש יהודה סילמן

בקיץ שנת תרס"ח (אוגוסט 1908) עם הפסקת "התורכים הצעירים" ושינוי המשטר בתורכיה, חלה פריחה רבה בעיתונות בארץ-ישראל, בשל ביטול הצורך ברשיון להוצאת עיתון בארץ, וההקלה בחוקי הצנזורה החמורים. צצו תכניות רבות להוצאת עיתונים וכתבי-עת, אחדות אף יצאו מן הכוח אל הפועל, אבל רוכן לא האריכו ימים.¹

העיתון "החרות" עצמו, היה במידה מסוימת ממישכו של העיתון הספרדי בלאדינו "איל ליביאל", וכך, חשבו "חיינו" יחליף את "החרות"² מאחוריהם אולם אותם האנשים: משה עזריאל, חיים בן-עטר, המחליפים את אברהם אלמליח ב"איל ליביאל" וב"החרות" וב"חיינו" מצטרף אליהם גם "האשכנזי" קדיש ליב (יהודה) סילמן. הצטרפות זו באה, כפי שנרמז גם בהודעה "לקוראיו" להפסקתו מן החותם העדתי-ספרדי המובהק שלו, להרחיב את חוג קוראיו, להוציא מן החתום הלוקאלי של עיתון ירושלמי ולקרבו גם, לחוגי האינטליגנציה של הישוב החדש ביפו. המטרה היתה, לעשותו לכתבי-עת מרכזי לקוראים ולכותבים בארץ-ישראל ומחוצה לה, לחזק את יסוד ההגות והספרות שבו. כשנה וחצי לפני כן, נפסקה הופעתו של "העומר" היפואי, שהחברת האחרונה שלו הופיעה בניסן תרס"ט ובחדשי הקיץ של אותה שנה כבר היה ברור, שלא יהיה לו המשך, ובאותה שנה עצמה, נעשתה הופעתו של "היפה הצעיר" סדירה וקבועה. יתכן, ש"חיינו" ברכו שלו, ניסה למלא את החלל הריק שהותיר אחריו "העומר", ובה כשעה להיות מעין "תשובה שכנגד" — ירושלמית ו"אזרחית" — ל"הפועל הצעיר" היפואי והמפלגתי.

"הוצאת 'חיינו' בתמיכת 'החרות', היתה חלק ממסכת רחבה של נסיונותיו של 'החרות' להיות מוכר כעיתון ישובי, ולהיחלף של התווית העדתית הירושלמית המגמדת, וכן אפשר לראות בניסן זה חלק מן המאמץ של גורמים ישוביים שונים להוציא לאור עיתון אלטרנטיבי לעיתונות כן-יהודה

כוננו אל עורכי "החרות" בירושלים: "מבין סיעות כל עובדי התחיה שלנו היה 'הפועל הצעיר' האורגן הספרותי הגון הראשון בארץ-ישראל והנאספים לוקחים לחובה מוסרית להשתדל ככל האפשר שקימו של 'הפועל הצעיר' לא יפסק ושכבודו לא יפגם."

"החרות" לא שחק, ובשעת הכושר הראשונה נפרע מסילמן. זו נודמה כפורים, כשעה שהמזכרת הוציאה לאור את העיתון הסאטירי-היהודי "אחשרדן" - עיתון לזמן שכרותנו, ובו רשימה סאטירית תוקפנית ומעליבה במיוחד כנגד קלס ועיתונו, בלוויית קריקטורה שלו. שהיא מאד בלתי מחמיאה.

רשימה זו חורגת בחריפותה מן הלגלוג הצפוי והמקובל בעיתונים ובהזדמנויות מסוג זה, להבליט מומים וחסרונות ולעושה אנשים, מעשים ותופעות לצחוק, בגלל החשבון האישי הנוקב המסתחר מאחוריה. (ראו המשך בפרק על התהודה).

גם סילמן לא טמן ידו בצלחת, והשיב בחריפות רבה לא פחות לשותפיו לשעבר.

כחודש לאחר שהתפרסם הפרוטוקול של ר' בנימין מ"אספת-הסופרים" ביופ, ב"הפועל הצעיר", מתפרסם ב"הדר הזמן" (וילנה, כ' אדר תרע"א) פרוטוקול נוסף, השונה מקודמו, תחת הכותרת: "מכתב מיפ"ו ועליו תחום: שמעוני הוא ק"ל סילמן, שהשתמש בשם אביו אברהם שמעון, כאחד משמות-העט המרובים שלו.

פתיחתו של הפרוטוקול בהתקפה חריפה קודם על "החרות" ועל עורכיו, שניכר בהם כעטו של מי שהיה מקדם בפנים וכתת הוא בחוק, מכיר את הנעשה מקרוב, ומוציא לרשות הרבים מה שהצטבר אצלו בתקופת שיתוף-הפעולה בעבר. בהתאם למינוח שהיה רווח באותה תקופה, נקרא "החרות" "רפש", "רפש ירושלמי" ועורכיו:

שני הדייטים ספרדים, בורים גמורים בדברי אוריות ובדברי סופרים, שמיניהם לא קראו אולי אף ספר עברי אחד, שעשועולם עתון פאמפלוטי בשם "החרות", ואנחנו, הרגילים לסלסל בספרדים שלנו, כפרחי התחיה של המזרח, עומדים ומגדלים את הנחשים האלה בחיקנו. [...] פעם היה זה עתון לאומי עם מגיני דוד ו"ציון" בתוכם, ואח"כ עמד ומחק את אלה והתחיל ללקק עפר רגלי האורתודוקסיה, ואין לך שבוע שלא יתנפל העתון הספרדי הזה על הצעירים הרוסים "החורים", החליגאנים, וכו'. [...] וכל הדברים האלו נעשים בלי שום נקימת לב, בלי שום הרגשה של אחריות, כי אל אחי יש לבצע "החרות": המטעם, ולכבוד לא אחים זה אין שואלים כלל אם מותר אסור לזיף ולהשתמש בשקרי שקרים ולבדות עלילות דברים בלי סוף.

בהמשך במקר הכותב גם את עיתונות בן-יהודה וקורא:

הימי הגיע הזמן לא רק להבין, כי אם גם לעשות דבר ביחס לעתון רומי בארץ-ישראל. הלא הישוב הולך ורב ושאלות חיינו פה הולכות ומסתככות מיום ליום, והשעה הרת עולם לנו, והציונים שלנו - המוציאים לעיתונים ככל העולם סוכמים עצומים מאד לפי ערך קופתנו - אינם עושים מאומה בשביל עתון הגון באותה הארץ, אשר בשבילה הם עמלים.

מסטיה זו מנושא "המכתב" ניכרת הטרוניה של הכותב, על שלא התאפשר לו להמשיך בהוצאת "חיינו". ולהגשים את שאיפתו להוצאת "עיתון הגון" בארץ-ישראל. אין ספק שפרשן "חיינו" עומדת מאחורי פירסום הפרוטוקול זה וסגנונו החריף במיוחד כנגד "החרות" ועורכיו. ויש בכך גם דוגמה נוספת לחוקיות שלפיה מתנהלים הפולמוסים למיניהם, כאשר לתוך הוויכוח הענייני, משתרכבים דרך-קבע "חשבונות" אישיים שונים.

אין ספק שעמדתו זו, של מי שהיה קודם מקורב ל"החרות", ושיתף עם אנשיה פעולה, הכעיסה והרגיזה במיוחד.

ב. טעם "חיינו"

הצהרת-הכוונות הראשונה של העיתון החדש העומד להופיע, באה מעל דפי "החרות", בגיליונו האחרון לשנת תרע"א, מיום כ"ט כאלול. שהיה צריך להיות גם הגיליון האחרון בכלל, לפני שיפנה את מקומו מרצון למחליפו, "חיינו", לאחר ההודעה "לקראתנו":

"חיינו" עם כל האמצעים המועטים שלו, עם כל המכשולים הרבים המונחים על דרך התפתחות עתון בא"י, יהיה ניסיון לבריאת אותו העתון הנוח לכ"כ לכל שדרות עמנו, עתון שיהא מתחן את העם, שדעה בריאה תשמע בו, שישא ויתן בשאלותינו מתוך רצון לעבד לעם, לתקון חייו, להתפתחות רוחו, לעודדו ולהכשירו לקראת עתידו אשר לפנינו.

דאי ש"חיינו" לא יהיה עוד אותו העתון האידיאלי אשר טובי עובדיו שבארץ שואפים אליו, אולם אם יעלה בידנו בעזרת סופרינו, ש"חיינו" יהיה ניסיון טוב וראוי לכך, שהוא יהיה אותו עתון המעבד האפשרי של עתה - ויחיינו שעשיונו דבר שהשעה צריכה לו.

ובטחיים אנו בטובי סופרינו שהבטיחנו את עזרתם הקבועה, שנענו לנו בריצון מרובה - בהם ובטובי הקוראים מן העם שנוכחו כי כבר גר למדי הוצרך בעתון חדש בא"י.

"חיינו" יצא לע"ע שלש מעמים בשבוע במרמט "החרות" על ניר יותר טוב, ועם האפשרות הראשונה נוציאו בכל יום, ונגדיל את כמותו.

הצהרת-הכוונות זו, חזרה ונדפסה גם בעמוד הראשון של הגיליון השלישי של "חיינו", מטשתי תרע"א, ונוספה לה בהקשה מיקורביו וסוכנינו: "להפיץ את עיתוננו בין שדרות כל העבור העברי בארצנו" ו"ממונינו" לשלם את המגיע מהם. כאמור, היה גיליון זה האחרון.

ניתוח הדברים, אינו מגלה כיוון מיוחד ומסויים, אלא הדגשה על הכלליות "לכל שדרות העם", הבטחה לחנך את העם "לעודדו ולהכשירו לקראת עתידו" והתצללות מראש שבגלל

"המכשולים" יש לראותו כ"ניסיון" וכ"עיתון-המעבר", במסגרת האפשרויות הקיימות.

אין ספק שהסתמיות, הכלליות והזהירות שלא להתחייב לשום כיוון ולשום צד, הן מכוונות, כדי להרחיב את מעגל הקוראים והמשתתפים, ולעשותו ראוי לכולם. אולם בה שבעה, ניתק עצמו מקהל תומכים פוטנציאלי מסויים (כגון: פועלים, ספרדים, שומרי-מסורת), שבלי תמיכתו הקבועה וחסרת-התנאים, דומה שקשה ואולי בלתי-אפשרי לפעול. המכנה המשותף הרחב ביותר, המוותר על הקשר עם מפלגה, השקפת-עולם, חוג חברתי או שיתוף אינטרסים מסויים, ומשאיר רק את הבסיס הכללי והסתמי של "עבודת-התחיה" וחיוש הדרכים לפתרון "שאלות חיינו", מטשטש ניגודים במקום להחריפם ולהבליטם, יש בו ערובה, לפחות באותה תקופה, לאי-הצלחתו של עיתון. גם ההכרזה על "טובי סופרינו" שהבטיחו את עזרתם הקבועה, לא היה בה ממש. השאיפה לעיתון "הגון" בארץ-ישראל, שאינה נעדרת משום תוכנית והכרזה, אינה בהכרח זהה עם עיתון חסר-פרצוף ונעדר-זהות, ובלי לנקוט עמדה בשאלות העומדות על הפרק, ולייצג ציבור קוראים מסויים שיראה בו את שליחו, את נציגו ואת בנתו, קשה, ואולי בלתי-אפשרי להחזיק מעמד זמן רב.

יתכן, שכבר בהתחלה נתגלעו חילוקי דעות בין ק"ל סילמן לבין שותפיו ח. בן-עטר ומ. עזריאל ביחס לרת ולמסורת, לפועלים ולמעבידים ולשאלות בוערות יותר שעמדו על הפרק. המפשרה לא נמצאה והשותפות חייבת היתה להתפרק. בפתח הגיליון הראשון, מיום ששי, ד' תשרי תרע"א, באה הצהרת-הכוונות נוספת, הפעם כמכתב אל העורך, בחתימת כ. שאיני יודעת מי הוא. צורה ספרותית זו היתה מקובלת ביותר בכתיבה-העת העבריים, ואיפשרה לאדם-מיהודד להעיד על כתיבה-העת ולהביע את משאלותיו ביחס אליו, ושיתררה את העורך מן הצורך "להעיד על עיסתו", ובכך ניתנה מעין מראית-עין של אובייקטיביות, של מי שאינו מעורב ישירות.⁶

טוב בעיני השם "חיינו". יהוא העתון החדש ויאיר נתיבות חיינו בארצנו כמו שהם, - החיים הבריאים, הכוללים ומתקמים להם יוסי-יוס, על אף היאש המסתתר בקרבנו לאלל אותו כעש, ולמרות הזעם השופך תמרויו על סביבו.

והעם והארץ אשר להם העתיד, החיים אשר רבה אמונתם בעתידם לפנייהם - למה היו כנואשים! על מה ולמה יזעמו אם החיים אינם זועמים!

ויבוא נא העתון החדש ויקרא כל בשם "חיינו", ומעל הגבעה החדשה אשר שפך ידליק את נוכח התחיה, אשר למרות כל הנענים הוא דורך והולך לו במסלולו לבטח.

הן אם יש שעת הפסקה, אם בעבודתנו נראים רגעים בטלה, אבל בכללה התחיה אחור הן לא נסוגת! הן במשך שלשים השנה האחרונות הלא חיינו, עשינו איזה דבר, הלא השגנו אי-אלו מטרות!

ועוד גם זאת.

לורא כבר היו לנו החיים כלפי חוץ לארץ, להתבונן כל היום אל אשר יאמרו ואומרים הבריות. בלא לנו מועד לחיות את חיינו אנו בשבילנו וכמו שאנו אורבים, כמו שהיה מציאים חן בעינינו. אל יאוש ואל זעם, אל התרפות ואל התרפס, - מטרותנו לנגדנו: חיינו!

זוהי הקריאה הטיפוסית התזורת ונישנית לעיתונות חובית, להבלטת היש, הופעה והמוצלח שבחיים. להדגשת הבריאות, היופי והתקווה שבהם, בהסתמך על עצם העובדה ש"חיינו" במשך שלושים השנים האחרונות, ועשבל-זאת, הושגו "אי-אלו מטרות!" וכן נשמעת כאן התביעה שלא לשים לב לביקורת הבאה מבחוץ, מחוץ-לארץ או מ"הבריות" בכלל. שכן הגיע הזמן "לחיות את חיינו אנו כשבילנו כמו שאנו אורבים, כמו שהמה מוצאים חן בעינינו."

רצון זה לעיתונות חובית ולהעלמול מכל מה שיאמרו אחרים, צצה ועלה דרך-קבע אצל הקורא "הממים" שקצה נפשו בוויכוחים ובביקורת ובהבלטת המציאות כמות שהיא על כל פגמיה וקלקלותיה, אבל גם אצל "הקורא-שאינו תמים", המנסה לחיות בעולם של ניתוק ואשליה. למותר להוסיף, שדרישות אלה, מנוגדות למהותה של העיתונות, ועיתון השואף להגשימן גזר על עצמו כללה.

ג. העורכים והשותפים

שלושה שמות מופיעים בראש העיתון: העורך: ק.ל. סילמן; חבר המערכת: ח. בן-עטר; בעל הפירמין: מ. עזריאל. וזאת כהקבלה לשמות המופיעים בראש "החרות" בגיליון שקדם ל"חיינו": בעל הפירמין: משה א. עזריאל; המנהלים והמ"ל: מ.ח. בן-נאים ומ. עזריאל.⁷ כך עד סוף תרע"א. החל משנת תרע"א, שזכור שם של מ. עזריאל וח. בן-עטר בלבד.

בית-הדפוס של משה עזריאל הוקם בירושלים בשנת 1906, ונעשה לאחד מגדולי בתי-הדפוס העבריים בארץ. משה עזריאל, שהיה בן למשפחה ספרדית שהקימה מתוכה רבנים ידועים, ביקשה למזג משהו מן ההשכלה עם הרת והמסורת, באמצעות הוצאת ספרות, לחות-עם ודברי ספרות אחרים בעיקר בלאדינו. לאחר מהפכת התורכים הצעירים, ומתן חופש הביטוי, היה הגורם הישיר להופעת "החרות" שעורכו הראשון היה אברהם אלמליח. חיים בן-עטר, שנולד במרוקו ועלה בשנת חייו הראשונה עם הוריו לארץ, עבד תחילה כשוליה בבית דפוס זה, המשיך כתרגום דברי ספרות שונים ללאדינו בשביל בית הדפוס, ונעשה לעורכו של "החרות".⁸

ק.ל. סילמן, יליד רוסיה, מחנך, מאנשי העלייה השנייה, תחילה ביפו ואח"כ בירושלים, התחיל בכתיבה בגיל צעיר, והשתתף באינטנסיביות במרכיב כתיבה-העת והעיתונים בחו"ל ובארץ, כסוגי כתיבה רבים ומגוונים. במיוחד נודע כאיש ההומור והסאטירה, עורך עיתונים היהודיים ומשתתף קבוע בהם. פירסם בשמות-עט רבים רשימות פארודיות וסאטיריות.

משה עזריאל וחיים בן-עטר, ממש מסרו את נפשם על קיום עיתונם "החרות" בתקופת מלחמת-העולם הראשונה, והוא היה, אולי, היחיד שהמשיך להופיע בארץ-ישראל בשנים קשות אלה, אך התנאים הקשים הכריעו את שניהם. משה עזריאל מת מטיפוס הבהרות בשנות המלחמה. חיים בן-עטר, שהמשיך להוציא את העיתון ואף תמך במשפחת שותפו הנתיחה, נפטר אף הוא ממחלה, עם סיום המלחמה ולפני הכיבוש הבריטי, שהשאוב בלושיו ושלוש שנים בלבד (כ"ב כסלו תרע"ט, 26.11.1918).

השותפות הזו, שבין שני הספרדים הוותיקים מזה, והאשכנזי העולה-חדש מזה, בעריכת כתיבה-משותף, לא עלתה יפה, והתפרקה לאחר זמן קצר מאד, כשם ששותפות קודמת מסוג זה, בין ש. בן-ציון ודוד ילין, בעריכת "העומר", אף היא לא החזיקה מעמד, ונפסקה, גם בשל חילוקי דעות בענייני דת ומסורת.⁹

ד. המשתתפים

שלושה-עשר שמות וכינויים שונים מופיעים בשלושת הגיליונות של "חיינו". חציים חתמו בשם המלא, והאחרים בכינוי, או באות בלבד. קשה ואולי אף בלתי-אפשרי לגלות היום מי מסתתר מאחורי חלק מהם, וכן כמה אנשים השתתפו בעיתון. אלה שחתמו בשםם הם: (לפי סדר הופעתם): ד"ר יוסף לוריא; מרים שמחון; ד. שאלתיאל; ב. רפאל; שמואל בן-שבת; מנדל קרמר; א. רוזנטל. החתימה ע"ן, היא חתימתו של ש"י עגנון.¹⁰ שאר החתימות הן: כ. ; בן-שרה; א. ; כן שמני (כלומר מבית-שמון). כתבות וידיעות אחדות אינן חתומות כלל. יש לשער, שמאחורי חלק מהכינויים הללו מסתתר סילמן עצמו ואולי גם חברי המערכת האחרים. מבלי לפגוע בכבודו של איש מבין המשתתפים, אין ספק, שההגדרה "טובי סופרינו" איננה מתאימה לחבורת סופרים זו, כפי שהוגדרה בהצהרת-הכוונות של העיתון. חלק ניכר מבניהם, השתתף גם ב"החרות" (ד. שאלתיאל; שמואל בן-שבת; א. רוזנטל; ב. רפאל; מנדל קרמר). ש"י עגנון היה באותו זמן צעיר מתחיל ובלתי-ידוע, והסאטירה "כפרות", שתרם לעיתון זה, איננה מן העידית של יצירתו ואולי נכתבה עוד לפני עלייתו לארץ.

החשוב והמפורסם מבין המשתתפים היה ד"ר יוסף לוריא, שלפני עלייתו לארץ ערך את "דער יוד" (1899) שבו השתתפו גם ח"נ ביאליק וש. בן-ציון, ואת המוסף הספרותי של העיתון היומי "פריינד" (1903) ו"דאס יודישע פאלק" (1906, וילנה). עם עלייתו (1907) השתתף ב"העומר", ותיכנן, יחד עם מרדכי בן-הלל הכהן להוציא שבועון ועיתון יומי הגון. כאלול תרע"א נבחר לראש מרכז הסתדרות המורים.¹¹ מאמרו ב"חיינו" "לברור מצבנו ושאפוחינו" התפרסם בשלושה המשכים, בשלושת הגיליונות של העיתון, ובכך היה למשתתף הקבוע והיחיד שלו. דא עקא, שמאמרו זה נדפס גם במקום אחר, כפי שמעידה הערת המערכת, והובא ב"חיינו" בהשמטות.

מתחת לקו, במקום המסורתי המיועד כעיתונות של אותה תקופה לפליטות או לסיפור, נדפס בשני המשכים סיפורו של א. רוזנטל "ביום כיפור, סיפור", המתאים לימים שבהם הופיע העיתון. בסיום החלק השני, נרשם: "לרפוש ע"י אביר שבסרביה, הכותב הוא אליעזר דוד רוזנטל, 12. שיהו מורה בתסרביה, וסיפוריו ורשימותיו נדפסו בכתיבה-ע"ש של התקופה, ו"אביר-שולמית" הוא ק"ל סילמן, שהיתה לו בת בשם שולמית שנקראה על-שם אמו.

הזו סיפור המתאים לעשרת ימי תשובה, אבל אינו סיפור ארץ-ישראלי, וכמוהו גם סיפורו של עגנון. איני יודעת מה היה טיב הקשרים בין סילמן לרוזנטל, ואיך הגיע סיפורו ל"חיינו". ככול אופן שיתוף הפעולה ביניהם נמשך גם מעל דפי "החרות" לאחר הפסקת "חיינו" בתוך תקופת המתח ביניהם. סיפורו של רוזנטל בשם "בית המדרש העתיק (מזכרונות הילדות והנוער)" פורסם ב"החרות" בי"ד כסלו תרע"א (5.12.1910) ובשוליו נרשם: "תרגום חופשי מאת אביר-שולמית". יש לשער שסיפורים אלו נכתבו בידיש ותורגמו ועוכרו בידי סילמן. באותה שנה פירסם רוזנטל

כרך הראשון של "מולדת" סיפור בשם "הסוכה", כוודאי בהשפעת העורך, ש. בן-ציון, בן בסריה אף הוא. ככל אופן, לסיפור "ביום הכיפורים" קרה מה שקרה למאמרו של ד"ר יוסף לוריא: הוא נדפס כבר קודם במקום אחר ("לוח אחיאסף" לשנת תרנ"ו)¹³, ושוב לא יכול היה למלא את התפקיד שנועד לו: להרים את קרן הספרות היפה ב"חיינו".

וזאת מבלי לדבר על רמת הספרותית. בשולי השיר היחיד שפורסם ב"חיינו" ללא שם, ליד שם המשוררת: מרים שמחון. נרשם בסוגרים (ספרדיה): אין ספק, שציון זה בא כדי להבליט את המאמץ להרחיב את מעגל המשתתפים ולהוסיף לו במיוחד – נשים. יש בכך משהו מן השמחה וההתפארות על שהצליחו לגייס גם אשה וגם ספרדיה, או בסדר הפוך.

מאמץ זה להרחיב את מעגל המשתתפים בתחום הספרות היפה, בלט, אם כי ללא תוצאות מרשימות. כבר ב"העומר", ונמשך גם ב"הדים" של אשר ברש ויעקב רבינוביץ. מכיוון ש"חיינו" היה צריך להיות מחליפו של "החרות" הספרדי, אך טבעי הוא, שיעשה בו כל מאמץ לשתף סופרים ממוצא ספרדי במיוחד בתחום הספרות היפה.

באותה שנה פירסמה מרים שמחון שיר גם ב"הפועל הצעיר": "נר נשמה (לזכר אבי)", ושיר נוסף בחוברת הזכרון "בצוק העינים" (תרע"ט) בעריכת אז"ר בשם: "הכוכב". אינני יודעת מי הכותבת, ואני פונה לכל מי שיכול לזהותה. למסור לי פרטים נוספים עליה.¹⁴ דומה שזוהי האשה היחידה ב"חיינו", אם נניח שמאחורי החותמים כאותיות לא מסתתרת אשה. גם העובדה שמדובר בשיר בודד, אופיינית לתקופה, שבה, מסיבה שטרם זכתה להסבר מתאים, היה מועט מספר השירים שהגיע למערכות כתבי-העת. בן-שבת, השולח ידיעות מחיפה וחותר גם: ש., הוא שמואל בן-שבת,¹⁵ שנולד במרוקו (תרמ"ט) למשפחה עתיקה

ומיוחסת, ועלה עם הוריו בגיל חמש ארצה. התחנך בחיפה, למד בבירות ועסק כל חייו כהוראה בעיקר בחיפה. היה בין פעילי "המזרחי" והעדה הספרדית. הוא היה בין המשתתפים הקבועים של "החרות" בכתבות מחיפה. מ קרמר, הוא מנדל קרמר, "שהיה אישיות ידועה בתקופת השלטון התורכי, ונשנים האחרונות של תקופת המנדט, היו עליו כל מיני שמועות שהוא "מוסר" או מקורב לשלטון."¹⁶ על חלקו בעיתונות הספרדית-ירושלמית של התקופה כתב מ.ד. גאון:¹⁷

במרט עלה על במתו [של "החרות"] מנדל קרמר, שמכאן והלאה הפך לגיבור ירושלמי, במשך כל העת, ועיניו משוטטות ורואות בכל הנושא בממלכה. הוא עומד על המשמר לטובת קהל אחיו ומודיע "עד נסיעת המורשים ממקום למקום, על חג הולדת שולטנים וזוירים יר"ה, מהמתרחש בעירי ובשאר ארצה, [חצר המלכות] על עבודת הצבא הכללית הניזמי [הסדיר] והאחטיאט [המילואים], איך להשיג רשיון ליסוד אגודות, בקורי קצינים ופקידי השררה בקברי הקדושים. וכו' וכו'. בקצרה חדשות חנוצות ושונות לכל נפש, תמה אני, אם נפל לידי מהעת היא ואילך גליון של "החרות", "האור" ו"מוריה" שבו לא ראו אור ידיעותי החלקקות, שעל פי רוב נקראו בנשימה עצורה משום מה.

עם פטירתו, נתפרסם "ציון" לזכרו ב"הצופה", מיום כ"ו אדר א' תרצ"ח (27.2.1938), במדור: "מן החיים בירושלים" כחתימת ברך [?]. הכותב מנסה לעשות "חסד-של-אמת" עם הנפטר, ובה בשעה לא להעלים מקוראיו את גנותו. הוא מספר לקוראיו, שהמנוח היה יליד ירושלים, שגדל ונתחנך בתלמוד-תורה וכישיבות. כל ימיו ישב במאה-שערים, הלמרות שלא סטה מעולם ממעוז הדת. ניכרה בו מנעוריו "מרדות" כלפי הרבנים. ידע להתהלך עם פקידי השלטון התורכי, ונתמנה לאחד המוכתרים של העדה האשכנזית בירושלים, היה מן המומחים לשיחוד התורכים – כשרון שבא לידי ביטוי בשעה שהוטלה חובת-צבא על היהודים

כור תעשיות

מברך את

ציבור העובדים בישראל לקראת ה-10 במאי – חגה של תנועת-העבודה

במלחמת-העולם (הראשונה). הוא ליווה את הרצל בביקורו בארץ, והרצל מזכיר אותו כיומניו. אחרי מלחמת-העולם (הראשונה), נתקבל כפקיד במשטרה הכריטית, ושימש כבלש ומבקר באסיפות פומביות ומתרגם מן העיתונות בשביל האנגלים. נפטר שכוח, בזקנה מופלגת בכיתו במאה שערים. מנדל קרמר השתתף כמעט מדי יום ב"החרות" בכתבות ובידיעות מירושלים. "תפקידו כמלשין", הוא, כמוכן, מאוחר יותר.¹⁸

השניו שציפו לו ב"חיינו", שמשתתפו יהיו "מטובי סופרינו" ו"כל סופרי יפו" יתנו לו את "עזרתם הרוחנית" וגם הגולה הגדולה תתמוך בו", כמעט שאינו ניכר עדיין בשלושה גליונות אלה.

המשך גליון הקרוב

- ראה ברשימתי החשובה של גדעון פוקס "עיתונות וכתבי-עת יהודיים בירושלים תר"ד-תרפ"ג" ב"קתדרה" מס' 6, טבת תשל"ח. המעידה על ריכוזו כתבי-העת שהופיעו בשנים תרס"ח-תרס"ט, וראה גם בספרי "העומר" – תנופתו של כתבי-עת ואחריתו. הצי"ד בן צבי, תש"ם, עמ' 177-180; 225 ויגוד שם.
- ראה ברשימתי הנ"ל של גדעון פוקס מס' 68, 77, 83, סקירה מפורטת על "החרות", מ.ד. גאון, "החרות" (התק"ט) (דף היסטוריה לקורות העתונות העברית בא"י לפני מלחמת העולם), קבץ מאמרים לדברי ימי העתונות בארץ-ישראל בעריכת דוד יודילוביץ, כרך ב', ניסן תרצ"ו, במיוחד עמ' 157-186.
- על ירוח סוער זה, ראה בהרחבה בספרי "מאורע ברנר" – המאבק על חופש הביטוי, העמוד להופיע בהוצאת יד יצחק בן-צבי.
- קלם – קדיש ליב סילמן, ראה רשימת שמות-העט הרבים שלו, במכתבו האוטוביוגרפי במלואת שנה לפטירתו, ב"דבר", א' טבת תרצ"ט (23.12.1938), תחת הכותרת "סופר, כיווניו ודרכו".
- את "הברנש קילוקוב" האשים סילמן "ששלם לה [ל"החרות"] בעד פמפליטיו" כנגד "אגודת נטעים" שהשווה אותה ל"פממה".
- ראה בחוברת שבעריכתי "מאניפסטים ספרותיים. מבחר מאניפסטים של כתבי-עת ועיתונים עבריים בשנים תקפ"א-תשמ"א (1821-1981)", הוצ' אוניברסיטת ת"א החוג לספרות עברית, תשמ"ד, מהדורה שנייה מורחבת, בכתבי-העת "פרס"י: "הדור", "הקשת" ועוד.
- המקורות החשובים על שלשת אישים אלה הנוכרים במחקר זה הם: דוד תדיר, "אנציקלופדיה לחלוצי הישוב וכונניו", להלן: תדיר, "אנציקלופדיה: מ.ד. גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל", הוצ' המחבר תרצ"ח, להלן, מ.ד. גאון, יהודי המזרח: ג. קרסל, "תולדות העתונות העברית בארץ-ישראל", הוצ' הספריה הציניית, תשכ"ד, להלן: קרסל, תולדות: ג. קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, הוצ' ספריה פועלים, תש"ך, תשכ"ה, להלן: קרסל, לכסיקון.
- משה חי בן-נאים היה בעל בית מסחר גדול בירושלים של ספרי סת"ם, על פעילותו הציבורית ככלל ובסוד "החרות" בפרט, ראה מ.ד. גאון, יהודי המזרח, על משה עזריאל ובית הדפוס שלו, ועל חיים בן-עטר, ראה מקורות הנ"ל, על ק"ל סילמן ראה בעיקר, ג. קרסל, תולדות והנ"ל, לכסיקון.
- על דפוס עזריאל ועל בעליו ראה במיוחד: ר' יודא אהרן ווייס, "ראשיתו של דפוס עזריאל", פנחס בן צבי גראייבסקי, "משה א עזריאל ובית הדפוס", בתוך: מ.ד. גאון (עורך), "תשעה דורות למשפחת עזריאל בירושלים", דפוס עזריאל, ירושלים תש"י, הופיע "במלאת יובל שנים להוסדו של דפוס עזריאל, תר"ס-תשי"ז, עמ' 152-156, ר' בנימין, "כנסת חכמים", ירושלים, תשכ"א.
- ראה בספרי "העומר" – תנופתו של כתבי-עת ואחריתו, הוצ' יד יצחק בן-צבי, תש"ם, לפי מפתח השמות.
- על סיפור בלתי-ידוע זה שלו, ראה, במאמרי: "מתנת הבשר" ב"עיתון 77" שנה ח' גל' 58, חשון תשמ"ה (נובמבר 1984) עמ' 13-11.
- עליו, ג. קרסל לכסיקון, ובספרי "העומר" – תנופתו של כתבי-עת ואחריתו, עמ' 203-205 ולפי מפתח השמות.
- עליו, ג. קרסל, לכסיקון.
- ההבדלים בין שני הנוסחים, מקורם, ככל הנראה, בכך, שהוא תורגם מיידית בידי שני מתרגמים שונים, הסיפור לא נכלל בקובץ סיפורי, שהופיע בשנת תרע"ד באודסה.
- ייתכן שבמכתבו של יוסף אהרנביץ לדוד שמעוניוביץ (שמעוני) מיום י"ח חשון תרע"א, מדובר על מרים שמחון, על מוח אביה ועל שירה ב"הפועל הצעיר", המכתב נדפס ב"מכתבי יוסף אהרנביץ", כרך ב', הוצ' עס"עובר, תש"א, עמ' 216-218, מס' 3, במקום השם שהושמט נדפסו שני קווים.
- עליו מ.ד. גאון, "יהודי המזרח", ב', עמ' 659-660; עליו, דוד תדיר, "אנציקלופדיה", כרך א', 1947, עמ' 492, ג. קרסל לכסיקון.
- מתוך מכתבו של ד"ר ראובן סיוון אלי, מיום 6.6.1984 תודתי על סיועו בפרט זה ובאחרים.
- מ.ד. גאון, "החרות" (תרס"ט), עמ' 179, ראה מראה נקוב בהערה 2.
- על תפקידו זה גמלו לו כתבי-ההיסטוריה, בכך שעבדו עליו בשתיקה ושמו נעדר ממרבית הלכסיקונים והאנציקלופדיות של בני-דורו. לאחרונה ניכר שמו ברשימותיהם של אהרן אבן-חן "אדרן כרמל-מזרחי" דהר לירושלים" מעריב, ערב סוכות, י"ד תשרי תשמ"ה (10.10.1984) ושל דב גניחובסקי: "השם מנדל קרמר, המקצוע: מלשין, השאלה – איזה מין מלשין?" "קול ירושלים" (ידיעות אחרונות), 11.1.1985, הכותב מהרהר מחדש, בעקבות מחקרו של שמעון רובינשטיין מיד יצחק בן-צבי, בתפקידו של מנדל קרמר כמלשין.

אל עצמי

יונה (טוסיה) בוציאן

א איך זה היה? באמת. זה היה כך.

התקרבותי לרחוב שלי, לחוב ילדותי, מתחילתו, כלומר מכיוון המספרים הראשונים שלו, הבלתי זוגיים; זאת אומרת — מכיוון השער הראשי של הגן הציבורי, גן ילדותי. זה היה מתוכנן כך מראש ולא היה לי כל פקוק שכן חייבים הדברים להתרחש. כי הרי לא היה כל ספק לאחר עיון קדנתי-חולני-כפייתי עד זוב דם באותו קטע מפה של ווארשה הפנויה, שהרחוב אומנם קיים. עם אותה נקודת מוצא בתחילתו ואתה הצטלבות רחובות שלי, הצטלבות ילדותי. כלומר, אותה פינה עצמה. אותו מבט מגובה הקומה השלישית מהבלקון שלי, הוא מרפסת ילדותי. אותו היקף ראייה — ראיית העולם הראשונית שלי, עובדה — קיים.

אלך לי אס-יך לאורך המדרכה, כי הרי לפי כל חוקי ההסתברות יש סיכוי, שלפחות פעם אחת תדרוך כף רגלי המגוידת בדיוק-בדיוק בעקבות אותה כף-רגל זעירה, המקפצת משושענת וחסרת דאגות; תוך הקפדה שלא לדרוך (מתמת "מזל-ביש") על "התפרים" שבין המרצפות. או — בעקבות כף-רגלי המטופפת-מתגנדרת על עקב מגובה, מגורבת בגרבי משי; או, לבסוף, בעקבות הכף המבוהלת, המדשדשת הלוך ושוב, בין תקווה ליאוש לקראת ה"מט" הסופי.

כך חשבתי וכך תכננתי את צעדי אולם עדיין לא ידעתי מאיזה כיוון ובאיזה כלי-תחבורה יהיה עלי להגיע, שכן טרם נאמר לנו היכן נתאכסן. ורק ימים ספורים לפני הציאה, עם קבלת הכתובת המדוייקת ואיתורה במפה נכנסתי לקרחת העשייה: מתווה כיוון רצוי ונוספים חילופיים, מוצאת את עצמי מהלכת (עדיין באצבע על המפה) בנוף מוכר — גם אם מעורפל, לקוי בחסר ומנוחש ואולי רק מיוחל.

ב צעד מהוסס הגעתי. נדחפת קדימה ונרתעת אחורה, אולם בהתאם לתכנון (רגע, מי זה פה המתלווה לצדי? צל ידיד? ידידה?). עוד ממרחק אני מבחינה בירקותו של הגן הציבורי ובהתקרבי מעט, אני תרה, מזווית עיני, אחרי מקום הימצאו הוודאי של השער המקומר, בעל פיתוחי הברזל הסבוכים, שאת צורתו המדוייקת איני זוכרת, אך ברור לי, שאזהה אותו בין עשרות שערי ברזל מגולפים דומים. אבל מכאן אני מסתכנת: מעמידה פנים, שאיני מבחינה בו ומזנקת בחדות שמאלה, אל הרחוב. אלא שהקונפליקט המישי נמשך ללא רחם: העיניים מבקשות לבלוש, להתעכב, תוך שהזיכרון הרדום, המדוכא זה 40 שנה, מתעורר לחיים ופולט כמין מכונה מטורפת עוד ועוד פריטים — של רגע בודד, התרחשות קצרה, פרור חויה, רסיס מאורע, רשמות ומילים וביטויים וצלילים, שלא חשדתי כלל בקיומם המחתרתי כל אותן שנים. והרגלים רוצות לרוץ ולא מסוגלות לזוז. והשכל ה"ישר" אומר: "לא עכשיו, תבואי לכאן שנית מחר"; והלב המתחנן: "רק פה. רק רגע. רק שם מעבר לרחוב לבית ההוא, שבו בין לילה (כאשר שלושת אחי הבוגרים זכוכוהו, בכיוון מזרחה) התבגרת, הפכת מהקטנה שבמשפחה, לאחראית לביטחון הורייך, לקובעת ומחליטה החלטות מכריעות ומבצעת; אותו בית שהיה לנו למקלט אחרי שביטנו נחרב בהפצצות ספטמבר (וכך בעצם חזונו לאותו רחוב והמעגל כמעט נסגר); הבית שפעמים אין ספור עלול היה להיות קברנו בימי ה"אקציות" הראשונות, אך לבסוף פלט אותנו עם התהדקות עניבת החנק אל המקלט האחרון כ"שופ", זה שהיה עד וזירה לפרידתנו הסופית. דרך חלונותיו של אותו בית נפגשו מבטינו עם יצחק כצנלסון עד לאותו יום שאחרי "כולם לרדת" אחרי לא חזרו עוד הוא ובני משפחתו ולא נראו יותר.

האם כולם ירדו? כל אלה שירדו לא חזרו. ומי שלא ירד? הורד או הומת. ואתם?

לא ירדנו ולא הורדנו; סיפור ארוך; יישמע לך בדויי. אך כך קיבלנו ארכה נוספת, אחת מרבות.

הביטי, הביטי היטב סביבך הכל מתחיל להסתבך. פה אין מוקדם ומאוחר. אין מרכזי ושולי. חשוב וקל ערך. אולי מתגלגל כאן עדיין דף מיומנך, שכתבת באותם ימים? אולי יציץ פתאום מתוך האדמה, קצה קופסת התכשיטים החלודה, אותה הטמנת עם אביך במרתף ומתוכה מכתם והתקיימתם? כאן בערך זה היה ואולי שם? לא, כאן. בחצר ביתה של משפחת סקלודובסקי (לעתיד מאריה קירי). סמוך לגדר על גבול המדרכה עצי לילך, ואת טובלת את פניך עמוק-עמוק בשפעת הפריחה, אשכולות ככדים, נוטפי טיפות גשם.

שיכרון מאי. אביך נוסף בא לעולם! הרגלים מתקדמות ומקבלות את תנופתן הסופית בגין הודעת עיניים מערישה — מעל ומעבר לגגות הבתים צלילת מוכרת, קצהו הממודד של צריח הנכסיה אדומת הלבנים. אכן קיימת, וכך הרי סברתי לאורך כל מסותי הדימוניים, שכן גם אם נחרבה אז, ברור שמהר מאוד הקימה מהריסותיה, ולפי מיטב מסורת השיחזור הפולנית. והיא-היא סימן הדרך עבורי, כי סמוך לעברה השני, בהישג ראייה, ההצטלבות, ובה ארבעה בניינים בארבע קרנותיה. באחד מהם — ביתי.

אני משאירה מאחורי אין ספור סימני שאלה ואין-סוף סימני קריאה, המופיעים מכל עבר ומאיימים עלי לפרקני לגורמים ראשוניים, ודוהרת קדימה. חולפת על-פני מדשאת הכנסייה, אחד הכתמים הירוקים הבודדים בשטח הגיטו. חולפת תוך הפניית ראש הצידיה (כך הרי מצווים היו היהודים החולפים לעשות, בתוספת יריקה — תפפפו!) על-מנת שלא להתפתות ולהתעכב ליד אותה כנסייה, שריחותיה, צליליה ופולחניה הראוותניים גירו את סקנותי והפעמו את רוחי בתחושת הכוח העצום,

הפרק — מתוך ספר זכרונות שיופיע בקרוב.

העצור במסתורין שבה. והנה הפניית ראש זו ממש מפגישה אותי, מולי עם גן-הילדים שלי (פּרבלוקה) והאסוציאציה הראשונה ה"קופצת" עלי: זיגמוש'.

— מה אמרת?
— אמרתי זיגמוש'. זה לפעם אחרת. סיפור.
אני חולפת על-פני חנות המכולת של "הונוג", ששתי כניסות לה, השניה סמויה — למועדים האסורים למסחר על-פי החוק. — רוצי, תקני אצל הונוג", "תביאי מהונוג" — מזומס לי קול אימי וה"מיד ממוסיו" שלי כשלארשונה הוטלה עלי משימה כה אחרת; ה"עוד מעט, אחר-כך, אין לי זמן", כשפג הקסם וחלפה ההתלהבות של "אני זאת שעשיתי" כעבור פרק זמן נוסף: — "תמיד אני. למה דוקא אני?" ולבסוף: — "שילך משהו אחר, הוא, היא..." תשובות אשר זיכו אותי בכינויי החיבה, המהדהדים עוד עכשיו סביבי: — "פגער-ע, אויסוורף, תכשיט...תרגעי. אנא תרגעי. תנשמי עמוק, פעם ועוד פעם. וכעת — לאט גשי לפינה, עצמי את עיניך ומסקי עפעפיך הישירי מבט אל מולך — מלמטה בהדרגה כלפי מעלה, מעלה. קומה ג' "אירופאית". וכעת שמאלה — הגזוזטרה הראשונה, השניה — זהו!... הראייה מתעפרלת. האומנם? היתכן? אני חולמת? כודה מלבי? — זאת היא שיושבת שם, רכונה על מחברותיה, שקועה בספר, נראית מנותקת מהנעשה סביבה, מהרעש וההמולה, העולים מן הרחוב הסואן!

— מנומשת? גיגיית? בלונדית? יש לה פוני — אני שומעת קול לוחש באוזן.
— אם כונתך ל"גיגיבקה", צדקת. גם מתולתלת וסרט משי בצורת פרפר מפאר את ראשה.

— מעניין מה היא קוראת.
— בוודאי מכינה שעורים, החרוצה שלי.
— כשרונית?
— לא כל-כך, אבל מצליחה במצפוניותה ובהתמדתה להגיע להישגים טובים.
— אמביציוזית?
— הממ, כן אבל באופן סלקטיבי. לא אוהבת להתבלט.
— רגישה?
— יותר מדי. ורגשנית. ומתבודדת: חברות — אף-פעם לא בהמונים אלא פה ושם אחת, יודיה.

— בנים? מתעסקת עם בנים?
— בנים? נשאל ונשמע!

הקטנה זהה. מדפדפת בספר מסופו עד תחילתו, מתכוונת בתמונת-השער שבגבו ומניחה אותו בזווית במקום מושבה וקמה על רגליה. רכונה על המעקה, סוקרת את חזית הבית שממול, את התנועה ברחוב... זהו! מבטינו נפגשו: — "על מה את חושבת, ילדתי? מה הרצינות הזאת ולמה לברך בבית בשעת אה-צ' זו? למה לא תצאי לחצר המדרגות, לחצר הבית — לשחק עם ילדי השכנים?" היא לא מתיידידת עם ילדי השכנים, כי כולם "שקוצים" (בבית רק 3 משפחות יהודיות) ובחצר המדרגות צועקים אחריה: "בוציאן (חסידה) הביאי לי תינוק" אבל כל זה בכלל לא חשוב לה, כי היא אוהבת לקרוא ספרים. רק עכשיו סיימה ספר שקבלה במתנה "תהילה" של יאנוש קורצ'אק ("... מיולה יידידתה של רחלה בתודה, עבור הצעיף שסרגתי לה") והוא יקר לה במיוחד בשל-כך.

והיא חשבה הרבה על מה שתרצה להיות כשתהיה גדולה. עדיין לא החליטה "כי אני עוד קטנה וקודם יהיו גדולים רחליה וקובה ובניאק". אבל היא כבר לגמרי בטוחה מה לא תהיה. היא לא רוצה להיות סוחרת או מוכרת ולא פקידה במשרד. אולי כמו רחליה — מורה?... מה שבטוח שמה שלא תעשה, טוב תעשה, כפי ש"הדוקטור הזקן" אומר תמיד גם ברדיו, והעיקר, היא תהיה "בסדר". כולם אמרים לה את זאת, ש — חייכים, מוכרחים להיות בסדר! תמיד, בכל תנאי ועם כולם! לשורש הבעיה שלך — האת זאת רצית להבין בבואך עד הלום? הנה כאן תקע הנכט הרך את שורשיו הרקיקים בקרקע הצמיחה העשירה בחומרים מזינים, מרופדת באידיאלים נשגבים, משופעת בערכים אבסולוטיים, מדושנת ב"איומים" למכביר. כאן ינק את המיצים, הממשיכים להתרוץ ולהזין את העץ המסוקס, מלא הצלקות, היבלות וגידולי הפרא.

פתאם נבוכה הילדה, לא נוח נעשה לה. היא מעיפה מבט גנוב לעבר הגזוזטרה הסמוכה. עלם חמוד הופיע שם, אחד משני הבנים של משפחת לבנדובסקי. מספק במשורה, ואלה הם שכנינו הקרובים ביותר, דלת ליד דלת; אלא שכל מערכת היחסים בינינו מסתכמת בשיגור מצת הפסח שלנו אליהם וה"אופלטק" שלהם אלינו. "מה לך המבוכה הזאת? פלירט יש לך אתו? האם הוא אחר, שונה מכל אותם ה"שקוצים"? היא מושכת את כתפיה כלפי מעלה, כאילו "מה פתאום?" סתם שטויות. זה לא בשבילי, זה רק בשביל בנות ריקניות ונפקניות. ובכלל — אני לא מדברת עם זרים. זה לגמרי לא מעסיק אותי."

— "שמעת? אין לה זמן לשטויות האלה!" אותה יעסיקו בעיות שברומו של עולם; היא תרצה לתקן את העולם. תחפש תשובות לשאלות המציקות לה. עוד מעט קט תבחין בבית מס' 5 בתופעה המוזרה של נקבות בשלות ומפורסות, חריפות צבע וריח — הלוחשות כמתקיקות סוד באוזני הגברים החולפים. וכאשר תלמד לדעת מה הן מוכרות שם. במסתר הבית החשוך, תתחיל בחיפוש דרך לפתרון הבעיה המחפירה של ה"מסכנות" הללו — קורבנות המשטר הרקוב. אז תגלה משטר המבטיח לפדות אותן מאומללותן; משטר המתיימר לתקן את כל עיוותי העולם הזה ולהניח יסודות בריאים לעולם המחר האחר.

היא תשקע עצמה בספרות מניפסטים ופרוטסטים; פרולקמציות ודמונסטרציות; מפגשי מחתרת... "ספרטקוס"... הו רפורמטורית גדולה שלי! כמה אכזבות מצפות לך בדרך, כמה תסכולים ובגידות. תצטרכי להגיע לגילי שלי על-מנת לגלות את האמת הגדולה שאת תיקן העולם יש להתחיל — כל אחד מחצרו שלו... וגם אז לא קל...

— "עכשיו את נשמעת לי חכמה מאד" — כך הקול המתלווה — "כאילו אין לך ספקות כעת. הכל שפיר. כאילו הגעת לאמת האחרת, המוחלטת, לא כן?"
— "צדקת! אך נניח לזה אנחנו משעממים אותה בדיבורינו"
"ומה עם משחקים ילדה? זה כן בשבילך? כוכות יש למשל?" היא נרתעת אחורה,

* אופלטק ויין — מושג תיאולוגי המתייחס לבשרו ולדמו של ישו.

עודד פיינגרש

תמונות של מצבים אפורים

ולדתי וגדלתי ליד "כיכר השבת" בירושלים. אמי, דור רביעי בירושלים העתיקה. אבי מוכר פרחים חצי-מסורתי. עבד גם בשבתות, מבלי שידעו. כך גם אני – אפיקורסי, ואפילו להכניס בתקופות מסוימות; ועם זאת – עד היום – אהבה למסורת.

בזירה וחיפוש

בשירים ובציורים שלי ירושלים לא קיימת. אני חושש ממנה. יש בה יותר מדי אינטימיות כמו בקיבוץ. החינוך הוא נורא. אני צריך מקום שבו אפשר ללכת לאיבוד. להיות בודד כמו כלב. לכן כנראה גם ברחתי לחו"ל מידי אחרי שסיימתי ללמוד ב"בצלאל". חיכה לי כבר אז גיב טוב כאן. עמדתי להתחתן עם כסף. כאילו הכל מסודר, ואני, לא ידעתי מה אני רוצה לעשות עם עצמי. המשפחה כמובן לא הבינה מה מציק לי ככה. ואני הרגשתי על סף התפוצצות, קמתי ועליתי על אונייה. מה שקוראים – סיפון בלי אוכל. התחנה היתה ונציה, ומשם – העולם פתוח. רציתי ללכת בעקבות סומרטט מוהאם – למזרח הרחוק. משום-מה הגעתי "רק" עד פאריס. השתקעו שם קבלה המשפחה. הקשר הזה, של פאריס – ציור – תהילה – כסף, נראה להם הגיוני. והאמת היא שבמשך השנה וחצי בערך שהייתי בפאריס לא ציירתי בכלל. התלבטתי. גרתי בגנים ציבוריים. עישנתי זנבות סיגריות שהרמתי מהקרקע. חייתי ממי מזרקות. הייתי קלושאר אמיתי. במצב של פאסיביות מוחלטת. אי-אכפתיות מוחלטת.

בתקופה קשה זו נעוצות כנראה התחלות השירים שלי. חלק מהשירים בספרי החדש – אלה שמיקומם דווקא בסוף הספר – שייך לאותם ימים. ("פרקו" הראשון של ה"סיפור" הפאריסאי שלי, יצא לפני 15 שנה בספר שירים "העולם בוער הללויה", בהוצ' עקד).

לפני כשנתיים נסעתי לטיוול ארוך ורחב לאירופה. במהלכו שהייתי במשך שלושה ימים עם "זיכרון פאריס" שלי בווינה. ומה שנשאר מכל הנסיעה הזאת הם שלושה ימים אלה. מהם פרצו השירים הנוכחיים – בעקבות האהבה האבודה. אבל יותר ממה שיש בהם פרטים אישיים, עולה מהם תיאור של מצב נפש. של חלום בלתי ניתן למימוש, בעיקר בגלל המגבלה של – להיות ישראלי, שלגביו יש מצבים אבודים מראש. צרפתי או אנגלי או בן כל עם אחר יכול לגור בכל ארץ שאינה ארצו המוגדרת ללא נקיפות מצפון. ישראלי, ובעיקר ירושלמי דור חמישי, לא מסוגל לעשות דבר כזה.

מכאן המתח הקיים בכל השירים בין זכרי העיר העתיקה לבין "סוגדת צלב".

לכאורה הכל ניתן. הכל פשוט לביצוע. בעצם – עצירה של איזה מנגנון מוזיקלטי פנימי. כאילו צורך מכוון של הישארות במתח תמידי, בחוסר סיפוק תמידי.

"חזרה בתשובה"

אם נחזור לראשית מסעי בעקבות עצמי – אחרי פאריס עברתי לבריטן. שם חזרתי לציור, בריסל הבורגנית התאימה לי כנראה יותר מפאריס הבורגנית, בה לא דיברתי עם אדם במשך כמעט שנתיים. בבריסל הפכתי ל"פליי-בוי". מיד, אחרי לילה אחד בגן-ציבורי, שבעיר החדשה, כשכל רכוש התמונות שלי לצדי, נפגשתי עם מליונר שקנה את כולו, ואחרי חצי שנה תמימה, היה לי בפעם הראשונה כסף לארוחה חמה. מיד הרגשתי טוב, וכך לאורך כל השנתיים בעיר הזאת. העתירתי טבעית באווירה הדקדנטית ששרתה על המקום. חייתי בקומונה של מאואיסטים ואנרכיסטים. ציירתי וכתבתי. ופתאום ב'65 נודע לי שיש מתח בגבול הישראלי. לא ידעתי מה קורה כאן.

22 לשנות את שירת ההסתדרות (המשך)

חדש שיחיה על פי המצווה "ואהבת לרעך כמוך". אבל כוכר, כידוע, פירש פסוק זה לא כ"אלטרואיזם", כהקרבה למען הזולת, אלא כאהבת הזולת במידה שווה לך-עצמך. התפתחות זו אמנם לא תושלם בלי קשיים שההתגברות עליהם תדרוש זמן – אבל האם זוהי מטרה נשגבת מדי שלא תושג בדורותינו. חלום מתוק.. "הפי אגד" כדעת הפרופ' אריך פרום? המעבר מ"ממלכת הכורח" ל"ממלכת החירות" באמת יהווה שינוי מהפכני בתולדות האנושות, אבל צמיחת החברה הקומוניסטית בתוך חברה המעבר הסוציאליסטית, אם אכן תהיה כזאת ולא מה שמחקרה כך היום, כהחלט אינה "חלום אסקאטולוגי-משיחי", כפי שסבור ביק-שאוילי. (60) זה יוכח אמנם הלכה-למעשה רק בעתיד, אבל אפשר גם להקיש: כיצד ניתן להיעצר בשלב הראשון "עד ימות המשיח", כשהכול מודעים לעובדה שהוא עדיין, בהכרח, פגום? "איך לקוות למשטר צודק לחלוטין כטרם השיגה האנושות את השלב הגבוה. מארקס הכיר באפשרות קיומן של סתירות גם בהוך החברה הסוציאליסטית" ציטט דוב סדן את הר"י אשלג. (77)

מדוע ייחשב מארקס ל"חזרה חזיונות"? בשום מקום לא נכתב כי השלב השני, הקומוניסטי, "ישביע את כל מאוויו של האדם ויסלק עולמית את כל הסתירות והניגודים". בוודאי יישארו סתירות וניגודים שפירוטם יוסיף לקדם את האנושות. מתוך כך אין זה מוצדק לכנותו "חלום אסקאטולוגי-משיחי שיש לצפות לו באחרית הימים", כדעת אברהם ביק. (60) לקביעת השלב השני, הקומוניסטי על פי מארקס, ולחזון ימי המשיח ביהדות כמו גם בדתות אחרות בעולם, ייתכן כי יש שורשים משותפים, דבר המעיד לטובת המארקסיזם. מוטב לנו בזאת.

האמנם צריך לשנות

ככל זאת הצהירה הנהגת מפלגת העבודה, מפיו של מזכ"ל ההסתדרות, כי יש לשנות את ההימנון. לדעתה, "האיטרנציונל" נתישן. שוב אינו מתאים לנו.

מדוע? בעת שבאפריקה, אך גם ב"עולם השלישי" כולו, מתים "עם חלכה" מרעב וגם בקרב אוכלוסי ישראל לא בודדים בלבד רעבים ללחם, בארצות-המערב המתועשות מובטלים כ-33 מיליון בני-אדם ואפילו בארצות-הברית חיים 35.5 מיליונים מתחת לקו-העוני – שוב אין מזירעב? שעה ממונפוליטיות אל-לאומיות וקצן המטבע הבינלאומית מכתובות תנאי עבודה וחיים (גם לנו!) – האמנם אין עוד משמעות למילים: "עולם ישן עד היסוד נחריכה, /מגב כסוף נפרוק העול, /את עולמנו אז נקימה, /לא כלום אתמול – מחור הכל?"

ככל שיש הרצון-גובר-והולך בעולם, ככל שגדולה יותר הסכנה של השמדת האנושות במלחמה-גרעינית – דווקא אקטואלי יותר הימנון הסולידאריות הבינלאומית!

ייתכן שתורגמו של אברהם שלונסקי היה חופשי והעברית שלו קשה מדי להבנת רבים. אבל גם זה היה מזמן לנכס ששוב אין לבטלו. אגב: האם "התקווה" על כל מילותיה עדיין תקפה – אך מי יציע "לשכתב" אותה?

לשנות יש את אהבה-המצערת בדבר המגמה הסוציאליסטית אשר, כפי שהראה אברהם ביק-שאוילי בספרו, זוהי זכותו הגדולה, מבטאת לא רק את צרכי זמננו וחברתנו אלא שאיפות-יסוד לאורך כל תולדות עמנו. הנה, ישראל קיסר, משימה גדולה לתנועת העבודה הישראלית, להסתדרות!

"סכיזופרניה" רבת פנים

גם הקשר שלי לעברית עמוק מאד. פעם רציתי אפילו להיות מורה ללשון. השפה בשבילי היא בעלת ממד חושני. אפשר לגעת במילים. כמו בציור. לכן כנראה הצירוף היה אצלי בין כתיבה וציור. ועם-זאת השניים נובעים כנראה מרבדים נפשיים שונים.

הציור שלי עולה מרובד הפחדים, המזוכים והסאדיזם – אני מצייר עינויים, בדידות, ניכור. וכל זה בנוסח ריאליסטי אכזרי. אני לא בנוי ליפוי לירי שלו, אלא כמו סייסמוגראף שקולט ומתרגם מתחים. מבחינה זו התמונות שלי בינלאומיות מאד. הן נוגעות בהרדויותיהם הנסתרות של הרבה אנשים, בנקודות של טאבו שבתוכם. ומבחינה זו אני כצייר, רואה עצמי כנציג של מלך חברתי.

בשיירה, לעומת-זאת, מופק החלק הסנטימנטלי שבו. היא הרבה יותר חושפנית. אישית.

אם לא הייתי מצייר וכתב, אלוהים יודע מה הייתי עושה אז בכל הטרור שבתוכי. שני אלה מהווים תיראפיה ממשית עבורי.

ובנוסף – ישנו גם החלק הפשוט, הטוב שבי, השואף להנעים את החיים בעולם. זה החלק ששייך למסלולי הטיוולים בארץ, אותם אני בודק ואחר-כך מפרסם בהנאה גדולה.

מה הלאה מכאן?

אני עובד עשרים ושתיים שעות ביממה. בציור ובכתיבה. יש בי פחד כליון עצום. אני רוצה להשאיר סימנים. לכן הוצאתי את ספר השירים הראשון ולכן אני מוציא את זה, העכשווי. בזמנו נהגתי לחלק ציורים חיים, כדי להימצא בבתים רבים ככל האפשר. אז עוד חלמתי לכבוש את העולם, עכשיו אני בהחלט מוכן להסתפק בפיזור העצמי שלי בישראל. להיות כאן "מנהיג של חולמים".

סוגדת צלב

איך קבלת באדישות

את חמי,

חקרת סבלנות של

סוגדת צלב,

איך כמר אני, כמר,

את מקומי תפס הזמן

איך דבק הכפור בלחיים סמוקות

וקר הפה אל שפתים מתו.

נושק ריסי עיניך ארכות,

איך פה לפה בבעתה יונק, נדבק,

מצצתי נשמה שלך אל פי לזכר

שנות פרדה איך לא

ראיתי לך, איך לא,

איך מסתורין של זכרון שמת

נופח נפוחות על ההווה

ורשיון האהבה חתוף, בעיר

שמתנכרה לזר עובר.

שוקף אני בתוך עיניך, סוגדת צלב.

עֵתוֹן

העתון שלך

קלאסיקה בתיאטרון הישראלי

סוגיה חברתית-תרבותית ואמנותית

גליה שיפמן

מההצגה "קוריוולוס" בתיאטרון הקאמר

של קיומו בארץ-ישראל בניגוד לתפיסה ספרותית מורכבת. ועל זה חבל לי מאוד. באשר לבימוי ולמשחק, הרי שלצורך תיאטרון קלאסי, יש לאמן ולתדרג גם את השחקן וגם את הבמאי לקראת חוויה שאיננה חוויה אקטואלית בלבד, על-מנת שהקהל יוכל להגיע למימד הטרנסצנדנטלי. זה נשמע כמו מובן מאוד אקדמי, בשפה ממשית זה אומר מעוף, פאנש, גדולה, הבזק, השחקן צריך להגיע ל"שמיים", ל"כוכבים". הוא צריך להגיע למשהו שהוא הרבה מעבר לכאן ולכשיו. הקהל צריך להמריא איתו למרחבים אדירים. להיות פתאום לא רק חלק מסביבתו המיידית אלא חלק ממצאות קוסמית. אבל מה עושים שהשחקן שלנו חי בבידוד תרבותי ואינו נחשף לתרבות המערבית לפני הגיעו לגיל עשרים ושתיים, וגם אז למידתו את התרבות האמורה היא אינפורמטיבית בלבד, ואיננה מאפשרת הפנמה. והרי כדי לעבוד על דמות במחזה קלאסי, יש להבין את העולם שבו היא חיה, באיזו תרבות צמחה, וזה כולל את האמונות, הפילוסופיה והחינוך שקיבלה, ואת הדרך בה הסביבה רואה אותה והיא את סביבתה וכו'.

ההתמודדות בעבודה על דמות איננה יכולה להיפתר רק פתרון תידרוכי. בנוסף לזה, מכיוון שהקלאסיקה מתעסקת בדמויות מיתיות, היא נתבעת לחוויה חזקה ביותר. ליצר, לתשוקה, לכל מה שקורה לאישיות קיצונית דרמטית, מבחינה פיסית ורוחנית. עם זאת היא אינה נתבעת, לדעתי, לשום בירורים המעוגנים בדיסציפלינות פסיכואנליטיות (אם הדמות טובה או רעה למשל, אם היא סובלת מזכאונות מה הם התסביכים שלה וכד'). אני לא מאמינה שהתייחסות מסוג זה

"דקלם את הנאום כפי שהשמעתי אותו באזניך, בלשון קלה ורהוטה, כי אם תפריז בהטעמות, כפי שנוהגים רבים משחקנינו, מוטב לי שכרוז-העיר ידקלם את שורותי."

"המלט" מערכה שלישית, תמונה שניה

תורת משהו למשחק התיאטרוני (וזה נכון לגבי המחזה הקלאסי כמו לגבי המחזה המודרני) אלא לתפיסות הסטריאוטיפיות של השחקן, הבמאי והקהל המקילות את הצפייה בתיאטרון. ברגע שמציגים לפנינו אישיות שכבר חרצנו עליה "משפט" לכאן או לכאן על הבמה, אין אנו נתבעים לשאול את עצמנו, מי היא באמת דמות זאת ומי אני לגביה.

הקלאסיקה הציגה דמות של חוטא-צדיק, של טוב-רע, צנוע-יהיר. דמויות שנועו כל הזמן בין המסילות ושאתה בתור במאי, שחקן או צופה חייב להתערפל, להתלבט וללכת לאיבוד יחד אתן. הקלאסיקה העלתה על הבמה חידה גדולה ואני חושבת שפענוח דמות באמצעים אתניים או פסיכולוגיים, מדלל את החידתיות שבה. כל דמות נתבעת מקבילה לכל אחד ואחד מיושבי האולם ברגעי השיא שלו. הדמות הקלאסית מייצגת אותנו ברגעי השיא שלנו, ברגעים בהם באה האנושות לידי ביטוי בצורה הקיצונית ביותר שלה. אז אנו – כולנו, עשויים להיות אדיפוס, המלט, הרפגון או אגממנון. כולנו, על כל השוני שבנו עבדים או ליצרים המשותפים למין האנושי כולו. הדמויות הקלאסיות נבדלות זו מזו רק משום שחיו בסביבות אחרות, בתרבויות שונות. התקופה משנה את הדמות הבימתית ולא מורכבותה הפסיכולוגית. אי-אפשר לביים את קריבו, למשל, מבלי להבין שבאותה התקופה לבשו מחוככים שהכתיבו צורת הליכה, צורת ישיבה, ונשימה. בנוסף לכך הדמות הקלאסית היא דמות מדברת. למלים יש משמעויות והן טעונות גם במשמעויות טרנסצנדנטליות. לטקסט חשיבות רבה והשחקן צריך להביא את עצמו לרמה שתובע ממנו הטקסט. זה דורש קודם כל דרך דיבור **בירה מאוז**, המבטאת נכונה כל אות ואות שבטקסט. זה תובע דיאפזון נשימתי גדול. כשצריך לבטא נכון אותיות כמו טת, בית, נימל, לא נשמעים מן החזה ומעלה, אלא מוכרחים להפיק אותיות אלו מאזור קרוב מאוד למפשפה. וזה לא עושה משהו רק למלה. זה עושה משהו לנוף כולו. זה מחבר פתאום את החלק העליון של הגוף עם חלקו התחתון ויוצר קומבינציה שהייתי קוראת לה **"קומבינציית היצר"** – כלומר, חיבורו של היצר עם השממה. חיבור הצד הפיסי והצד הרוחני של האדם, כלומר, כלי-כוח. יש אותיות בשפה שמעוררות את היצר. יש אותיות שמעוררות את הרוח. ה' – זאת אות שמעוררת רוח; ב' – יותר נמוכה; ג' – עוד יותר והי' – היא הנמוכה ביותר. קודם-כל צריך לדעת להגות את כל האותיות האלו. וכשהגויס אותם נכון רואים שזה מאמץ פיסי עצום. התרבות שלנו בארץ מתחששת לחלוטין לתרבות האותיות. האותיות אצלנו – נבלעות. אחר-כך בא הטיפול במשפט המתייחס לשלושה מרכיבים: **הדגשות, קצבים ונעימה**. אפשר להגות את כל האותיות נכון אבל במונטוניות נמורה, ואז אנחנו לא מעבירים לא את ההגיון ולא את הרגש הקיים במשפט. כדי ליישם את שלושת הדברים הקשורים במשפט הלכה למעשה, צריך להתחיל בהם מגיל צעיר.

עזנה שביט: השחקן שלנו חי בבידוד תרבותי

מה זה קלאסיקה? בהבחנה ספרותית: המחזות היוונים. בהבחנה לא-ספרותית – כל מחזה שהצלח להחזיק מעמד יותר ממאה שנה. הבעייה מתחילה עם המחזות המודרניים שיש להם טנדנציות קלאסיות. לכל סופר דרמטי יש זיקה כזאת או אחרת אל המבנים, הלשון וצורת הביטוי הקלאסי, החל מאוניל, שאפר, או ארטור מילר ב"צייד המכשפות". אבל הבעייתיות לא קשורה כל כך במחזאים כמו בגישה הבימתית, גישה הנוגדת לחלוטין את כל האופנה הקיימת העוסקת בצילום המציאות היומיומית. כלומר, כשאדם הולך היום לתיאטרון, הוא רואה בו את עצמו. מדברים אותו על בעיותיו והוא חוזר הביתה כמו לאחר קבלת סוג של תרפיה. בניגוד לכך תפיסתו של התיאטרון הקלאסי את הקשר בין הקהל לבין השחקן היא תפיסה של הצגת משל או מיתוס. אם-כי בקומדיות הקלאסיות טנדנציה להצגת החברה הקונקרטיה ב"ראי עקום", ובכל-זאת וההבדל לגבי הגישה המודרנית הוא תהומי. כוונתו של התיאטרון הקלאסי, גם כשעסק בקומדיות, לא הייתה להתעסק אך ורק בבעייה החברתית. הוא כמו שיקף אותה, אך בעיקר התעסק בבעייה קיומית, בבעיות של אדם ואלוהים, אדם וכוח עליון. הקומדיות של מולייר מראות אמנם את החברה בראי עקום, אך כשמתייחסים לטיפולו של מולייר בהרפגון, בכוח ובעוצמת היצר והחשק הקיימות באישיות זאת, ברור שזה חורג לחלוטין מטיפול בבעייה חברתית בלבד, ועובר לממדים טרנסצנדנטליים ואכן המחזות הקלאסיים הם מחזות שמצליחים להגיע לנושאים טרנסצנדנטליים. האלמנטים המטפיסיים הם שמשמרים את היצירה למשך דורות. הבעייה הספציפית שלנו ביחס לתיאטרון הקלאסי נובעת מחוסר התמודדות אמיתית עם מחויבויותיהם של הבמאי והשחקן ליצירה הספרותית הקלאסית. אנחנו מתמודדים הרבה עם השירות שצריך התיאטרון לתת לחיי היומיום שלנו. לבעיות הפוליטיות והחברתיות השונות, הייתם צבורה בוטה שהתיאטרון אצלנו לא רוצה כלי-כך להתעסק באמנות התיאטרון, אלא **בעתונות התיאטרון** והוא משרת בעצם תפיסה עתונאית

מדינת ישראל, הנמצאת עדיין בשלבי התהוות, הגיעה כעת בתהליך הצמיחה שלה לדילמה מרכזית של עיצוב פני תרבותה. מצד אחד, לא נרכשו בה דיים ערכי התרבות המערבית (ההכוונה לערכים ולתרבות, המאופיינים על-ידי אורבניות המונית ועליונות המדע, בצד הדמוקרטיזציה, שמירה על זכויות הפרט, סובלנות, הפרדה בין דת ומדינה). הדור הצעיר לא התחנך על ערכים אלה ולא גדל איתם כחלק בלתי נפרד מצמיחתו הטבעית. ומצד שני, טרם צמחה אצלנו תרבות אותנטית בעלת ערכים ברורים ומוכחנים, עליהם ניתן יהיה, אולי, לחנך את דור העתיד.

הטיפול בהעלאת המחזות הקלאסיים, שהם אחד ממאפייניה התרבותיים המערבית, ממחיש היטב את הדילמה התרבותית אליה נקלענו. דילמה הטומנת בחובה אמירה כפולה: האחת – חברתית-תרבותית המתכוונת להפוך מחזות אלו לחלק בלתי-נפרד מן הרפרטואר התרבותי של חברתנו. והשנייה – אמירה אמנותית, שכן ערכו האמיתי של אמן יוצר נבחן בהתמודדותו עם חומר הנחשב לנכסי-צאן-ברזל של המדיום האמנותי המסויים וכתחום התיאטרון יהיו אלו יצירות כמו "אדיפוס המלך" לסופוקלס או "המלט" לשקספיר.

שאלנו מספר אנשי תיאטרון על משמעות הקלאסיקה לגביהם; כיצד מכשירים כיום לקראתה את תלמידי בתי-הספר למשחק, כיצד עובד במאי עם שחקניו, על מחזות אלו; מהם גבולות האינטרפרטציה לקלאסיקה ומדוע יש לנו, במדינת-ישראל קשיים מיוחדים בהעלאתה?

עזנה שביט: במאית ומורה למשחק גזה פרטוש: במאי ומורה למשחק ניסן נתיב: מנהל ה"סטודיו למשחק" גרי בייל: מנהל "בית צבי" – בית-ספר לאמנות הבמה ד"ר שמעון לוי: מרצה בחוג לתיאטרון של אוניברסיטת ת"א ד"ר אבי עוז: ראש החוג לתיאטרון באוניברסיטת ת"א

היווני חי עם שירי המקהלה שלו מגיל שלוש. הוא צפה עם המבוגר בטרדיה היוונית מגיל צעיר מאוד. זה היה חלק מתרבותו. ואילו אצלנו – העבודה הקשה של הבמאי והשחקנים מושקעת בחיפוש הדרך שתביא לקומניקציה של הקהל עם החומר וזה לא הצד העקרוני לדעתי, כי אם השחקן מקבל דיאפוזן ענק, גיטיקולציה המצדיקה את סוג האמירה המסויים של הדמות וחי את התרבות הרלוונטית כפי שהיתה, הוא מסוגל לשרת את הטקסט הקלאסי, על הכוח ועל המוסיקליות הטמונים בו.

גזה פרטוש:

קלאסיקה – תמציתו של התיאטרון

בור גזה פרטוש המושג "תיאטרון" מתייחס ל"תיאטרון הקלאסי". כלומר, הקלאסיקה היא תמצית התיאטרון. אמנם בהונגריה, ארץ מוצאי הקלסיקציה הרשמית מדברת רק על שקספיר, מולייר, ראסין בתור קלאסיקה ואילו סופוקלס ואריסטופנס נחשבים מחזות עתיקים לא קלאסיים, אך זוהי קלסיפיקציה רשמית בלבד. בדיוק כמו שבצרפת שייכת לקלאסיקה רק תקופת הבארוק ואילו באנגליה נוהגים לראות אפילו בציכוב קלאסיקה משום שהתפיסה ביסודה היא תפיסתם של "המחזאים הגדולים". בשבילי – אומר פרטוש – הקלאסיקה היא קודם כל ריאליה מסויימת של תיאטרון, המתרחקת באופן מקסימלי מן הנטרליזם.

בנטרליזם מתעסקות הדמויות באפלי פרטים טפלים של החיים. ואילו בקלאסיקה מייצגות הדמויות את תמצית הקיום האנושי. לדוגמה רומאו של שקספיר, איננו סתם נער מאוהב, אלא מי שמייצג בהתנהגותו את תמצית אהבת הנעורים. הדמות במחזה הקלאסי מבצעת ומייצגת את הדבר, בהי' הידיעה, שהוא בדרך-כלל סמל למשהו מאוד מרכזי בקיום האנושי.

החשוב ביותר בעיסוק בטקסטים קלאסיים הוא השמירה על הקומפוזיציה המיוחדת אותם והבניה על ריתמוס, גנינה, תנועה והבעה נכונה של השורה השירית. טקסט כזה אי-אפשר להעביר באמצעות תנועה ריאליסטית. יש חשיבות עצומה לשפה במחזה הקלאסי, היא הבגד של הדמות, ומכאן החשיבות הרבה להגיה הנכונה.

איך עובדים עם השחקן על דמות כזאת? אין לזה כמונן תשובה חד-משמעית. צריך להכיר את השחקן היטב. את היכולות והמגבלות שלו, את אופיו, ואת המטען התרבותי שלו, ולפי זה לקבוע את שיטת העבודה. עם זאת, בהונגריה, ארץ מוצאי, יש מסורת של הכשרת שחקנים, לעבודה על דמויות קלאסיות, ומסורת זו אני מנסה ליישם גם כאן.

ראשית לומדים לשמור על ריתמוס השפה. מתרגלים ריתמוס שירי מסויים, שאח"כ מוסיפים לו תנועה

"ושים לב שלא תרבה לנסר את האויר

בידיך, כך, אלא נהג בעדינות, כי גם בהתפעם רוחך – בלב הסערה, הסופה ואם יורשה לי לומר – הזלעפה של התלקחות הרגש – עליך לסגל לעצמך ולהאציל עלינו תחושה של איפוק אשר תשווה נועם לכל דבריך."

"המלט", מערכה שלישית, תמונה שניה

עדי עציון במקהלה מתוך "אדיפוס המלך" של סופוקלס. הבימה בימיו: עונה שבי

גיטה מונטה ומוני מושנוב ב"רומיאו ויוליה" של שקספיר. תיאטרון חיפה; במאי: גזה פרטוש

קבועה מסויימת ומנסים לשמור על הריתמוס בד"כ עם התנועה. לאחר-מכן מוסיפים לשני מרכיבים אלה גם סיפור כלשהו מחיי השחקן. תוך-כדי סיפורו עליו לשמור כמובן היטב גם על הריתמוס וגם על התנועה האמורים. על תרגיל זה עובדים שעות רבות עוד לפני שהשחקן מתרגל טקסט שירי. אין צורך בענין זה בכישרון מיוחד לשירה אך ללא ספק צריך חוש לריתמוס ולקצב. רק אחרי זה ניתן להוסיף לדמות את הגיטיקולציה המתאימה.

לישראלים הצעירים הבאים ללמוד אצלי, תורה זו קשה במיוחד. אך אני אינני מוותר. אני עובד איתם בעיקר על קלאסיקה מפני שבה לטעמי נמצאת תמציתו של התיאטרון.

ניסן נתיב:

הבעייה – התרבות הישראלית שאיננה תרבות

מה זה בשבילי "קלאסיקה"? – אם יש מחזות שמוצגים 2,500 שנים, יש לזה סיבה, לא? הם תמיד אקטואליים. מתי ציכוב הפך ל"ישלגר" באנגליה? ברגע שהתחילו להתייחס אליו לא כאל ספרות רוסית העוסקת באנשים רוסיים עם בעיות רוסיים, אלא כאל ספרות העוסקת באנגלים בעלי פרובלמטיקה אנגלית ששמותיהם בלבד רוסיים. אז הפרובלמטיקה של ציכוב הפכה להיות מאוד אקטואלית לאנגלים. לכן, כשמדברים על קלאסיקה מדברים על תכנים כללי-אנושיים ולא ועל על סגנון של תקופה או של עם.

הקלאסיקה איננה מקומית – היא אוניברסאלית. הבעייה המיוחדת שלנו, כאן בארץ, עם הנושא נעוצה בתרבות הישראלית שאיננה תרבות כלל. יש לנו מסורת יהודית אבל לא תרבות דיבור, למשל. הקלאסיקה מבוססת במידה רבה על טקסטים שיריים ועל יחס עמוק מאוד אל הלשון. יש עמים שצברו יחס זה מדור לדור. לישראלים אין עדיין כל יחס לענין זה. אדם משלנו איננו מתהדר ומתנאה בזה שהוא מדבר בעברית יפה. היה פעם יחס כזה אצל הספרדים. כיום גם זה לא קיים. סגנון הדיבור שלנו הוא מאוד "פאנקי" – זורק, מתנגד, ובין היתר בועט גם בערכי התרבות. יש לנו דגל של חוסר אמצעיות, של פשטות שהופכת לפשטנות. חוסר התודעה המוחלט לתרבות הדיבור גורר אחריו ליקויי דיבור רבים מגן-הילדים.

בסטודיו שלי נהוגה כיום גישה המטפלת בליקויי לשון לא באמצעות שיעורי דקציה, כפי שהיה נהוג פעם, אלא בעזרת המכון האודיולוגי של תל-השומר, שאנשיו עורכים דיאגנוזה לכל התלמידים, מוצאים את הליקויים הספציפיים ומטפלים בהם. גישה זו הביאה לתוצאות חיוביות ביותר, גם ביחס ליכולת של מאמץ קולי ממושך וגם לבעייתיות הקשורה בדיקציה של השחקנים.

בנוסף לומדים אצלנו גם מבנים הגיוניים של משפטים. איך לא לפרק טקסט בצורה מלאכותית, אלא בהתאם להגיון הפנימי שלו (אם יש בו למשל שלושה דימויים או שיש סגנון ציפה מסויימת של עוד ועוד ועוד – זו בנייה ספרותית מסויימת. זה לא דיבור של יום-יום. זו לא שפה עיתונאית ובעניינים אלה ניכרת חולשתם של שחקנינו בתרבות המחזות הקלאסיים, שמתאפיינים בדיסציפלינה של כתיבה, בעלת סדר, מסורת וכיוון מוגדר. בעבודה על מחזה קלאסי, השחקן לא יכול לחשוב במונחים של "אני כבר אעשה עם זה משהו". הוא חייב לקחת בחשבון בעשייה שלו תכתיבים קודמים לו. לכן עובדים בסטודיו שלי בשתי שנות הלימוד הראשונות רק על קלאסיקה, מחזות יווניים ושקספיר. בשנה השניה, ציכוב, לורקה ואיבסן. רק בשנה השלישית עובדים על קלאסיקה מודרנית.

באמצעות המחזות הקלאסיים עובדים בהתחלה על מושג הפעולה ותוך-כדי כך לומדים גם את המאפיינים

"הו כבר נודמן לי לראות שחקנים על הבמה ולשמוע כיצד קושרים להם שבחים, עטרה של שבחים: והשחקנים הללו, מבטאם לא היה מבטא של נוצרי, והילוכם לא היה לא הילוך של נוצרי, לא של כופר, ואף לא של ילוד-אשה. כל-כך שעטו ושאגו."

"המלט", מערכה שלישית, תמונה שניה

של התקופה. לא מתמודדים בעבודה על דמויות קלאסיות, משום שהן ברורות מאוד. אין בהן מורכבות של הדמויות מן התיאטרון הריאליסטי. השנה הראשונה בהכשרה איננה מוקדשת לפיכך לנושא האופי, משום שענין זה הוא הדבר המורכב ביותר בתיאטרון, כאשר מדובר במשמעותו הרחבה של מושג הכוללת בתוכה את כל מערכת התנובות האישיות בניסיונות מסויימות. אך כל זה לא שייך לתיאטרון הקלאסי ולדמויותיו, כאמור.

גרי בילו:

תרבות דיבור של – מרפסת מול מרפסת

קודת המוצא שלי היא קלאסיקה. תוכנית הלימודים כולה בנויה על הקלאסיקה ברמות שונות. בשנה הראשונה התלמיד טועם מן הקלאסיקה העולמית דרך מכלול מחזות. החל מגורקי, האופטמן ואויקייסי, בשליש הראשון של השנה הראשונה; דרך המחזאות האמריקאית של שנות השלושים, הארבעים והחמישים של המאה הזאת – טנסי וויליאמס, קליפורד אודטס ויוג'ין אוניל – בשליש השני; איבסן וסטרינדברג בשליש השלישי.

כך מקבלים התלמידים במשך שנת לימודים אחת תשתית להתמודדות עם שקספיר ומולייר בשנת הלימודים השניה. שני שלישים מן השנה השניה מוקדשים לקלאסיקה המקובלת, בה הבעיות הגדולות ביותר הן הבעיות הרטוריות. השליש השלישי מוקדש לרוב למחזות מוסיקליים מסוגים שונים. בשנה השלישית עובדים התלמידים על קשת רחבה של מחזות לא לפי קו רפרטוארי מסויים.

"ושים לב שהשחקנים המופיעים

בתפקידי ליצנים לא יוסיפו משלהם על הכתוב."

"המלט", מערכה שלישית, תמונה שניה

המושג "קלאסיקה" הוא בהחלט מושג רחב מאוד בשבילי. הבעיה המרכזית שנושא זה מעלה לגבי כמכשיר שחקנים היא בעיית השפה. אין אצלנו מספיק תודעה לנקודה זאת ואין גם מספיק מורים טובים לנושא. איך שהוא זה קשור בתרבות הכוללת שלנו, בתרבות שבה אם ובן מנהלים שיחה מהמרפסת לרחוב. על רקע צמיחה כזאת קשה להגיע לתרבות דיבור. בביטוי-הספר אנחנו מתמודדים עם הבעיה בכמה מישורים: מיתוח קול; לימוד השפה; לימוד ההגיון התחבירי. עם זאת קשה לומר שההישגים גבוהים. יש שיפורים. בין היתר נובעת הבעיה גם מדלות העולם האסוציאטיבי שיש לשחקנים, הקונוטציות העולות בהם למשמע משפט מסויים. לכן כשאנו עובדים על דמות מסויימת משתדלים לעבוד באופן נרחב גם על הכרת התקופה.

שמעון לוי:

מַרְקָס בּו מְרוּבִים החללים על המילויים

חד האלמנטים הבולטים בקלאסיקה היא מידה הגדולה מאוד של **שְׁלֵדוּת**. מדובר במרקם של טקסט כזה, בו מרובים החללים על המילויים. ובחללים אלו יש מרווח רק למילוי. אם בספרות מוכרת תיאוריית ה"פערים", הרי שבתיאטרון נכון דבר זה על אחת כמה וכמה, משום שהתיאטרון הוא מדיום של ביצוע העובר דרך עיבודיהם של במאי, שחקנים, תאורנים ועוד ועוד. כך שמבחינת אחת ההגדרות של הקלאסיקה היא שהיא ניתנת לאינטרפטציות רבות, שונות, ואפילו סותרות זו את זו, לאותו הטקסט.

"מחכים לגודו": בקט בתיאטרון חיפה

איך ממלאים את הפער הנזכרים? אם מדובר בקלאסיקה מודרנית, כמו זו של בקט, ניתן למלא אותם באין-ספור אינטרפטציות. את "מחכים לגודו" אפשר למלא באינטרפטציה מרקסיסטית, על עבודת ואדנות ומשטר קפיטליסטי ואנחנו לא צריכים לצורך זה לאנוס הרבה את הטקסט. אפשר לעומת זאת לבטל את האינטרפטציה המרקסיסטית ולהספיג את החללים באינטרפטציה אקזיסטנציאליסטית. ואז לפנינו המיתוס של קאמי לפי סזיפוס וטנטלוס. זה מסתדר נהדר גם עם קאמי וגם עם סארטר ועם מי לא?

ואפשר גם את זה לסלק ולהגיד: גודו-גודו-אלוהים. ולומר שמחכים פה לאלוהים ואלוהים מטבעו אינו בא. אסור לו שיבוא. והנה אינטרפטציה תיאולוגית נהדרת. אפשר לבטל גם את זה ונמלא את הספוג באיום אחר המקובל היום, כמו למשל הביהביוריום של סקניר, ונתרגם את כל מערכת היחסים בין פוצו, לאקי הילד, דידי וגוגו לאורו. גם זה מסתדר נהדר עם כללי ההתנהגות שמתווה בקט לדמויות שלו.

כלומר, המחזה הקלאסי מזמין לעצמו מראש את האיזמים הללו, בגלל התכונה הספוגית שלו. יתרון חשוב אחר שלו: השתלטותו על הצופה. המחזה הקלאסי לא מניח סתם את קיומו של הצופה באולם, אלא הוא דורש ממנו במפגיע להשתתף. לא מהקהל כקהל אלא מכל אינדיבידום שבתוכו. כלומר, כל צופה חייב לעשות עם עצמו את חשבון הנפש שלו בדבר יחסו לדמויות, ברמה גבוהה מאוד של מודעות עצמית.

למשל, המשותף למחזה קלאסי מודרני של בקט ולמחזה קלאסי של סופוקלס הוא באלמנט **ההיודעות** שהוא האלמנט המרכזי ביותר של המחזה. בשני המחזות קיים האפקט של אדם שקם פתאום ואומר: "אה, איך לא ראית את הדברים האלו!" הייתי קורא לזה אפקט **"כיפה אדומה"** שראתה מולה את עיני הזאב ואוזני הזאב ושיניו וציפורניו ובכל זאת לא הצליחה להסיק את המסקנות מהעובדות. צריכה היתה לחוות זאת מבפנים וזו ההצדקה הבלועתה על-ידי הזאב. וזהו גם ההצדקה לניקור העיניים החיצוניות של אדיפוס כדי

שזתהיה לו הארה מבפנים. Insight במקום Sight. והדברים ידועים. אצל בקט מתחיל הכל אחרי ההיפלטות ממעי הזאב, או אחרי האקט של ניקור העיניים. דידי וגוגו מתחילים את דרכם כשהם כבר מנוקרי עיניים ומאחר והם מגיעים בעצמם למודעות עצמית ולא נותנים אפשרות לקהל לתרום להם זאת מבחוץ; חייב גם הקהל בעריכת תהליך ההיודעות העצמית.

לבקט, כקלאסיקן מודרני, יש איכויות שאינן קיימות במחזות הקלאסיים המקובלים. למשל, ביחס לדמויות. אצל בקט אין דמויות. יש רק בני-אדם. השחקן הוא ההתחלה והסוף של מה שיש לבקט להגיד. השחקן משאיל לעצמו לזמן-מה את מצבה של הדמות, ובזמן זה הוא חייב להיות נאמן באופן טוטאלי לטקסט שלה, למלים – כפי שהן נכתבו, למקום – כפי שהוא צויין. הדמות איננה מייצגת שום דבר. מקסימום את בקט עצמו או את המאזין לו. אבל מכאן והלאה אנחנו נכנסים כבר ל"בקט לאנדי" שהיא סיפור בפני עצמו. ■

"הנח לשיקול דעתך להנחות אותך. התאם את הפעולה למלה ואת המלה לפעולה. והשמר מכל משמר, לא לחטוא לטבע ולא להדגיש את הסאה, כי כל הפרזה כזאת סותרת את יעודו של המשחק, שהרי גם בראשיתו וגם בימינו, תכליתו היותר ועודנה להחזיק מראה, כביכול אל מול פני הטבע: להראות לתום את תארו, לסכלות את דמות דיוקנה, ולהאיר את פני הדור כהוויתם, כצורתם וחותמם."
"המלט", מערכה שלישית, תמונה שניה

אבי עוז:

אין מסורת של שפה פיוטית בתיאטרון הישראלי

היצירות הקלאסיות הן אותן יצירות רחוקות מאיתנו בזמן, שהפכו עם השנים להיות דוגמא ימופת לאוניברסליות, כמעט אפשר לומר לנצחיות של המדיום האמנותי. לכן אנחנו יכולים לדבר על קלאסיקה כמובן המקובל ביותר שלה: יוון ורומי, אבל גם במובן של תחנות-היסוד של התרבות כמו: שקספיר, קורניי וראסין וכן של קלאסיקה מודרנית היום. משך הקיום של יצירות אלה, שנגזר מערכים אוניברסאליים גם הוא אינדיקטור חיצוני לקלאסיות שלהן. האוניברסאליות של המסר התוכני והאמצעים האסתטיים החורגים מפגעי הזמן הופכים את היצירה ליצירה קלאסית. המחזות שהפכו לקלאסיקה הם אותם מחזות שהיו

בעלי שלמות אמנותית ואשר, ערכיהם האסתטיים איפשרו פרשנויות שונות, תוך שמירת המשמעות התוכנית של המסר. גבולות הפרשנות, מבחינת, גמישים, כל זמן שהם לא מעוותים את הסטרוקטורה היסודית הטבועה בחומר. למשל, אצל המלט יש התפתחות פנימית בעלילה הבאה לידי ביטוי מובהק ברצף הכרונולוגי של המונולוגים שלו במחזה. כשמישהו החליט לצרף אל המונולוג שהמלט אומר במערכה שלישית תמונה שניה, הנאמר בשיא הבגרות שלו את המונולוג בה מובעת השאלה הגדולה: "להיות או לא להיות", אין האינטרפטציה לגיטימית משום שמדובר אז על מחזה אחר.

אחת הבעיות הממורות ביותר המתייחסת להעלאת מחזות קלאסיים בתיאטרון הישראלי, נובעת משאלת התרגום. תרגומי המחזות לעברית היו חייבים בהתמודדות רבות של בחירה בגלל מציחתה הטבעית של השפה. והתוצאות לא תמיד היו מוצלחות. שקספיר, למשל, כתב דרמה פיוטית בתוך דרמה קיימת ובה מצוי ה"לפני" וה"אחרי". ואפילו אלויט וכריסטופר פריי שכתבו דרמה פיוטית במאה ה-20 המשיכו את הרצף של טניסון וביירון ושל מסורת הדרמה הפיוטית האנגלית. לנו אין מסורת של שפה פיוטית בתיאטרון. לכן המתרגם חייב לבחור ראשית את הערך שעליו הוא מתבסס, כלומר, ליצור ז'אנר של דרמה פיוטית בעברית ורק אחר-כך לתרגם לתוכו.

האידיומטיקה שהיתה נהוגה בתרגומי שקספיר, מסוף המאה ה-19 עד אמצע המאה ה-20, היתה אידיומטיקה מקראית. וזה לא עבד, כי למרות שהעברית שפה עתיקה וכך גם שפתו של שקספיר, יש פער ברור בין השתיים. אותה בעייה היתה לדיקמן כשתרגם את אייסיקלס וסופוקלס.

בתרגום טוב צריכה להיות אינטגרציה ברורה בין כל מרכיביו. על המתרגם לדעת לשמור על הריחוק הלשוני המסויים בין הצופה לבין הזמן בו נכתבה היצירה. אי אפשר לתרגם מחזה קלאסי לשפת היום-יום. הדמויות הפיקטיביות במחזות הקלאסיים השקספיריים, מדברות במסגרת ז'אנרית מסוימת. לכל אחת מהן אפיונים שונים הבאים לידי ביטוי גם בדרכי-השיח שלהן.

הדמויות המרכזיות בטרגדיות או בקומדיות, שהן "גדולות מן החיים", מדברות בשפה אחרת מדמויות ההמון. הדמויות העממיות מדברות פרוזה. ההמון ב"יוליוס קיסר" מדבר אפילו ב"סלנג" של אותה תקופה. כדי לשמור על האיכויות המיוחדות של רבדי הלשון השונים במחזות אלו, צריך להיות ער מאוד לעניין האינטגרציה הפנימית שלהם.

סיבה מהותית נוספת לכשלונותינו התדירים בעבודה על מחזות קלאסיים נובעת מעמדת השחקן ביחס לדמות אותה הוא משחק. לשחקן צריכה להיות עמדה כלפי הדמות שהוא יוצר. בנילום הדמות כלול מרחב של נקיטת עמדה. מרחב פרשנות זה מותנה ביכולתו של האמן היוצר.

נראה לי שהכישלון הגדול ביותר של השחקנים והבמאים שלנו נובע מחוסר יכולתם להשתמש שימוש נכון במרחב זה של נקיטת עמדה. **שחקן חייב להיות אמן יוצר.** כלומר אדם בעל עמדה. שאם לא כך יהיה עושה דברו של הבמאי בלבד. ואילו מה שנדרש ממנו זו הערכה משל עצמו המוסיפה נדבך אינטרפטטיבי משלו לעיצוב הדמות הקלאסית.

כדי להיות אמן יוצר מסוג זה, הוא חייב ללא-ספק להיות בעל מטען תרבותי אישי, ולנו, משך שנים רבות, היתה הנחה מוטעית שכדי ליצור תרבות מתחדשת של עם בארצו, צריך לפנות עורף למטעני התרבות המערבית שנצברה משך דורות רבים. ■

היום והיתר לאלה שברךך.

— קטריזים?

— במדה רבה בלי ספק; עם כמה רגעי שיא של התפרקות רגשית, כמעט היסטורית. ואחת מהן אולי החריפה מכולן ב"מִשְׁרֵעֵרֵי הַיַּם" של ביתך האחרון. שהופצץ ונהרס ביום האחרון שלפני כניעת העיר. שם שכבת ללא מעצורים, כזעם היאה לכת"כהן שכמותך, בתוגה על שאלתו הפרובוקטיבית וחיובו המעודן-ארכי, מלא הרמזים השפלים, של וורשאי גאה; קיתונות של גידופים וחרופים. עבור כל הזמנים ועל ראשי כל בני-העוולה וכשם כל המיליונים. ועדיין לא באת עד חשבון. בינתיים מגיעים לפינת הרחוב, בדרך חזרה ניצבת הקטנה שוב שם. אני מושיטה את ידי למצלמה, מכוננת, לוחצת...

אין מה להוסיף, או — יש להמשיך ולהוסיף עד בלי די; עוד ועוד, עד כלות הנשימה.

— כך זה היה באמת?

— הכל אמת. ואם תרצו — הכל לא אמת... כך כן רצית שיקרה. באשליה רצית. כך שזרת לעצמך את היריעה — פקעת של הונאה עצמית, קלוועה חוטי געגועים. כי לא הגעת לשם במכונת זמן, המחזירה אחורנית למחזה של המציאות שנשמרה אי-שם במרחבי היקום; לא חזרת למציאות הממשיכה להתקיים בתאי מוחך בלבד, כי במטוס הגעת לשם "ג'ט" של "אוסטריין אירליין" ה"יי-שר" לשדה התעופה "אוקצ'יה", "Warszawq Restituta".

והעיר לא אותה עיר — רק שמה נותר.

והגן והרחוב — לא הגן ולא הרחוב שלך — רק שם נותר.

וההצטלכות והפינה והבית — מה יש לומר?

רק הילדה על המרפסת נותרה תוהה, ונבוכה. ■

אל עצמי (המשך) ▶ 36

כבית-הקברות היהודי שנותר לפליטה, ניסית לאתר את קברה... את מצבתה... — אני נבדתה האפיקורסית, שלעגה לכל המושגים המקודשים, עד ששילמה את מלוא מחירה של ההתנסות האישית ולמדה את משמעותה ומקורה של קללת ה"מיתה המשונה".

אני דוחה באופן דיפלומטי את ההחלטה הסופית אם כן או לא להיכנס: "עד שנגיע לגשר"; כי אני לא הגעת ל... —

— רגע, רגע אחד. אז היכן כאן זיגמוש'?

— אז כן, זיגמוש'! זיגמוש' זה סיפור בשביל פסיכיאטרים.

אך ננסה בקיצור נמרץ, כי הרי הבטחתי ועלי "להיות בסדר", עד הסוף בסדר. זיגמוש', אבירי חלומותי הבוגד. עד היום כמו קרן בנפשי הפצועה, בגאוותי הפגועה, אילו פגשתי, אילו נפל לידי עכשיו. הנסיך שלי. ובכן: הגננת שלנו מכינה הצגה לסיום השנה; בוחרת לה שחקנים מעולים, ממש כוכבים. "לכלוכית" וזיגמוש' — "בן המלך"... הנעל מתאימה לכף רגלי — ואני הנסיכה. "זהם חיים כאשר ובעשר עד עצם היום הזה": מחיאות כפיים, מסך. ואני חוגגת, חוגגת... ולמחרת — אני מגיעה בנפש שוקקה לממלכתי — למלוך, ואילו הוא, המנוול הזה, אפילו לא מעיף עלי עין, אלא, כמו טווס מתנפח, מפזז ומכרכר סביב אחרת. וכאשר אני מנסה לעמוד על זכריותי, הוא פוטר אותי בלגלוג. הו, האשליה המתוקה הנכזבת. אני מאז מסרבת לקבל תפקידי "לכלוכית". מתהלכת כמו "פרינצסה" נעלבת, שונאת גברים וחושדת בכוננותיהם החשופים.

— יופי של חשיפה עצמית! ושהותך כאן — אוטוטרפיה?

— משהו כזה, אך בעיקר, לגלוג על עצמי ועל אותם (אותך) החופרים בעברים ופורטים את פרויד הענק למטבעות קטנים, עוברים לסוחר. צידוק לתסכוליהם של

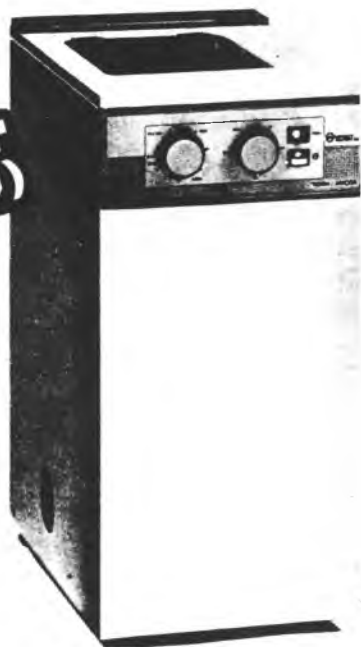
האחריות מחייבת!

במכונת הכביסה קומפקט סופר III של אמקור האחריות מחייבת. ולכן כדאי לך להצטרף ל- 100,000 נשים מרוצות ולקבל:

יותר תמורה לכסף

מי שקונה מכונת כביסה אמקור קומפקט סופר III קונה מכונת כביסה לכל החיים. זאת עבודה כל מיני במכונה תוכנן במטרה אחת - לבכס במכסימום יעילות. אמקור קומפקט סופר III היא סוס עבודה אמיתי. חזק וחסכוני.

למרות מידותיה הקטנות (60x40 ס"מ) קומפקט III מכבסת עד 5 ק"ג כביסה. היא אוטומטית לחלוטין וחסכונית במיוחד בצריכת מים וחשמל. המנגנון המיוחד של המכונה והתזמורים המעולים מרמזים על מיוצרת מבטיחים לך מכונת כביסה שאפשר לסמוך עליה.

יותר שנות ביטוח (עשר)

חברות הביטוח הולכות על בטוח. לכן, בהתחשב באורח החיים התקין של מכונת כביסה רגילה הן מוכנות לבטח אותה בדרך כלל במשך 8 שנים. באמקור נותנים לך 10 שנות ביטוח. מדוע? בדיוק מאותה סיבה שבאמקור נותנים לך אחריות כמלה.

יותר אחריות (שנתיים)

רוב יצרני מכונת כביסה אחרים נותנים לך רק שנה אחריות למכונת הכביסה שלהם. באמקור נותנים לך חיים אחריות מלאה לשנתיים. מסיבה פשוטה: אנו מאמינים במה שאנו מוכרים.

להשיג בכל חנויות אמפא וחנויות החשמל המובחרות.

אמקור

שרות אחכא שרות ללא תחרות

בערות!

היום יותר מתמיד, חשוב לעשות ביטוח בחברה גדולה, בטוחה ואמינה - בקבוצת הסנה. כדאי להיות בטוח:

להיות בטוח
כי ביתך, נכסך ורכושך מבוטחים.

להיות בטוח
כי עתידך ועתיד משפחתך מובטחים.

להיות בטוח
שאתה מבוטח בחברה בטוחה, שאפשר לסמוך עליה.

עשה ביטוח בקבוצת הסנה, קבוצת ביטוח גדולה, יציבה, אמינה ומבוססת.

כי מה שבטוח-ביטוח ומה שביטוח-הסנה.

הסנה - חברה ישראלית לביטוח בע"מ
צור - חברה לביטוח בע"מ
שמשון - חברה לביטוח בע"מ
רותם - חברה לביטוח בע"מ
שמיר - חברה לביטוח בע"מ
דקלה - חברה לביטוח בע"מ
החברה הישראלית לביטוח משנה בע"מ
עומר - קרן לביטוח הדדי
בירמן - חברה לביטוח בע"מ
חברה מסונפת - החברה הישראלית לביטוח אשראי בע"מ

יש לנו 70 תכניות ביטוח חיים

ואפשרויות בלתי חוגבלות לשילוב ביניהן אחת מהן היא בדיוק התכנית שתעניק לך ולמשפחתך בטחון מלא!

פנה אל סוכן "ירדניה-הלבנון"

ירדניה-הלבנון
ביטוח, אחריות ובטחון

שני חברים

(7)*

ולדימיר ווינוביץ'
מרוסית: יהודה גור-אריה

הנה הגיע היום האחרון. התעוררתי כשברחוב עוד היה חושך. אך אמא וסבתא כבר קמו. פס צר של אור הסתמן מתחת לדלת. שם, מאחורי הדלת שררה מהומה שקטה, רגליים שדדשו ונשמעו קולות מהוסים. הקשבתי. היה מדובר במעיל ישן שלי, שסבתא חידשה אותו לאי-מזמן. אמא נזפה בסבתא: "את ממש כמו תינוק. איי-אפשר לסמוך עליך. ביקשתי ממך להניח את המעיל בארון הלכנים".

"כדייק שם הנחתי אותו" אמרה סבתא, "אני זוכרת זאת היטב."
"אז איפה הוא?"
"הרי אני אומרת לך: הנחתי אותו בארון. אפילו פיזרתי עליו נפטלין."
"אילו הנחת אותו בארון, הוא היה שם."
קמתי ונכנסתי לחדר השני.

"מה אתן רבות?" שאלתי.
סבתא ואמא עמדו באמצע החדר וביניהן, על כיסא היתה מונחת מזוודה פתוחה. "נתתי את המעיל לטוליק, לנקות את הקטנוע."
"איך זה, נתת לו?" נסערה סבתא.
"פשוט מאוד. ממילא לא הייתי לובש אותו."
"אז למה טרחת ותפרתי אותו מחדש?" שאלה סבתא בקול מאיים.
"זאת אני לא יודע. לא ביקשתי".

"הנה, בבקשה" אמרה סבתא, כשהיא פונה לאמא, "תוצאות החינוך שלך. הפקרות מוחלטת".
"נו, נתת אותו, אז נתת" אמרה אמא, מנסה להרגיע את הרוחות. "לא נריב ביום האחרון. רק חשבתי, שכצבא זה יועיל לך, שם הרי לא מלבישים בגדים חמים במיוחד".

"ממילא שם היו לוקחים אותו ממני" אמרתי והלכתי לחדר האמבטיה. הסתכלתי על עצמי כראי. המראה שלי היה בסדר גמור. רק מתחת לעין השמאלית נשאר 'פנס' כחול, בכלל לא גדול, לא יותר גדול משויף מצוי.
אבל אותו בוקר, היו כל הפנים שלי 'פנס' אחד נפוח.

אמא רצתה שאצלם את הפגיעות ואגיש תלונה משפטית נגד היווני, אך לא היה בדעתי לעשות זאת, כי לא רציתי לסכן כזה את טוליק, שגם לו היה יד בדבר, אם אפשר להטבטא כך, במקרה הזה. לאמא לא סיפרתי שום דבר על טוליק. כשביל מה? עמדתי שעה ארוכה תחת המקלחת וזרמי המים החמים שטפו אותי. היה לי נעים וגם עצוב ופתאום היה לי חשק להשאר בבית, ולא לנסוע לשום מקום. וחשבתי לי, שיכול להיות, שלא פעם עוד יתחשק לי לחיות כך, אפילו אם אני רב עם אמא וסבתא, אך זה כבר לא יהיה אף פעם, וכאשר יצעקו עלי, לא תהיה זו אמא ולא סבתא, אלא אנשים אחרים, זרים, שגורלי בכלל לא מעניין אותם.

כאשר יצאתי מן המקלחת, שררו בחדר שלום והבנה. אמא עמדה לפני הראי ומרחה לה אורם על השפתיים וסבתא גיהצה את החצאית שלה, על השולחן. המזוודה היתה כבר סגורה ולידה, על הרצפה, עמד תיק ביתי ישן. הוא היה גדוש בדברי מאכל, ולמעלה הזדקרה רגל של עוף.
"מה זה?" שאלתי.

"זה חרנגולת" הסבירה אמא.
"לא, אני שואל באופן כללי, מה זה התיק הזה?"
"זה אני ואמא הכנו לך צידה לדרך" נפנתה סבתא אלי.
"וזאתן חושבות שאני אלך לצבא הסובייטי שלנו, עם סל קניות כזה? כריות משונות אתן. הרי אפילו העופות האלה ששמתן לי פה יצחקו ממני."
"מה לעשות? למזוודה כבר לא נכנס שום דבר" אמרה אמא.
"במזוודה גדולה כזאת לא נכנס שום דבר? מה שמתן לי שם?"
"את הדברים הנחוצים ביותר". סבתא חשקה את שפוחיה בהכבעה מתגרה.
"מיד אבדוק" אמרתי ופתחתי את המזוודה.

כמוכן, מצאתי שם הרבה דברים מעניינים. למעלה היה מונח משהו ירוק, הרמתי זאת בשתי אצבעות וביד פשוטה.
"מה זה? שאלתי בתחושה של גועל.
"אתה לא רואה? סוודר שלי" השיבה סבתא ללא ערעור.
"וזאת חושבת שאני אלבש את זה?" שאלתי בסקרנות
"אז מדוע זרקת את המעיל הקצר שלך?"

"לא זרקתי אותו. נתתי אותו לטוליק. אבל זו כבר שאלה שניה. אני מחכה לתשובה על השאלה הראשונה. האם את באמת חושבת, שאני אלך בדבר הזה?"
"וכשיהיה קר?" התערבה אמא.

"אמי היקרה, האם את סבורה, שאם יהיה קור של שבעים, או אפילו של תשעים מעלות מינוס וציפורים יקפאו תוך-כדי מעופן, אני אלבש את הסוודר של סבתא?" המשכתי הלאה את הביקורת. הסוודר לא היה מונח זמן רב בכריות. במהרה צמחה מעליו תלולית-קבר קטנה, מורכבת מחפצים שונים חסרי-ערך. היו כאן צעיף לצוואר, מגבת מיותרת, שני זוגות לבנים חמים, שמעולם לא לבשתי קודם, ועוד קופסה קטנה עם תרופות נגד כאב ראש, נזלת ומחלות כיוצא בזה.

סבתא ואמא עקבו דומם אחר ההרס שביצעתי. הסתכלתי עליהן ואמרתי בחריפות: "זהו זה. במקום כל זה, אפשר לשים חלק מהפרודוקטים, אך לא להגזים, אני אערוך ביקורת".

* זה מנהג רוסי עתיק: לפני הפרידה והיציאה מן הבית, יושבים רגע ושוחקים.

נכנסתי לחדרי והתחלתי להתלבש. אחר-כך אכלנו שלושיתנו ארוחת-בוקר, ולרגל המאורע, העמידה אמא על השולחן בקבוק יין. אמא מזגה לי כוס מלאה, ואילו לסבתא ולעצמה, חצאי כוסות. הרקתי את הכוס בלגימה אחת והתחלתי לאכול, ואילו אמא וסבתא רק שתו קצת, אך לא נגעו באוכל ורק הסתכלו עלי בעינים עצובות כאלה, שהתחלתי לחוש אי-נוחות, וגם לא סיימתי את הארוחה והשארתי חצי בצלחת. אחר-כך קמתי מן השולחן ורצייתי ללכת לבית-השימוש, לעשן. אך אמא הבינה ואמרה:

"אתה יכול לעשן כאן. עכשיו זה כבר לא חשוב."
הוצאתי סיגריה והתחלתי לעשן, אך לא הרגשתי נוח וכיביתי אותה, שמתי אותה בקופסת הגפרורים ואת זו הכנסתי לכיס. שתקנו. אחר-כך אמא אמרה:
"אם בכל-זאת תודקק לכסף או לדברים אחרים, תכתוב, אל תתבייש."
"בסדר. רק אל תקחי יותר אצל אבא."
"לא אקח" נאנחה אמא.

היה כבר קרוב לשמונה והתחלנו להתכונן לצאת. בחוץ היה חם, אך על כל מקרה (בכל-זאת — סתיו) אני ואמא לבשנו מעילי-גשם ואילו סבתא לבשה את מעילה האדומה, העמיד נגד גשם, מטפחת-ראש עבה ולקחה עמה מקל-הליכה.
"נו, טוב, בואו נשב רגע" אמרה אמא.
התיישבנו. אמא וסבתא — על הספה ואני — על המזוודה, אך כוהירות, שלא למעון אותה. אחר-כך הכיטה אמא בשעון וקמה. אני וסבתא קמנו גם-כך ויצאנו.

ככיכר הקטנה שלפני תחנת הרכבת היו כבר המון אנשים. הם התמקמו בקבוצות נפרדות על הדשא. בראש כל קבוצה ישב מגוייס, מסופר חגיגות ולבוש בבגדים הגרועים ביותר.

באמצע הכיכר, ליד הפסל של קארל מארכס, עמד רב-סרן עם כתם-לידה גדול על כל לחיו. הוא החזיק בידו רשימה וקרא ממנה שמות, כמלוא הגרון. לידו עמדה קבוצה של מתגייסים. ניגשתי גם אני קרוב יותר, כדי לשמוע.

"פטרוב!" קרא הרב-סרן.
"יש!" ענה לו בחור ארוך, במגעבת-קש, שעמד לידי.
"לא 'יש', אלא 'אני'" תיקן הרב-סרן. הוא סימן את פטרוב ברשימה, וזה הלך לו הצידה.

"פרוורוב! פרוורוב ישנו?" הרב-סרן השהה מבטו עלי.
"ואזינין. תסתכל בבקשה" אמרתי.
"פרוורוב איננו?"

פרוורוב לא נענה.
"מה שמך?" שאל שוב הרב-סרן. הוא לא הכיר אותי.
חזרתי על שמי. הוא סימן משהו ברשימה ואמר לי:
"חכה".

פילסתי לי דרך בין קבוצות המלווים והנוסעים, והלכתי אל שלי. הפרידות התנהלו כמלוא הלהט. בקבוצה אחת שרו:
שמעו איך רועמים המגפיים
וצפרים עפות. משתוללות.
ימסתכלות נשים בין הדיים.
אתם פבר מכינים. לאן הן מסתכלות.
בקבוצה אחרת, צרחו:

הו, מה נפות הן השקיעות מעל מוסקבה,
ואת לינית אותי אל הצבא.
נערה עליזה, אדומה ממאמץ, שרה בקול צרחני:
את נדך לחצתי לפרדה,
אוחף לייתי, אם תחזור עוד, מי ידע...

בסמוך ישבה הקבוצה הגדולה ביותר, כעשרים איש. הם שרו בקול רם, מחרישים את כל היתר, את השיר "אני אוהב את החיים". כאשר שרו את הפזמון "אני מקווה שזה הדדי", הבחור עם הגיטרה הניע את ראשו המגולה וכולם שרו כאיש אחד:

פעם, פעם נעוד פעם
פעמים הרבה, הרבה,
מוטב ארבעים פעם כל פעם,
מאשר אף פעם ארבעים.

הסתכלתי עליהם. אלה אותם החברה שראיתי על הספסל, כאשר הלכתי לפגישה עם טאניה.

אחר-כך נעצרתי ליד קבוצה אחרת. בחור מסופר קצר, עטוף במגבות, השמיע בשצף-קצף במפוחית-פה קטעי פזמונים ובחורה שמנה רקדה לקצב המוסיקה הזאת, כשהיא מצווחת, כאילו דיגדגו אותה.

"יותר חזק!" צעק לה הבחור עם המפוחית.
היא הגבירה את קצב תנועותיה, בכל כוחה.

פתאום קרא לי מישהו. הסתובבתי וראיתי את טוליק, יחד עם אביו ואמו, התמקם מתחת לעץ. על גבי עתון פרוש עמד בקבוק ודקה שכבר שתו ממנו, כוסות-נייר, לחם פרוס לפרוסות עבות, עגבניות ונקניק.

"גש אלינו" אמר טוליק.
ניגשתי. אביו של טוליק זו הצידה, לפנות לי מקום.
"שב, ואליראן, נחגוג ביחד."
"מחכים לי, שם" אמרתי.

"יחכו" אמר אביו של טוליק. "בוא, שב."
ישבתי. אביו של טוליק היה לבוש חגיגתי, בחליפה אפורה. בכיס החזה תקע עט נובע ומטפחת-אף, מקופלת בשלוש זוויות. ישבתי על הדשא. הרוד פדיה מילא חצי כוס וודקה והושיט לי:

"שתה קצת, לכבוד החג."
"איזה חג זה עכשיו? אמרה אמו של טוליק. "אתה מלווה את הבן שהולך לצבא."
"זה אותו הדבר. אם אנשים שותים, זה אומר שאפשר לחשוב שזה חג" אמר האב.

"ואתם לא תשתו?" שאלתי.

"כבר שתינו" אמר טוליק. יכול היה גם לא להגיד את זה. לפי עיניו, אפשר היה לראות ש"כבר שתינו". למען האמת, לא התחשק לי בכלל לשתות. אך לא היה לי נעים לסרב. לקחתי את הכוס ושתיתי את כל תכולתה, במכה אחת, בעוד אביו של טוליק מביט בי בסקרנות: הבה נראה אם אתה גבר, ואיך זה מתקבל אצלך. הוא לקח עגבניה חתוכה והושיט לי. רצייתי להוכיח שאני שותה, מבלי לעוות את הפרצוף, אך לא הצלחתי למנוע עווית וקינחתי מהר בעגבניה.

עיני אמו של טוליק היו אדומות. נראה שבכתה זה-עתה. היא הסתכלה בי ובטוליק והיה ברור שהיא מתעצבת על שנינו.

"סכתא שלך באה כן?" שאלה.

"כן, סכתא באה, ואמא."

"אמא לא עצובה?"

"לא. מה יש פה להיות עצובה. הרי לא הולכים למלחמה."

"אותו הדבר" אמרה בעצבות. "מה יוצא מזה? מגדלים אתכם, מחנכים, ואחר-כך אתם מתעופפים לכם — ואינכם."

הוצאתי את הסיגריות והושטתי תחילה לאבא של טוליק.

"אני לא מתפנק" אמר. "ואינני נותן עצות לאחרים. תגיד לי משהו, ואלריאן. בזמן מלחמת העולם השנייה שירתתי גם אני בחיל האוויר. לא היו לנו שם שום מטוסים, רק פרודוקטים: שומן-חזיר, חמאה, שימורים."

"שוב אתה מתחיל" התכעס טוליק. "הרי כבר הסכרתי לך: אתה שירתת לא בחיל-האוויר, אלא בחיל האספקה."

"אני צריך ללכת" אמרתי וקמתי.

"אני אלוהי אותך" אמר טוליק וקם גם הוא. כמה צעדים עברנו בשתיקה. אחר-כך נעצרנו מתחת לעץ צפצפה.

"ואלרה" התחיל טוליק, כשהוא נבון ומחפש מלים, "אתה בטח כועס עלי, אף כי באותו מצב שהייתי..."

כל הימים האלה חשבתי, איך הייתי נוהג אני במקומו של טוליק, והאם הייתי יכול לנהוג אחרת. ובסופו של דבר הבנתי, שהייתי יכול לנהוג אחרת. ולא מפני שאני אמיץ כזה, אלא מפני שלא הייתי יכול לעשות מה שעשה טוליק.

"אתה מבין" אמר, "הרי הם הכריחו אותי."

"כן, אבל השתדלת מאוד."

"אבל אחרת, הם היו מרביצים גם לך, גם לי."

"בסדר, נדבר על כך כפעם אחרת". מה יכולתי להסביר לו?

מצאתי את סכתא ואת אמא, באותו מקום, על הספסל. לי לא נשאר מקום. הוא היה חפוס על-ידי משפחה גדולה שליוותה ילד בגובה שני מטר, בעל אף ארום ונפוח, על גבי פנים ארוכים. הילד ישב בין אמא לאבא ושתי ילדות קטנות, כנראה אחיות, ובכה, ואמא הרגיעה אותו.

"איגור, אתה לא יחיד, יש עוד הרבה, הרי משהו צריך לשרת בצבא. קוסטיה, תגיד לו משהו" אמרה לאבא.

"הרי אמרתי לך" אמר קוסטיה, "אם אתה לא רוצה לשרת בצבא, היית צריך ללמוד יותר טוב."

"לאן נעלמת לזמן כה רב?" שאלה אותי אמא.

"פגשתי את טוליק."

"שוב טוליק? האם גם בצבא לא תצליח לפגוש משהו יותר מעניין ממנו?"

"בסדר" אמרה סכתא "הרי הם חברים. כל-כך הרבה זמן היו ביחד. עבדו יחד באותו בית-הרושת."

ביתניים יצא הרב-סרן, בעל הכתם על הלחי, אל הרחבה שלפני התחנה וקרא ברמקול:

"כולם לצאת ולהסתדר ברביעיות!"

סכתא תפסה את המקל שלה ורצתה לקחת גם את המזוודה, אך אני לקחתי אותה. אלה שישבו יחד איתנו, קמו גם הם. הבחור הבכירי קפץ על רגליו.

"חכה" אמרה לו אמו, "חכה, אני אנגב לך את הדמעות, לא נעים לעמוד במסדר עם עיניים בוכות." היא הוציאה מן התיק שלה מטפחת, ניגבה לבחור את עיניו וקרבה את המטפחת אל אפו "קנח את האף."

וכאשר התחיל הבחור לקנח את האף בקול, הסתכלה עליו ופתאום פרצה היא עצמה בככי, תוך יכבות.

"הנה לך" אמר האבא, "החזקת את עצמך כל הזמן, — והנה, עכשיו גם את תקנחי את האף."

מה קרה אצלם אחר כך, אינני יודע. התחלנו לררן. אני רצתי קדימה, עם המזוודה, כשאני מציץ אחורה. אמא וסכתא טפפו מאחור. סכתא הושיטה את מקלה הרחק קדימה, ואחר-כך, כאילו נמשכה אחריו.

סידרו אותנו, כשגבנו אל התחנה, כארבע שורות. מצאתי את עצמי באמצע.

"לימין ישר" פקד הרב-סרן, "עמוד דום! לפי סדר המספרים, התפקד!"

התפקדנו. אל הרב-סרן ניגש סגן-אלוף שמן, במדי חיל-האוויר ושאל:

"ובכן, הכל בסדר?"

"שני אנשים חסרים" אמר הרב-סרן בהכנעה.

"צריך לקרוא לפי שמות."

הרב-סרן הוציא מן הכיס את הרשימה השמית, שהיתה כבר די מעוכה.

"הקשב לכאן" אמר והחל לקרוא:

"אלכסייב!"

"אני!"

"אלטוחין!"

"אני!"

והעמס אותם בקרונות."

הרב-סרן ספר שוב את האנשים, אחר-כך הושיט ידו, כאילו חותך חלק מן המסדר ופקד:

"קבוצה זאת, ימינה פנה! עשרה צעדים, קדימה צעד!"

הקבוצה השנייה צעדה שמונה צעדים, והשלישית, שבה נמצאתי אני — ששה צעדים. אחר-כך העמידו לכל קבוצה סמל. אלינו הוצב בחור שמן, כריא. על חזהו היו מספר אותות.

הוא עבר לפנינו בצעדים מתוחים, כשחזהו מובלט. הוא בחן בתשומת-לב את כל העומדים. אחר-כך נסוג אחורה שני צעדים והכריז:

"הקבוצה שלנו תיקרא פלוגה, כך אני רגיל יותר. ברור?"

"ברור!" צעקנו במקהלה.

"הפלוגה שלנו תתפוס את הקרון השלישי. ברור?"

"ברור!"

"לא לעשן בקרון, רק במישורת שמחוץ לקרון. ברור?"

"ברור!"

"זה הכל" אמר הסמל, "על סדרי הנסיעה, מי יהיה חניך תורן, נחליט במקום." פתאום הוא התמתח, מתח את הצוואר מתוך הצווארון עם בטנת פלאסטיק ופקד:

"ימינה פנה! קדימה צעד!"

התחלנו לצעוד. לא כולם באותה רגל, אלא כל-אחד איך שיצא לו. ההורים שלנו הלכו בצד וצעקו אותם דברים: שנשגיח על עצמנו, שנכתוב מכתבים.

גם אמא ביקשה ממני לכתוב לעתים קרובות. מאחוריה הלכה סכתא ולא אמרה שום דבר, רק ניפנפה את מקלה בחשיבות.

הסמל הביא אותנו לרציף. כאן עמדה כבר רכבת מוכנה, עם קטר מחובר מלפנים. אני חשבתי שתהיה זאת רכבת משא, אך התברר שהיו אלה קרונות נוסעים רגילים, אבל ישנים, כאלה של רכבות המהלכות אצלנו בקווים הפרכריים. הסמל פקד להתמקם בקרון בצורה מאורגנת, אך שום דבר מאורגן לא יצא מזה. כולם מיהרו לתפוס את המקומות הטובים ביותר. גם אני מיהרתי, אך לא מספיק, ולכן עלה בגורלי הדרגש הצדדי העליון. אך בעצם, זה לא שינה לי. זרקתי את המזוודה שלי על הדרגש ויצאתי שוב לרציף.

סכתא ואמא עמדו בגבן אל הקיוסק, בודדות ומעוררות רחמים. הלב נחמץ.

"למה אתן חמוצות?" אמרתי, "צריך לשמוח. נפטרתי סוף-סוף מהבלגניסט." "כן, בטח" אמא רצתה לחייך, אך זה לא התקבל אצלה. שפתיה התחילו לרטט, היא הסתובבה לעבר הקיוסק והתחילה לבכות. סכתא הסתכלה על אמא והסתובבה גם-כן אל הקיוסק.

"הי, בכייניות שכמוכן" אמרתי, "מה זה הפניתן לי את הגב? מה אתן רוצות, שאערוק בגללכן? מה אתן מייללות? אני לא מיילל. אבל אם אתן רוצות, אככה גם אני."

עשיתי עצמי בוכה, אם כי, בעצם, התחשק גם לי לככות. ויכול להיות שכאמת בכיתי, ורק חשבתי שאני עושה את עצמי. אך בכל-זאת, הרגעתי אותן קצת. אמא הסתובבה אלי, חייכה ואמרה:

"אל תשים לב. אני וסכתא, הננו נשים ומותר לנו לבכות קצת, לפעמים."

אחר-כך עמדנו ושתקנו ואני חשבתי שאולי צריך להגיד משהו חשוב ומשמעותי, אך שום דבר כזה לא עלה בדעתי, ואמא וסכתא, גם הן לא העלו שום דבר. הן עמדו והסתכלו עלי, ואילו אני לא יכולתי להסתכל עליהן וכל הזמן הסתכלתי לצדדים, ובלבד שלא להביט בהן.

לא רחוק מאתנו, מוקף בשבט שלו, עמד אותו בחור שבכה בכיכר, אך עכשיו הוא כבר לא בכה, אלא חייך וסיפר משהו להוריו, כשהוא מנפנף בידי ואמא שלו חייכה גם היא, ואילו אבא הקשיב לו בהבעה חמורה ובלא תשומת-לב. בכל-אופן, כך זה נראה לי, בלא תשומת-לב. וליד הקרון עמד הבחור שניגן בגיטרה, אך עכשיו, בלעדיה (כנראה השאיר אותה בקרון). לידו עמדו הוריו, אנשים קטנים, מכוגרים, אך קצת בצד עמדה נערה יפה, כלתו כנראה, ואולי אף אשתו. היא עמדה כך בצד, מפני שחשבה, כנראה, שלהורים יש עכשיו יותר זכויות על הבחור מאשר לה, ואולי היא בכלל מיותרת. אבל, לו היתה מיותרת לגמרי, היתה בודאי הולכת מכאן, אך כיוון שלא הלכה מכאן, מסתבר שאינה מרגישה את עצמה מיותרת. ואולי חשבה שאם תעמוד כך בארועים החשובים ביותר, בודאי לא תהיה מיותרת בעתיד... בעצם, אינני יודע מה באמת חשבה לעצמה. אני בעצמי לא הספקתי לחשוב על הכל עד הסוף, מפני שאותו זמן יצא מן התחנה עובד רכבת כבוע אדום והיכה בפעמון.

מן הרמקול נשמע קול:

"חברים מתגייסים, מפקד הרכבת, סגן-אלוף פלוב, מבקש מכם לתפוס את מקומותיכם בקרונות. אני חוזר: חברים מתגייסים..."

מן התחנה יצא הרב-סרן בעל כתם-הלידה על הלחי. הוא אמר משהו ברמקול הנייד, אך נראה שהרמקול התקלקל, כי לא שמעו שום דבר. הרב-סרן אחז את הרמקול תחת בית-השחי, עשה את כפות ידיו כאפרכסת, ובלי שום מכניקה, קרא:

"לקרונות!"

הסמלים, שעמדו ליד הקרונות, החלו גם הם לצעוק:

"לקרונות! לקרונות!"

אבל אף אחד לא הזדרז לזוז והסמלים החלו לזוז את הנוסעים והמלווים. גם הסמל שלנו ניגש אלינו ואמר לאמא ולסכתא:

"אמהות, שמעתן את הפקודה? היפרדו לשלום."

התחלנו להיפרד. אמא חיבקה אותי בידיה ולא רצתה לשחרר אותי והייתי צריך להשתחרר ממנה בעדינות, כי חשבתי שלא אספיק להיפרד מסכתא.

"אל תשכח לכתוב" אמרה אמא והניחה לי.

"בטח שאכתוב, פעם בשבוע אכתוב, אני מבטיח."

כאשר חיבקתי את סכתא, נראתה לי גם היא קטנה ומיושבת, ורק עכשיו חשבתי עד כמה היא כבר זקנה, שיכול להיות, שיותר לא אראה אותה אף פעם. כך זה באמת היה, אבל אז עוד לא ידעתי שכך זה יהיה. רק חשבתי שזה עלול להיות.

שוב ניגש הסמל ואמר:

"די להיפרד, עכשיו אנו הולכים."

הלכתי אחורנית לעבר הקרון ואמא וסבתא ליוו אותי. רק עליתי למישורת, והקטר שרק והרכבת זוה. כל המון המלווים החלו ללכת אחר הרכבת וכולם החלו לככות, כאילו הרכבת שלנו הולכת ישר לבית-הקברות. אמא וסבתא נופפו לי בידיהן, ואני נופפתי להן גם-כן. אחר-כך הסתירו אותן פרצופים אחרים ואילו אני המשכתי לנופף, בתקווה שהן רואות לפחות את היד שלי. ופתאום ראיתי את אבא שלי. נראה היה שבא בריצה זה-עתה לרציף, ובידו היה איזה צרור. צעקתי לו: "אבא!"

הוא שמע את הצעקה שלי, הרים את ראשו והתחיל להריץ את עיניו לאורך הקרונות, אך הוא לא הביט בכיוון שלי. צעקתי לו: "אני כאן!"

הוא לא ראה אותי, אך על כל מקרה, נופף בידו הפנויה, מסובב את ראשו, כשהוא מנסה לזהות אותי בתוך הקרונות העוברים לפניו ביעף.

כן נסתיימו חיי הטרום-צבאיים. אך לפני שאשים סוף-פסק לסיפורי זה, רוצה אני עוד לספר על פגישה אחת עם טוליק, שהתקיימה כעבור שנה, לאחר המאורעות המסופרים כאן.

בשני החודשים הראשונים שירתנו יחד, עברנו ביחד את הטרונות, ביחד השתתפנו בטקס ההשבעה.

אחר-כך הוצבנו ליחידות שונות, ואף ששירתנו באותו פיקוד כמו קודם, לא נפגשנו יותר. איכשהו, לא יצא לנו להיפגש. אני גם לא חשתי רצון מיוחד לכך. יכול להיות שגם קודם לא שררה בינינו ידידות מיוחדת-במינה, ורק חשבנו כך, מפני שלא ידענו מה זו ידידות אמת.

עם גיוסי לצבא, לא נחתי את הרעיון של בית-ספר לטיס. כתבתי לכל הדרגים, פניות ובקשות, אך עברה שנה שלמה עד שהצלחתי לקבל תשובה חיובית.

והנה, יום נהדר אחד יצאתי משערי היחידה, עם מזוודתי הקטנה. בכיסי היתה הפנייה לבית-ספר לטיס, וסובר נסיעה ברכבת ודמי אש"לח — שמונים ושש קופייקות שקיבלתי אצל השלם.

מזג האוויר היה מחורבן. ענני בוץ מלוכלכים התמשכו ממש על פני האדמה, נוגעים כמעט בצמרות העצים. מדי פעם התחיל טפטוף של גשם, ופסק. הייתי לבוש בסגין, אך על הראש חבשתי כומתה, כי עוד לא היתה הוראה על מעבר למדי-חורף.

הגעתי לתחנה כשלוש שעות לפני יציאת הרכבת. לקחתי כרטיס והלכתי לשרוט בעיר. עיר זו היתה גדולה, יותר גדולה מן העיר שגרתי בזה לפני הצבא, אך היא לא מצאה חן בעיני, ולא מפני שהיתה גרועה יותר מן העיר שלי, אלא מפני שעיר זו היתה זרה לי לגמרי. הסתובבתי ברחובות, כשאני אווז את המזוודה ביד ימין, כרי שלא אצטרך להצדיע לקצינים שמילאו את המקום. אחר-כך התעייפתי וישבתי לנוח באחת השדרות. מולי, על הספסל, ישבו שני פנסיונרים, כחולים מקור ומשחקים שחמט.

תחילה עקבתי אחר משחקם, אחר-כך הפסקתי והתחלתי להרהר בחיים שלי, על מה שעבר עלי עד עכשיו. ופתאום, ממש באוזן שלי, רעם קול מוכר:

"למה אתה לא מצדיע?"

קפצתי מיד על רגלי ובאופן אינסטינקטיבי הושטתי יד לכומתה, כאשר ראיתי לפני את פרצופו המאושר של טוליק.

"טיפש שכמותך" התעעסתי, "מאיפה התגלגלת לכאן?"

"מהירח" הודיע טוליק.

בחנתי אותו מכף רגל ועד ראש. הוא נראה די מוזר. הוא היה לבוש, כמוני, בסגין, מגפיים וכומתה, אך בידי החזיק סל קניות ונראה בו לחם, חלב מרוכז ועוד דברי אוכל שונים.

"מה זה, אצלך?" שאלתי.

טוליק נבון:

"האשה שלחה אותי להביא אספקה."

"מה, יש לך אשה?"

"לא האשה שלי, של הגנרל" ובראותו שאני לא מבין שום דבר, מיהר להסביר:

"אתה מבין, אני משמש עכשיו כשרת אצל גנרל. בהתחלה הייתי צייר במועדון החיילים. אחר-כך ביטלו את התפקיד. ובדיוק אז פנה הגנרל: 'אין לכם פה איזה חייל מיותר? אני זקוק לשרת'. אומרים לו: 'יש לנו, בדיוק עכשיו עשינו צמצומים ושיחררנו חייל'. נו, מאז אני משרת אצלו. התפקיד הוא, כפי שאתה מבין: תביא — תיקח. אבל כללית, זה לא קשה. לא אמונים, לא מסדרים, לא הזעקות. גומר לשטוף את הרצפה, לשטוף את הכלים, ואני חופשי. שותה כל יום בירה, נו, כמוכן, בעניין הכספי, זה חלש. אתה בא מן החנות, האשה סופרת כל פרוטה. כמה שילמת בעד תפוחי-האדמה, וכמה בעד העגבניות — הכל היא בודקת ומחשבת. אם צריך לנסוע לאיזה מקום, היא נותנת כסף לחשמלית. שלוש קופייקות לשם, שלוש — בחזרה, נו, ואם אני נוסע בטרויליבוס או באוטובוס, יוצא לי להוסיף משלי. ומאיפה אני לוקח? או שאני מקבל מהבית חמישיה (5 רובל), או שאני מקבל משכר סופרים. זה הכל."

"איזה שכר סופרים?" התפלאתי.

"מה זאת אומרת?" התפלא טוליק עוד יותר, "מה, אתה לא יודע?"

"לא."

"הרי אני מחבר שירים. כבר פירסמו לי שלושה שירים, בעתון המקומי שלנו. אתה רוצה שאקרא לך?"

"קדימה" הרשיתי לו, עדיין לא מאמין.

"אז תשמע" אמר טוליק. הוא הניח את הסל על הספסל לידי ואילו הוא עצמו נסוג אחורה צעד אחד, לקח פוזה של שחקן והושיט את ידו הימנית. "השיר נקרא 'הרב' ט'."

הרב"ט שלנו הוא חיל ותיק, על תזוה אותות בשורה הוא מלא ספרים. לא מפסיק לספר על קרבות וגבורה.

במלחמת-עולם הוא נלחם, בין פגזים במעפץ הוא מבחין. את נארשה שחרר הוא וגם קבש בסערה את בילין.

במקע מפרף פאוראל ספר הוא ספור מלחמה ומינד נעשה יותר קל — העיפות נעלמה. טוליק קרא את השיר תוך נפנוף ידיים והדגשה בקולו, כמו משורר אמיתי. אחר-כך הסתכל בי במבט של עליונות ברורה ושאל: "נו, איך זה?"

"את זה, אתה בעצמך כתבת?" שאלתי.

"מה זאת אומרת?" נעלב טוליק. "יש לי עוד שירים רבים. אתה רוצה שאקרא לך עוד?"

"לא, לא צריך. רק שזה בכל-זאת די מפתיע." בעצם הייתי די נבון.

"אבל, תגיד, באופן כללי, זה מצא חן בעיניך, או לא?"

"אתה ממש גאון" אמרתי כמעט בכנות. "אף פעם לא חשבתי ולא חשדתי כך כדברים כאלה. אתה כבר עוסק בזה הרבה זמן?"

"הרבה" נאנח טוליק. "אתה זוכר, כשעוד עבדנו בבית-החרושת, באנו לעבודה ואתה קראת לי שירים?"

"המפרש'?"

"כן, נו, מאז אני כותב. בהתחלה זה לא הלך לי, בשום אופן לא יכולתי להתאים חרוזים. אבל עכשיו זה כבר יוצא לי די טוב. אני מבין שאלה רק צעדים ראשונים, אבל אני אלמד, אני חרוץ. כבר קראתי את המאמר של מאייקובסקי 'איך לעשות שירים' ואת 'אמנות הפיוט' של איסאקובסקי. התחלתי לקרוא את דוברוליובוב."

הייתי נדהם ממש. כשבילי היה זה כמו רעם ביום בהיר. הסתכלתי עליו במבט נוקב ופתאום שאלתי:

"תשמע, ומה יקרה אם פתאום אנו מתגלגלים לעומק האדמה ולפנינו..."

"מה?" שאל טוליק במהירות.

"שום דבר, רציתי לבדוק אם זה אתה, או לא."

"נו, ומה העלית?" התעניין טוליק.

"זה בכלל לא אתה" אמרתי. "הייתי רוצה שתתגלגל לעומק האדמה ותמצא גוש של זהב."

"זה היה יכול להיות דבר לעניין" אמר טוליק בכנות, "אתה יודע מה הייתי עושה?"

"אני יודע. היית קונה 'מוסקובין' עם מערכת נהיגה ידנית."

"למה לי — ידנית?" נעלב טוליק. "מה, אין לי רגליים?" הוא שתק רגע.

"ולמה אתה עם מזוודה? בחופשה?"

"לבית-ספר לטיס."

"גרוע" פסק טוליק. "מקצוע מסוכן. אמנם, כסף טוב, וכל זה, אבל בכל-זאת, עבודה מסוכנת."

"נו, בסדר" אמרתי וקמתי, "אני צריך ללכת."

"חכה" אמר טוליק. הוא עמד וסובב את הסל, פעם לצד זה ופעם לצד האחר.

"אני, לעתים קרובות חשבתי על אותו עניין, ליד הארמון... בטח, מאוד לא נעים לי שזה יצא ככה..."

"כן, לא היה בזה משהו נעים" הסכמתי.

"כן, לא היה נעים. אבל כשבילך, ככה זה היה יותר טוב."

"מעניין!" התפלאתי, באמת, "למה זה?"

"הם היו מכים אותך יותר חזק" אמר הוא והסתכל לי ישר בעיניים.

אכן, זאת היתה פילוסופיה מעניינת. אחר-כך נתקלתי בה בנסיכות אחרות, שמעתי כמעט אותן מלים, מפי אנשים אחרים, שהודרו לעשות אותו הדבר, שממילא היה עושה אותם מישוהו אחר, איכשהו, במקומם.

"בסדר" אמרתי, "מה יש עוד לדבר על כך?"

בידי הימנית אחזתי במזוודה, טוליק החזיק בידו הימנית את הסל. פניתי ללכת, אבל טוליק לא נתן לי. הוא רץ לפניי וחסם לי את הדרך.

"שמע" אמר בטון מתחנן, כשהוא מעביר את הסל לידו השמאלית. "שמע... כלומר להתראות. אולי עוד נתראה איכשהו, או נתכתב. בכל זאת, לא סתם היינו חברים כל-כך הרבה שנים."

הוא הושיט ידו וחיכה. הנחתי את המזוודה על הארץ. הוא התנפל על ידי בהתלהבות של צמאון וטילטל אותה שעה ארוכה, עד שכבר לא יכולתי לסבול זאת.

"שמע, ואלרה, אל תשכח. אתה יודע, בחיים יכולים לקרות כל מיני דברים, אבל חברות נשאר חברות. יכול להיות שעוד נחדש את הקשר בינינו. הרי אתה כמו אח שלי, יותר יקר לי מאבא-אמא..."

סוף-סוף הצלחתי להשתחרר והמשכתי ללכת הלאה. לאחר כמה צעדים, הסתכלתי אחורה. טוליק עמד באמצע הדרך עם הסל האידיוטי שלו ביד וסובב אותנו, פעם לצד זה ופעם לצד האחר. בראותו שאני מסתכל אחורה, נתחייך במהירות והחל לנפנף בידו במרץ רב. לא החזקתי מעמד, הרמתי את ידי ועשיתי תנועה, כאילו אני מנפנף לו בחזרה, ובעצם, לא נפנפתי. אבל תנועה זאת יכולה להתפרש כמו: נו, מילא, מה זה כבר חשוב. מה שהיה, היה.

וולאדימיר ווינוביץ': סופר רוסי (53). משנת 1981 מחוץ לגבולות מולדתו. מחבר: "הרפתקאותיו של החייל צ'ונקין", שהופיע ב"עם עובד" בעברית. הסיפור שניתן בעתוננו בהמשכים ומסתיים כאן הוא יצירתו הראשונה שהופיעה בשנות השישים, בכתב-העת "נובוי מיר", שבעריכת א. טברדובסקי. חלקים קודמים הופיעו בגליונות: 55-54, 56, 57, 58, 59, 60-61.

המשיחיות בבשרם הפרא של בני־אדם, — ובסיום השיר: עת לצעוד עד אפיסת־כוחות, — עת להתפלל ועת לזעוק, — עת לזעום ועת לשנוא את האדם, — מהו מבקש על פני אדמה בוערת זו, — מדוע הוא יורד לכיבים ולמיכרות, — כשפניו מכוסים שחך ובוץ? — מדוע מנצלים אותו, מכים אותו, — יורקים בפניו, מדוע עוקרים את הניגון מגרונו? ואפילו כשהוא במרכז־הדברים הריהו בודד, בודד בעירו, בודד במפגשיו, בודד בהתייחדותו עם רעייתו... עוניו מעיק עליו, אינאניו מעיקים, — היצלה לעולם לחולל תמורה בעולם בזעקתו? (עמ' 188)

המשורר מתפלל שיבוא הקץ לגלות על אדמת־נכר. לא גלותם של זרים על אדמת־נכר, או זרים בין זרים, אלא הזר עצמו ("אדם יחדל להיות זר לעמו") כי האדם אינו חש כאילו הוא נמצא בביתו, הוא זר בכל מקום, האדמה לא לו היא:

Que prenne fin l'exil en la terre étrangère !
Non de ceux qui sont étrangers sur une terre étrangère,
ni étrangers parmi les étrangers,
étranger pour lui-même,
car l'homme n'est pas chez lui sur cette terre
étranger où qu'il aille,
cette terre n'est pas à lui, avec ses lèvres de sel,
ses entrailles de métaux bouillants, sa laitance de pétrole,
ses yeux de pierre ponce
et cette pression vivace qui gonfle ses seins et les vide
— cette terre n'est pas à lui
les poissons sans oreilles ni les oiseaux sans langue,
ni la lumière lisse du bonheur,
les choses de clarté ni les choses de nuit
— cette terre n'est pas à lui tout arrosée d'étoiles,
secouée de séismes qui montent à sa gorge
toute pleine d'une eau qui fonce sous ses pieds
— terre vorace et carnivore...

(עמ' 213)

ובעודו מציג לעצמו שאלות אלה: גלות מהי? בבל מהו? ירושלים מהי? הוא מוצא את עצמו מושלך בשדות צרפת, בין נהר הסום והלואר, נרדף ונמלט על נפשו, כאחד הפליטים הבורחים מפני גייסות היטלר כדרכי צרפת ב־1940. הוא משאיר מאחוריו את פאריס, אך בפיו השבועה: "אם אשכחך ירושלים" (עמ' 222). וזעקת היהודי בצר לו: "אדוני אלהינו, אדוני אחר!" (כך במקור העברי בתוך השיר). כל תולדות ישראל מקופלות כשיר הזה, שירו של העם היהודי המובל לטבח. ושירה זו, הלוכשת צורת קאנטטה, מסתיימת בטונים מפויסים, בנוסח שיר השירים:

Je dors, mais mon cœur veille.
Qui donc a frappé à mon cœur ?
Toute nue dans le sommeil,
déjà couverte de rumeur
c'est la voix de mon bien-aimé,
elle m'appelle, et je suis nue ;
sa main pèse sur la poignée,
mes entrailles en sont émues.

— Ma Sœur, mon Amie, ouvre-moi
(que mon cœur, que mon cœur a de joie)
ma Sœur, mon Amie, ouvre-moi
j'apporte un panier de rosée.
(עמ' 231)

בהערות המובאות בשולי השיר, במהדורה הצרפתית, נאמר כי הפואמה "אקסודוס" נכתבה כבר ב־1934. אך אין ספק שפונדאן עבד על יצירה זו בשנות חייו האחרונות והוסיף עליה פרקים חדשים, אותם פרקים שיכלו להיכתב רק בשנות הארבעים. כעיקר פרק הפתיחה, שהוא משיאי שירתו של פונדאן, הגירסה שלו ל"שיר העם היהודי שנהרג":

אליכם אדברה, אנטפודים שלי,
כדבר האדם אל אדם,
כזה מעט האדם שנשארו בקרבי,
במעט הקול שנשארו בקרבי,
במעט הקול שנשארו בגרוני
דמי השפוף בדכים, איכה
לא יזעק לנקמה!
הצווצצה תקעה, החיות נלקרו,
הניחוני דבר אותן המליים
שנפלו בחלקנו —
רק מעט לי נותרו כפשוטן,
יום יבוא, אל־נכון, ושבברי הצמא
נשכנן מעבר לזכרון, המות
ישלים את מלאכת השנאה,
ארוה צורו של סרפד תחת רגליכם,
— ובכן, דעו: פנים היו לי —
כפניכם, פה, שערך הפילות, כפניכם.
ואבק או חלום פי נגעו
בעיני, וזלגה קרט מלח.
ובשרוט קוץ שוטטה בעורני
ונזל אז דמי הסמוק, כדמכם.
אמנם, כמותכם, אכזר הייתי,
צמאתי לרף, לעצמה,
לזכה, לתענוג ועצבת.

המשביר המרכזי

מברך את
קהל צרכני הספרות בישראל
לקראת חג העצמאות
וה־1 במאי

בית המשביר המרכזי
רח' גיבורי ישראל 76, ת"א

ולא בנתי דָּבָר בְּאָדָם,
אף כי לא פעם הצהרתי
ההפך.

ובבוא המות, תבעתי לרעת:
מהו המות? אף, חי נשמתי, —
וזאת יכלני לומר כבר עכשיו, —
המות נכנס כלו

לתוך עיני התמוהות, —
התמוהות לי מקצת הרעת —
ההיטבתם להבין זאת ממני?
ואף־על־פי־כן, — לא,

לא בדרך־כיס לידתכם.
ואיש לא השליף אל הבכים,
את טפכם, הם גורי חתולים סומי־עין,

לא תעיתם מעיר אלי עיר,
מורדפי השוטרים,
לא ידעתם תרבות עם אור שחר,
קרונות הבקר

ומרי התיפחות עלבונות
של גדון על לא תטא,
זולת תטא הקיום,

בתחפשת־שלי־שם־יפנים,
בתחפשת־שלי־שם־יפנים,
בתחפשת־שלי־שם־יפנים,

ובמותכם מאים הייתי,
יציב בשלום, שפור בנצחון
מתמוטט ומבעית בכשלוך.

כן, אדם הייתי, בשאר בני־אדם,
נזון מלחם, מחלום, מיאוש, וכן
אהבתי, כפיתי, שנאתי, סבלתי,
עתים קניתי פרחים, ולא תמיד

דיקתי בתשלום שכר־דירה,
באחד בשבת יצאתי הכפרה
לדג, תחת עין אלהים
דגים שאינם במציאות,

רחצתי בנהר, אשר
שר בקנה־סוף, אכלתי פת־ערכית,
ואחר, אחר כך עליתי אל משכבי,

יגע וכבד־לב ומלא בדירות,
מלא רחמים על עצמי,
מלא רחמים על אדם,
ובקשתי, לשוא, על בטנה של אשה,

השולם הנמנע, שכלנהו
אי־פעם, בגן הגדול,
ועץ החיים מלכלב כחוכו.

קראתי כמובם
כל עתון וכל ספר ישן,
ולא בנתי דָּבָר בעולם,

ככדי לא לשאת את השם,
ששמוהו לקלס,
ופנים שהיו לעולם ומלואו
לכלי־הרקיקה.

יום יבוא, אל נכון, והשיר הלזה
עוד יבוא לפניכם. הוא אינו מבקש
שום דבר, שכוחו: אל נא תזכרוהו!
זוהי רק זעקה,

אשר אין הטביעה בתוך שיר
המשלם; וכי יש לי עוד פנאי לסימו?
אך דרך רגלך עלי צרור הסרפד,
שהיה אנכי אי־אזי, במאה האחרת,

בדברי הימים עָבַרם כבר הפלח, —
זכרו נא רק זאת — שהייתי כר־לב,
וממש כמובם, בני חלוף ותמוהה,

היו גם פני לי בצלם
הפעם־הרחמים־החדוה —
פני אדם — בתכלית הפשטות.

(עברית: עזרא זוסמן)

שם קטע?

אהרן מגד: מסע הילדים אל הארץ המובטחת; עם עובד; 1984.

בימים אלו, כאשר פרשת עולי אתיופיה 1985 תופסת מקום נכבד בכותרות העיתונים, דומה כי שום ספר, בנושא הפליטים היהודיים באירופה של אחרי השואה, לא יראה דקדנטי כעינינו. ולו רק משום שכל נסיון להמחיש באמצעים ספרותיים את מלוא היקפה וצמצמה של חוויות היתמות והפליטות לעולם יהיה קשה ולא מספק.

ספר זה הוא נסיון נוסף להתמודד עם חוויות האימה מזווית ראייה תיעודית-היסטורית הכתובה בידי סופר. הספר מתאר את סיפור האלפים ועלייתם לארץ של ילדי סלבינו — כפר קטן כהרי האלפים באיטליה, בית "שופילי", הבית בו דרו שימש קודם לתבוסת מעצמות הציר, בית נוער פאשיסטי. בשנים 1945-48 הפך את יעדו והיה למעון לילדים יהודיים שרידי השואה, בניהולם ובהדרגתם של חיילים עבריים-צבא הכריטי, שיחידותיהם חנו אז בצפון איטליה. במשך השנים האלה שימש הבית כ-800 ילד שנתלקטו אליו מכל רחבי אירופה.

המחבר מתייחס אל בית "שופילי" כפריזמה ומלווה את הילדים שדרו בו לאורכה ולרוחבה של יריעת זמן. מקום ודמויות. הכותבים האמיתיים של הספר אינם אלא ילדי-סלבינו עצמם שפתחו את סגור ליבם בפני המחבר מתוך "פתיחת כאב של פצעים שטרם הגלידו", כדבריו בהקדמה. עיצובו הספרותי של נושא השואה כעיתון, בעיקרו כשל הספק ביכולתו של המבצע המילולי למסור את אימי התקופה. אהרן מגד השכיל בדרך פשוטה וברורה להציג עובדות היסטוריות ומתועדות בהרמוניה ספרותית. המציאות שהוא מעצב נושאת בחובה את תיאורי האימה שבפיתרון הסופי מצד אחד, ואת יכולת ההישרדות המופלאה ויצר הקיום, מצד שני.

לא נמצא כאן נימה מאולצת של כתיבה ספרותית ולא נימה יומרנית — רק השטף של האירועים החיצוניים והפנימיים עם מעתקי זמן הסוחפים את הקורא אל תוכם. לפנינו מסוללים עלילתיים רבים, ססידרם, דרכי השתוותם זה בזה ופשרם כאחדות סיפורית — ברורים ואמנם, ככשה אותי כספר, שירת המאורעות, האירועים והדמויות — מעשה אמן — ככתמנות פסיפס ענקית שאיננה סטטית אלא זורמת בשטף עלילתי קדימה.

הקורא, ביחד עם אותם יאנק, רומק, אברהם, שרה ואחרים עובר מסע שהוא למעשה מעבר ממות נפשית ללידה מחדש. תהליך המנוגד למכנה הליניארי של חיים-מוות. תנועת הקו הישר של המסע הגיאוגרפי באירופה של תקופת השואה ררך הבית בסלבינו, צחיית הגבול, הפלגה, המחנה בקפריסין ולבסוף הארץ המובטחת, תברתיים וערכיים של מפעל חינוכי הרוחני, כאשר המוות הנפשי (שהשאר מאחוריו מוות פיזי של משפחות ויחידים) הופך לחיים — "כל ילד נס חיים מתהלך".

ואני שואלת את עצמי: האמנם מקיף המחבר את כל ההיבטים שהיו לאותה "פואמה פדגוגית", כדבריו, או שהוא ניגף במשלה האופיינית בדרך-כלל לכתיבת דברים שהצלחתם הסופית מעמעמת את הקשיים והבעיות שברדרך? נדמה כי מגד, הנמנע מירידה לספירה פסיכולוגיסטית, מוסר לנו את הרברים מזווית ראייה חד-צדדית מאד וזהו המחיר שהוא משלם בהמנעות מכל ספרותיות ומכל פרשנות רגשית. קשה יהיה לקרוא של ימינו להסכים עם הימנעות מהתייחסות לדיכויים פסיכולוגיים, תברתיים וערכיים של מפעל חינוכי מעבר למטרה האחת: הכנה לחיים בארץ ישראל. הילדים שהגיעו למעון, הם ילדים ששרדו מאימי השואה, ילדים צעירים וילדים כגיל ההתבגרות, שנפגשו במקום זה לראשונה עם בני המין השני, ילדים שלא ידעו סדר וארגון מהותי שהתגלגלו במחלולות תופת והגיעו מעולם שהחמוטטו בו כל אמות המוסר, לחף הסגר גיאוגרפי ומחשבותי, שיש בו חוסר היכנות לרגשות, נוקשות וחוסר פשרות. כיצד נולדה ונכתבה מחדש נפשם של ילדים אלו והאם לא התרחשו

הכיפורים המסעירים באמת בתוך נפשותיהם פנימה? הזימנעות מחידה לנכחי הנפש של הדמויות הפועלות והמשחקות על כמת האירועים המוצגת בפנינו, משאירה אצל הקורא סימני שאלה רבים, אך זהו כנראה המסר של המחבר: המציאות חזקה יותר מכל פרשנות אידאולוגית, פסיכולוגית או פוליטית. העובדה שהקמה ב"שופילי" חברה המוכנה לחיים בארץ-ישראל, למשמעת, לסדר, למחזור, לעבודת כתיים ולמאבק, על אף היותה תוצר של אימי השואה חיוניותה — מדרכת בעד עצמה. לקורא נותר עוד לתהות על עולמם של הילדים דאז, כיום, כשהם הורים לילדים, סבים וסבתות ועל הבית שהקימו בארץ המובטחת. ובשעה שאוחזת הצמרמורת את ילדי סלבינו המתארחים בבית "שופילי" כעבור שנים רבות, היא אינה פוסחת גם על הקורא העומד נפעם לנוכח המתרחש לנגד עיניו מעל הדפים הכתובים — מלים שהן מתיאות: "נביטת דשא רעננה מפליאה, מתוך אדמה חרוכה שהיתה אפר כולה". ■

דבורה גבעון

מבעד עיניו של ילד

הנרי רות: ואולי שינה; מאנגלית: אברהם קדימה; כנרת — בית הוצאה לאור; 1985.

סיפורו של הנרי רות עוסק במשפחה יהודית קטנה — אב, אם וילד — המהגרת בתחילת המאה מאוסטריה לארה"ב. הסיפור נמסר דרך עיניו של הילד, דויד, אם כי אין דוא מסופר בדרך כלל בגוף ראשון. הרקע הגיאוגרפי חברתי דן שכונות יהודיות דחוסות (כמעט גיטאות) בתוך ניו-יורק. המתעניין באספקטים סוציולוגיים היסטוריים של ההגירה היהודית ממזרח אירופה אל "העולם החדש" ימצא עניין רב בתיאורי הרחובות והאנשים המאכלסים אותם. ניו-יורק היהודית נמצאת בזמן הסיפור כעיוצמו של תהליך שבו המבנה הקהילתי ועולם המשגים של היהדות המזרח-אירופאית שהובאו לאמריקה כמות שהם מתפוררים, משתנים ומסתגלים לתביעות המציאות החדשה. למרות שהציר הומרכזי של הספר אינו היסטורי סוציולוגי, הפך הזה שלו הוא תוצר לוואי מעניין ביותר ויסוד חיוני ובלתי ניתן לניתוק בגוף הסיפור.

אחד מן המאפיינים של השינוי בחיי המהגרים היהודים היא התווה במיקומה החברתי של האשה כהשואה למעמדה הברור והיציב במסגרת המסורתית. ההגירה לאמריקה מהווה קטליטור לאמנסיפציה של האשה היהודית. ביחוד משתקף זההפך הזה בדמותה של ברתה, דודתו של דויד שעושה את המסע לאמריקה בגפה. היא מאד עצמאית, שתלטנית ותקיפה עד כדי חוקפנות. היא כוחרת את בעלה בעצמה ולא מקבלת אותו כשידוך מוכן מידי קרובים.

מות מרתקת במיוחד היא אימו של דויד. היא מאירה את סטריאוטיפ האם היהודיה הטבוע עמוק למדי בתודעתנו, באור בלתי צפוי לחלוטין. אמנם היא ניחנה בהרבה מן המאפיינים "הקלאטיים": המרכז בלתי מעורער של עלומה הוא הילד. היא מעניקה לו אהבה חום ובטחון. האנגלית שבפיה רצועה ושפתה האמיתית היא האידיש. היא עקרת בית חרוצה ודאגנית. אולם בעוד שסטריאוטיפ האם היהודיה אינו מפריד בין האמא והמשפחה שבתוכה ולמענה היא חיה ואינו מתיישב עם קיומו של עולם פנימי ועצמאי, דמותה של גניה, אמו של דויד, אינה נבלעת בתפקידה כאם. אהבתו מוצאים בה יופי ועומק בלתי צפויים. כעברה מסתתר סיפור טרגי ולא שיגרת של אהבה נכזבת לגוי (נגן בכנסיה) ונישואים שבליית ברירה לאביו של דויד. השקפתה על העולם, על תופעות הטבע והחיים בעלת רוחב אינטלקטואלי למרות שחינוכה מסורתי. היא אינה דוברת את שפת העולם החדש ואף על פי כן היא רואה אותו בכיבוד. תפיסתה את המציאות ואת מקומה בתוך המציאות ריאלית וחסרת אשליות למרות שבמובנים רבים היא מנותקת ממנה. נפשה ותלומותיה חיים כעברה האישית ובארץ מוצאה.

בדמותה קיים גם יסוד אירוטי חזק, שאינו נזקק לשום תיאורים פסיים מפורשים מדי כדי להתגלות במעמדים מסיימים. חלק מן התכונות הללו של אישיותה מגולגלות בתשובתה לדויד בעת שהוא חוקר אותה על טיבו של המוות. היא עונה לו בדרך עקיפה כסיפור על סכתה וכסיפור שסיפורה לה סכתה. כסופו של דבר היא מצליחה לקלוע לרגשותיו ולכבוש אותו: "היא גינד בראשו. הוא לא ידע מדוע, אבל בדריה האחרונים ריגשו אותו. הדבר שלא תפס אותו כמחשבה — והמחש של הביבצה פניה האחרונה, כצרידות הקלה שבקולה. האם היה זה ליבו, שכתוכו שכנה התוהה החמקנית החלומית הזאת, או שמא עטפה התוהה את אוירתה הפלומתיית של המבט? זאת לא הצלית לקבוע. אך לו תמיד תהיה האווירה כזו, ולו תמיד יהיה רק עם אמו. הגשם שמחורץ לחלון הטבעי בלי הרף את חומתו על בידודם, על האינטימיות שביניהם, על זהותם, כשהרימה את מכסה הכיריים בא הבוהק הוורוד, פטיחון את גבות עיניה הרחבות, וחימם גם את גופו. הוא היה קרוב אליה. הוא היה חלק ממנה.

היו, מה טוב היה להיות פה! הוא עקב אחרי כל תנועה שלה ברעבתנות."

האם היא מקור הכוח והחוסן הנפשי של דויד. הודות לקשר המיוחד שביניהם הוא מצליח לשמור על עצמו מפני טירופו ואלימותו של אביו. הלחצים שאביו מפעיל מעיקים ביותר במישור הרגשי כיוון שהאב שונא אותו ובו לו בגלוי, דויד, המחונן ביכולת קליטה מאד רגישה ובנפש יוצר, פגיע יותר. רגישותו המיוחדת משפיעה בשני כיוונים סותרים לכאורה: היא חושפת אותו כאמור לפגיעות מצד אנשים אחרים (פרט לאביו גם חבריו למשחק פוגעים בו בהתנהגותם). מצד שני היא מחסנת אותו. היא מאפשרת לו למצוא את היופי והגאולה במקום שדלות, ענינות וזוהמה עלולים להסתיר אותם. החוויות הבסיסיות של פגישת ראשונה עם המוות. עם מין, עם נאורות ועם חיבה, שהן נחלתו של כל אדם במהלך התבגרותו, נקלטות אצלו בעוצמה מוגברת ובפרטי פרטים לטוב ולרע. אמו שחשה כרגישותו המיוחדת ומבינה את הרג-סיטריות המסוכנות המאפיינת אותה, מטה את המאזן לטובתו של דויד ביכולתה לשכך את הטראומות שלו וביכולתה להזין את נפשו ביופי שלה היא צמאה.

הנסיון למסור סיפור שלם דרך עיניו של ילד אינו ייחודי להנרי רות. ככל זאת התוצאה הסופית מאוד מיוחדת. אצל סופרים רבים שבחרו בדרך זו של סיפור, עיני הילד הן נקודת תצפית נוחה על עולם המבוגרים. כדוגמה הנמצאת כמוכח זה במרחק רב מכתבתו של הנרי רות אפשר לקחת את סיפורי הגיאוגרפי-היסטורי אין שני הסיפורים רחוקים כלל זה מזה. מוטל של שלום עליכם ודויד של הנרי רות הם שני ילדים יהודיים כדרך בני אותו גיל המגיעים לארה"ב בערך באותה תקופה. אך מאחורי מוטל, ככל שדמותו תהיה חכיבה והארהה עלינו כקוראים, אנחנו חשים את מבטו הפיקח וההומוריסטי של שלום עליכם על החברה היהודית והעולם שהיא באה איתו במגע. דרך עיני הילד יכול שלום עליכם להצביע ולומר כמו באגדת אנדרסן הידועה מי ערום ומי לבוש בכגדים אמיתיים. לעומת זאת, בדויד של רות אין שמץ של כלי סיפורותי. רות יוצא במסע קשה ועמוק לתוך נפשו של דויד לא כדי לדלות ממנה מסקנות לגבי העולם הסובב אותו ולא כדי להציג אותה כמבוגר לאחור אלא כדי לחשוף אותה עצמה בהוויתה הרגעית המתפתחת. מנקודת ראות זו, כפי שגם ציינו מבקרים לא מעטים, דומה שהוא המרחיק לכת ביותר מבין כל הסופרים שגיבוריהם ילדים. הוא אוהו בו זמנית גם ברובד הפסיכולוגי התנהגותי (שבו טיפלו בהצלחה סופרי ילדים טובים) וגם בתחושות שמעוררת חידת הקיום ובתפיסת העולם ההגותית שהם נושאה של ספרות "רצינית" יותר.

תרגום הספר מאנגלית מהווה משימה נכבדה וקשה ביותר. השפה שרות משתמש בה מערכת עגה יהודית ניו-יורקית שהיא מן שיבוש מזור של אנגלית מתובל בשכרי אידיש, אנגלית "ספרותית" המשמשת את המספר בתיאורים שונים ואנגלית נקיה ותרבותית שבה המסרים חלופי הדברים שבין בני המשפחה בתוך הבית. לניגודיות שבין הצורות השונות של השפה יש מקום חשוב בסיפור והיא ממחישה את הפער שבין המציאות השונות החיות בו ככפיפה אחת. הרועם שקיבלתי מן התרגום העברי והשוואתו עם שתיים-שלוש דגימות אקראיות מן המקור היא שהתרגום אברהם קדימה הצליח לשמור על האפקטים הרקוזיים של השימוש בשפה ושישגיו, שלבטח עלו במאמץ רב, ראויים להערכה.

כדאי לצטט גם כמה פרטים מן הביוגרפיה של הנרי רות המופיעים במהדורה האמריקאית של הספר. רות נולד ב-1906 בניו-יורק. שנה לפני כוא גיבורו דויד אליה. הספר ראה אור ב-1934 ומאז התנתק רות מכתובה. "ואולי שינה" הוא סיפור יחיד. מאוחר יותר עקר רות למדינת מיין והרוויח את מחייתו מגידול ברזווים בחווה חקלאית בה חי עם משפחתו. אביו חי בסמוך לו ואילו אימו נשארה בניו-יורק.

קורותיו של הספר מרתקות לא פחות מקורות מחברו. בצאתו לראשונה לאור הוא זכה להצלחה לא רעה במנחי התקופה (שתי מהדורות ותגובות אוהדות), אך המורל פשט את הרגל מספר חודשים לאחר ההוצאה והספר נשכח. ב-1956 ערך בארה"ב סימפוזיון על "הספרים הנשכחים ביותר במהלך עשרים וחמש השנים האחרונות". "ואולי שינה" נזכר בו על ידי שני מבקרים. זה היה האות לחזרה אל הספר ומ-1960 החלו להופיע מהדורות מחודשות שלו והוא זכה שנית בהכרת קוראים ומבקרים.

מעבר לניתוחים והשוואות עם סופרים וספרים אחרים, "ואולי שינה" פועל על הקורא פעולה ישירה וחזקה ביותר. כשאימה משתלטת על דויד — פחדיו מפני המרתף האפל, מפני האב שעלול לחזור בכל רגע לבית ולהפר את ההרמוניה, מפני ידידי האב, לטורחיו ולא-טהורות מצטרפים זה לזה — האימה הפסימית והמועקה עוברת אל הקורא ומשתלטת גם עליו. וכשתחושות אלו רוחות פוקדות את דויד הן שוטפות גם אותו. בשני המקרים כאחד אין זאת תוצאה של טכניקה מלודרמטית מיומנת שנועדה לסחוט מן הקורא דמעות או חיובים לפי הצורך אלא פריה של אומנות כתיבה גדולה באמת. ■

דן לוי

שייכות והינתקות מאירופה

א.ב. יפה: פגישות עם לאה גולדברג; צ'ריקובר; מוציאים לאור; 1984; 157 עמ'.

פ עם חיפשו חוקרי משטרה — מי רצח את רחל הלר? הם שאלו ברצינות מי הוא הגבר המסתורני בערפל לאחר שנפרד ממנה. את הפרטים על קיום גבר בערפל גילו בשיר, ככתב ידה, שנמצא חסוי בין ניירות יומן-חייה. וכך כתבה הנערה בכתב ידה:

"נפרדנו כך. היטב היטב חרה לי. הערפל בינינו כחומה. זאת הטיפה שעל ידי נותרה לי טיפת סגור ודאי היא, לא דמעה."

האינפורמציה על כך פורסמה בהרחבה עליידי דובר המשטרה דאז, שאף פרסם אותה בספר בהוצאת "ידיעות אחרונות", ההערה, על השיר ופרושו כלולים, גם בעתון. שיר של לאה גולדברג הודפס כשירה של רחל... הלר.

עם זאת, ההיכרות, ההזדהות של נערה צעירה, חיילת, עם סונטת אהבה זו, הצורך שלה להעתיק את השיר אל יומנה, ככתב ידה, לשמור שיר זה בין דפיה האינטימיים, מעיד על

לאה גולדברג (בת 18)

23 ▶ ברנר בגזוד-העבודה (המשך)

ומושר בקצב של שיר לכת. לא אהבתי את השיר ביותר, אך שמחתי לרצונו ולא הייתי מסרב לו. יום אחד זכינו לביקור של אורחים חשובים: אלפרד מונד, פנחס רוטנברג וחיים וייצמן. אחרי הביקור נטיעות של ט"ר-שבט עלו האורחים לנינה במגדל. היה ליל ירח מלא. המחנה היה שקט. אנשי הגדוד הלא רוסיים ישבו בחדר האוכל ושמעו הרצאה מפי ברנר. הלוקס לא דלק באותו ערב וחדר האוכל הגדול היה חשוך. רק מנורת נפט דלקה על השולחן ליד ברנר. אחרתי להרצאה ועמדתי ליד הפתח. הרגשתי לפתע שמישהו עומד על ידי ונשאתי את עיני. זה היה וייצמן. הוא ירד לבדו ממגדל להציץ לחיי הלילה של החלוצים. הוא עמד והסתכל נפעם במחזה. ראיתי שהוא נרגש מהמראה של "הרבי" עטור הזקן המדבר, והקהל המקשיב לו ברוב קשב. ברנר הרים לפתע את עיניו, ראה את וייצמן והחוה לו כראשו תנועה של ברכת שלום. וייצמן עשה כידו תנועה לבקשו שימשיך ולא יפסיק. לשבריר שניה, מבט של שותפות פנימית.

אחרי מספר חודשים עזב ברנר את הגדוד וחזר לתל-אביב. הוא התגורר בסביבה ערבית לא הרחק מצומת הכבישים בכניסה לחולון של היום. במקום זה נרצחו ברנר וחבריו עם פרוץ המאורעות. הוא נפל לפני שהגיע לכיטוי הרוח החדשה והמהפיכה שעברה על תפיסתו את הצינונות, החלוציות והרוח הרעננה ומלאת התקווה שספג בחודשים אלה שישב עם אנשי גדוד העבודה.

יכולת המפגש בין שיר מדור קודם, מראשית שנות החמישים, לבין נערה רגישה שחייתה דור מאוחר יותר. אולי זו תמונת המצב: לאה גולדברג גם קיימת, גם לא קיימת, עכשיו.

2

השאלה אם לאה גולדברג המשוררת נוכחת או נשכחת בהווה, היא שאלה שהתשובה עליה, כמובן, מורכבת יותר מאותו "כן" ו"לא". בעיני היא בעלת קווי ייחוד בתוך דורה השלוונסקאי, ומעבר לו. חרף "קטילות מלמעלה" של נתן זך ודן מירון, מלאכת המחשבת של משליה השיריים, שפעם הרחיקה אותה מעלי, נראים לי חלק אינטגרלי מעולם רגשי-רוחני עשיר ומעניין. הנקיון הלשוני ואף האיטנסיביות העולים מסגנונה, גורמים לי, היום, גערעים לאותו עולם. שיריה לא אקסטראוגנאנטיים, לא פרובוקטיביים וביזאריים בנוסח הכתיבה של "ניו ז'ורנאליזם" כשירה, מעין שירה עתונאית בוטה בסגנון ההווה. לשיריה תכונת הרחקה, הסתלקות מן הוולגארי אל האסתטי, כך טיפחה את סגנונה המרכזי. אבל — דווקא השוואה זו מעידה על מיעוט נוכחותה ואי השפעתה היום, על הכתיבה העכשווית.

ומאידך — הופעתה מן הארטיקה הגלויה והיופי האירוטי בשירתה, אותה חשפה יהודית רביץ הזמרת, בקולה, שעה שהשמיעה בראשית דרכה כזמרת שיר עתיק של לאה גולדברג, ממרחקי שנת 1938, מספרה "שיבולת ירוקת עין":

"נאף אלי את עיני למוקח ונופח לי מבט וחלון וראי, באת בלילה הבא אל האוח לבראות לו בחושך את כל הדברים ולמדתי: שם לכל ריש וציפורן ולכל שיערה בבשר החשוף, וריח ילדות — ריח דבק ואוורן היא ניחוח לילו של הגוף."

לאה גולדברג בלטה בשירי אהבה, בדור שמיטע לכתוב שירי אהבה. היא פיתחה מטאפורה מדויקת לאורך השיר הנקי, שהיו בו זיקות לנוף חו"ל, ולנוף מקומי, ולנוף של ספרות קודמת. בולט בה האיוון בין כתיבה מתוך רגש וכתיבה אל תוך ז'אנר. "החליפה המחוייטת" שהלבישה לעולמותיה אינה מונעת "להגיע" אל אשה חד-פעמית, משוררת חכמה, שחייתה בעולם מאוד לא נוח לאישיותה.

3

אישיותה השירית של לאה גולדברג מרתקת אותי כמדגימה מועקת יסוד ביישות הישראלית. אותו מתח של שייכות לאירופה והינתקות מאירופה. שיריה ואישיותה של לאה גולדברג ממחישים את הקריעה אותה קרעו כמתאבלים על היתקם מאירופה, את הגעגועים לאיכויות הנפלאות עליהם היו נאלצים לוותר, לכאורה מרצון, תוך כדי הגשמת הצינונות האישית שלהם, תוך כדי אפולוגטיקה פנימית לבחירה שבחרו — בארץ-ישראל.

הפרק העשירי בספר "פגישות עם לאה גולדברג" עוסק בנושא "אירופה ותרבותה", אך מחמת מבנה הספר, הפרק משועבד לרצף כרונולוגי של סוף שנות השלושים.

השייכות לאירופה, להיסטוריה שלה, לחלקים בתרבות שלה — עם השייכות החדשה; הנסיון ליצור תרבות ארץ ישראלית חדשה, שנתגבש תוך זיקה וניתוק גם יחד ממקורות הניקיה האירופית — והמצויאות של כליל עולם הגירה ויישות ארץ ישראלית מפותחת, נוכח תרבות אחרת, לא אירופית מזרחית, המתמודדת עם האויב החדש, ועל כל אלה, על כל אלה, חזית נוספת, של דור קוראם וכותבים צעיר יותר, עוין בחלקו — כל הפקעת הזאת יכולה להיחשף באמצעות מקומה של לאה גולדברג בשירה, ובכלל-כתיבתה. חלק מהחומרים מצוי בפרקי הספר, אך הספר אינו חושף סדקים ובקיעים, אלא מכליעם כאמצעות מסירות אינפורמטיביות סלקטיביות.

הזיכרון, ההערכה, הידע הרב וההיכרות האישית המיוחדת של המבקר א.ב. יפה עם המשוררת, באים לידי ביטוי, אך איכותה של המשוררת, המשוועדת בספר זה לכינוגרפיה חיצונית חלקית, שיותר משהיא מעמידה את דמותה היא מעמידה את מקומה בתוך "דור המודרנה", "דור שלונסקי" בארץ ובחו"ל, ב"על המשמר" וב"ספרית פועלים", שהיו, בזמנה, המרכז של תרבות זמנם.

החלקים, היפים, המיוחדים, קיימים בזכרונות מגע אישי, ובציטוטים מתוך זכרונותיה. הפגישה בין המבקר הצעיר אז, א.ב. יפה, לבין לאה גולדברג הנודעת (כחיפה, בראשית שנות הארבעים), חוסר הזיקה, העדר ה"כימיה" ביניהם — מתודעים בהחיות מעוררת עניין. גם אופן מסירת דבריה, גם הופעתה האישית, שלא נשאה אז חן בעיניו: ("היא מתנועעת כלי הפסק, גבה נראה כפוף במקצת, שמלתה הייתה פשוטה ודומני כי לא הייתה עשויה בטעם רב...") גם כפגישתם בלונדון ב-1951 וחספסי ההתייחסות זה לזה — הם מהקטעים המאפשרים להציץ "פנימה", לנורמות הסטריא-טיפיות, שלאה גולדברג לא הגשימה כאישיות שירית. כשא.ב. יפה מתעד ביומניו כיצד התקומם, כשומע, נגד "עורך הרוחניות" שבהופעתה, הרי זה פתח נוסף, אחר, לחריה לעומק ההיכרות עמה.

נכון, בהקשר זה, של ספר נוסף על לאה גולדברג, הזכיר את המונוגרפיה של טוביה ריכנר (ב-1980, בסדרת מונוגרפיות יוצרים עבריים בזמננו). חלקים מספרו של יפה מצויים כבר

במונוגרפיה. המונוגרפיה, מטבע בריאתה, מקיפה ושיטתית יותר מז'אנר ה"מימאריס", הזיכרונות האישיים וכו', הערוכים ע"י יפה, בעיקרו בסדר כרונולוגי.

כל ספר נוסף על משורר, שהיה, יוצר גל תקשורת המרענן את זיכרון הדמות. כ"א הפרקים של הספר החדש מגישים חומר חי, מעניין. אך — זהו שיקוף חלקי ויחסי בלבד לעומת האפשרויות שיש לא.ב. יפה, דווקא בנושא זה של היכרות עם לאה גולדברג.

יאירה גנוסר

מבט מזווית העין

נורית זרחי-כהן: ניצי מזווית העין; הוצ' הקיבוץ המאוחד; תשמ"ה; ציורים: דבורה דובינר; 45 עמ'.

ש שני אופני הסתכלות. במבט הרגיל רואים את המציאות היום-יומית, שבה נמצא "ביתנו" (עד היום קוראים כך לבית ההסתדרות כחיפה). שהוא ביתנו-שאינו-ביתנו, אלא מוסד, בתי-תומים, מן משתלה אנושית, שהורים חשוכי-לדים באים לשם לאמץ תינוקות. כשיש במשתלה שתיל עצמח יותר מדי כי אף אחד לא קנה אותו כשהיה קטן, אין לו כבר סיכוי. זה מה שקרה לניצי, לגיורא מנדל ולילדים אחרים ב"ביתנו", שכבר אינם תינוקות ואין להם סיכוי להימסר למשפחה מאמצת.

המבט השני הוא מזווית העין ובו נגלה עולם קסום, מלא פרחים, צבעים, עצים, בעלי-חיים ושירה. הפרחים אינם צומחים מעצמם, אלא בעזרת גנונימות ועזירות — יצורים עדינים ומופלאים — המושכות אותם, פותחות את עליהן ומעטות את ליבותיהם בעת בצורתן. מתחת לכל שביל יש שביל אחר, נסתר, אומר העץ-המשחק-בריק, עץ שקמה עתיק שנפגע פעם בברק, לניצי, כשהוא חופץ אותה בקרבו, מגונן על בריחתה מ"ביתנו" ומעניק לה את עטיפת-הלב ואת שמלת הפסים, השומרים עליה מכל רע.

ניצי מחליטה לברוח מ"ביתנו", לאחר שדינה המטפלת יוצאת לפנסיה ונוסעת לקרית-אטא. זהו הסיכוי האחרון שהיה לניצי לעבור לבית של ילדה אחרת. אבל גם דינה אינה לוקחת אותה, אף על פי שהיו לה יחסים קרובים עם ניצי והיא שסיפרה לה את סוד המלך והמלכה המשתוקקים כל חייהם לילד אינו, הקיים רק בתשוקתם.

"ביתנו" נראה, נשמע ומריח כמו בית-הילדים בקיבוץ. הוא גם נקרא בית-ילדים בספור. הילדים מעדיפים בו את דינה המטפלת, מפני ש"דינה לא עזקה שישבו ישר, ושיאכלו מרק ושלא ירכיבו ושלא ישירו במנוחת-הצהריים." הכמיהה למשהו לא מוסרי, אישי וחם מוכנת רק למי שישב מן הבוקר עד הצהריים על הקקאו של הבוקר, ואחר-כך עד הערב על המרק של הצהריים.

מה שבכל זאת להמדים שם זה לחלום. בכל מסעה בעולם החלום והסוד ניצי נלחמת בלי הרף. אפילו כשהיא מגיעה לים ופוגשת את ילדי-המים, הילדים שטרם נולדו והם כמהים להיוולד, והסוסה-המובילה מביאה אותה אל תמנון המשלחת — אין ניצי חולה להילחם. יתכן שיכלה להיבלע חזרה בעולם המוחל של לפני הלידה, ואולי הייתה זוכה אז לנסיון חדש ומוצלח יותר, אבל היא חוטפת מתמנון המשלחת את הספר בו כתובים כל השמות של הילדים שטרם נולדו, מנענעת אותו וצועקת שהבטיחו לה למצוא היכן הילד אינו. היא אינה מפסיקה גם כשכל המצולה מתעוררת בגלל הנענוע, ועל כך היא נולדת מחדש בדיוק כמקום שיצאה ממנו: על סף "ביתנו".

לניצי יש בתי-ברית במלחמתה ובעזרתה היא משיגה את גאולת עצמה וגם את גאולם העולם. כי כמו אצל כל אחד, כך גם אצל ניצי, גאולת עצמה היא לא רק עניין אישי, אלא משהו שכל יוש תלוי בו. בתי-ברית מלמדת אותה, שאפשר להתגבר על האש אם מסתכלים לעיני הסלמנדרות ורואים את פני-המים הכחולים שלהן. בכל יצור יכול, מי שיודע, לראות את מהותו הראשונית, זאת שהיתה לו עוד לפני הלידה. אצל ניצי היא חולה, ונרפאת רק כשהציפור שמה בפייה את הפנינה, ההופכת אותה עצמה לילד אינו הנכסף.

ניצי היא לא רק ילדת המוסד-הקיבוץ, הלוחמת להשיג זהות עצמית, אהבה משפחתית ותיקון הוויית המקורית. היא גם ילדה-קשה, שהגברים בעולמה עודם גזורים ומורבקים כצלליות על קיר. דינה המטפלת, המלכה, הסוסה המובילה, תמנון-המשלחת וילדת המים הן דמויות חיות ואנושיות. לעומתם המלך הוא צל חסר-אונים, הילד אינו מתגלה כילדה וגיורא מנדל והכלב כעל המבט הצהוב הם יצורים דמיוניים. רק עץ השקמה הזקן מקרין חוכמה וחסות של דמות גבר חיובית, אולי מפני שנבעה בו חור, כחיקה שם אם.

על אף האפי-אנד, "ניצי מזווית העין" הוא ספר עצוב, הומה בדידות, כמיהה ותהייה. דווקא בלבוש אגדת-ילדים הוא מרעיד לב בכנותו, שכמו אינה כמתכוון.

אילן עמית

קוֹ-אופ, רשת הריבוע הכחול,
וּוּ סופרמרקטים וסופרשווקים
מזכרון ועד אילת.

קו
אופ

קו
אופ

קו
אופ

לחיות שמרת הזורע

רהיט מושלם מכל זוית

ואיך בדקים רהיט מושלם?

בדקים את סוג העץ.

מרוכב עצים לא רואים את הרהיט... רוב הרהיטים בארץ עשויים עץ אשור (בוק), אשר אינו מתאים לאקלימנו. לעומת זאת שים לב לרהיטי שמרת הזורע. הם עשויים עץ תיק שאינו מתכווץ או מתפשט. זאת הסיבה לעמידות החיבורים ובכלל לחוזק הרהיטים.

בדקים את החיבורים.

מאוחזים לאורך זמן... אם תתקרב אל החיבורים תוכל להבחין כי הם משולבים ולכן מגדילים את שטח ההדבקה פי 3 ואילו הדבקה! היא נעשית לפי שיטה מיוחדת שאינה ניתנת לפרוק (אל תנסה אפילו...). מים, חום או קור אינם משפיעים על הדבק.

בדקים את הכיפוף.

מכופפים את הרהיט לפי מידתך... בחלק מרהיטי שמרת הזורע מכופפים את העץ ע"י "כבישה צורתית", שהיא הדבקת שכבות עץ

וכיפופם בחום. שב על הכסא ותחוש בנוחות. בשיטה זו כמעט ואין חיבורים, דבר הנותן עמידות יתר לרהיט.

בדקים את הגימור.

בקצות האצבעות... את הגימור הסופי של הרהיט תוכל לחוש בקצות אצבעותיך. משש את החלק התחתון של הרהיט, הוא חייב להיות זהה בטיבו לעיבודו של החלק הנראה. בשמרת הזורע הגימור מושלם גם בחלק הנסתר.

ועכשיו, אחרי שבדקת דאי תשים לב גם לעיצוב בסגנון המיוחד לשמרת הזורע, המשלב איכות, עמידות ואפגניות. מה עוד תוכל לדרוש מרהיטים? בוא אל רשת בתי האפנה לרהיטים של שמרת הזורע ותמצא מבחר של פינות אוכל, חדרי שינה, רהיטים סלוניים, מזנונים ורהיטי משרד. בחר לעצמך את הרהיטים המתאימים לדירתך ותוכל לסמוך כי הם יעמדו במבחני ביתך לשנים רבות.

רשת בתי האפנה שמרת הזורע

תל-אביב — בית שמרת הזורע, דיזנוף סטר (רח' המלך ג'ורגי 67).

ירושלים — בית שמרת הזורע, שלומציון המלכה 18.

חיפה — בית הזורע שמרת, אלנבי 117 (7 קומות תצוגה).

באר-שבע — רהיטי הדר, פסגי רסקו.

נהריה — רהיטי ג. ונ. בדריאן, ככר דקל.

צפת — בית מימון, עליה 13.

טבריה — רהיטי הצפון, רח' הגליל.

במפעלים — קיבוץ הזורע: תעשית רהיטים הזורע. קיבוץ שמרת — רהיטי קיבוץ שמרת.

שמרת הזורע

עיצוב ואיכות לאורך זמן

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל

מברכת את העם
ואת ציבור העובדים בישראל
לקראת יום העצמאות תשמ"ה,
וה'1 במאי 1985.

אנחנו בנויים על

שיכון עובדים בונה כבר חמישים שנה בתים מסוגים שונים: דירות לרווקים ולזוגות צעירים, דירות לעולים ולמשפחות בראשית דרכן, דירות רווחה, קוטג'ים ובתים פרטיים.

את כל אלה בונה חברת שיכון עובדים תוך התחשבות בצרכי הציבור ובאפשרויותיו.

בתכנון, בגודל הדירות ובמחירן מתאימה עצמה החברה לאפשרויות הלקוח ולצרכיו, אך על האיכות אין מתפשרים בשיכון עובדים, והטיח אצלנו אינו מסתיר דבר.

אנחנו בונים איכות בכל מחיר, כי אנחנו בנויים על איכות.

מרכזי המכירה האזוריים:

★ אשדוד, רח' רוגוזין 25, טל. 055-31216/7 ★ באר-שבע, מרכז הנגב, טל. 057-72540 ★ חיפה, רח' החלוץ 43, טל. 04-660915
 ★ ירושלים, רח' הלל 8, טל. 02-233396 ★ תל-אביב, רח' לה-גרדיה 58, יד אליהו, טל. 03-390721.

שיכון עובדים
יש לך כתובת.

דְּנוּנָה עוֹשֶׂה לִי מִשָּׂה... אומרות מליוני נשים יפות בעולם, יום יום.

לפעמים...
לגיזרה...
ובכלל...
להרגשה הטובה!

יוגורט דְּנוּנָה של שטראוס זופי של בריאות

© 2004 Strauss Ltd.